Fra Frederiksborg Amt
Årbog 1987

Frederiksborg Amts
Historiske Samfund

Fra Frederiksborg Amt
Årbog 1987

En bog om kulsviere og milebrænding i Nordsjælland
med træsnit af Anne Marie Mejlholm.

Frederiksborg Amts Historiske Samfund
1987

Særudgave af "Kulsvierlandet"

Kulsvierlandet

Redaktør: Poul Vestergaard

Redaktionskomité:
Jette Baagøe, Søren Frandsen,
Anders Friedrichsen, Kirsten Rykind-Eriksen,
Claus Schjøtt-Olsen.

Lay-out: Marianne Bisballe Jensen

Træsnit: Anne Marie Mejlholm

Montage: Geert Daae Funder

Foto: John E. Carrebye, Jørgen J. K. Hansen,
Lisbeth Holten-Rasmussen, Erik A. Jarrum,
Dorte Jørgensen, Holger Moberg,
Flemming Steen Nielsen, Ole Rud Nielsen,
Helle Thomsen, Jørgen Valentin, Poul Vestergaard.

Sats: BS Grafik

Repro: PR Print

Tryk: Notex offset A/S

© Kulsvierprojektet
"museumsdelen"
SKOLETJENESTEN

1. oplag, 1987.

ISBN 87-87415-25-9

Bogen udgives med tilskud fra:
Skov- og Naturstyrelsen, Frederiksborg Amts
UK-udvalg, Bikuben, Sparekassen SDS og
Kreditforeningen Danmark.

Bogen kan bestilles hos:
Skoletjenesten
Håbets Alle 5
2700 Brønshøj
Tlf.: 01 60 80 22

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord ..... s. 7

Jette Baagøe
Skoven ..... s. 8

Carsten Paludan-Müller og Poul Vestergaard
Kulsvidning i oldtiden ..... s. 30

Claus Schjøtt-Olsen
Kulsvidning i 1500- og 1600-tallet ..... s. 34

Søren Frandsen og Erik A. Jarrum
Kulsvierbønderne i Gribskov ..... s. 40

Birthe Skovholm Petersen
Kulsvidning 1763-1813 ..... s. 56

Else Mølgaard og Ole Schou Vesterbæk
Kulsvierne og administrationen ..... s. 68

Claus Schjøtt-Olsen
Karlebo Overdrev - Kulsvidningen 1800-1880 ..... s. 80

Claus Schjøtt-Olsen
Fra mile til retortovn - Kulsvidning fra 1880 til i dag ..... s. 88

Claus Schjøtt-Olsen
Familien Henriksen ..... s. 98

Birthe Skovholm Petersen
Milebrændingens teknik ..... s. 110

Olav Kjersgaard og Hans Christian Jarløv
Trækul ..... s. 116

Anders Friedrichsen
De nye kulsviere i Maarum ..... s. 118

Kirsten Rykind-Eriksen
Historierne om kulsvierne ..... s. 128

Dorte Jørgensen
Georg Nordkild - Kulsviernes forfatter ..... s. 144

Lone Leth Larsen
Poul Bille-Holst ..... s. 154

Kulsvierprojektet ..... s. 167

Jørgen Valentin og Poul Vestergaard
Kulsvierprojektet - en dokumentation ..... s. 168

Preben Friis
»Kulsvierblod« ..... s. 181

Bent Jacobsen
»Kulsvierblod« - en anmeldelse ..... s. 185

Geert Daae Funder
Bag glasmontrer ..... s. 188

Frederiksborg Amts Historiske Samfund ..... s. 193

Det er ikke tilfældigt, at interessen for lokalhistorie og det nære miljø er vokset betydeligt i de senere år. Lokalhistorien giver mulighed for at sætte sig ind i et afgrænset områdes udvikling på et overskueligt og nærværende plan. I en forvirrende og uoverskuelig tid, der er præget af en konstant strøm af informationer om store og små begivenheder fra vidt forskellige dele af verden, kan dette unægteligt være en stor fordel. Ikke mindst når det gælder om at finde holdepunkter for en kulturel identitet.

På tværs af eksisterende grænser og i et samarbejde mellem vidt forskellige institutioner og foreninger samt mellem amatører og professionelle kan arbejdet med lokalhistorie yderligere blive et kreativt og aktiverende oplysningsarbejde, der kan omfatte mange forskellige aktiviteter: Indsamling og dokumentation, udstillinger, undervisningsaktiviteter, artikler, bøger, teater og meget mere. Det vil sige et arbejde, der appellerer til og inddrager brede dele af lokalbefolkningen, og som er med til at give større bevidsthed om de historiske rødder.

De sidste års omfattende aktiviteter omkring de nordsjællandske kulsviere er et eksempel på et sådant lokalhistorisk arbejde. På initiativ af Jørgen Valentin, formand for Dansk Amatør Teater Samvirke, Frederiksborg Amts Kreds, er KULSVIERPROJEKTET groet op og blevet gennemført i et samarbejde mellem en lang række institutioner og foreninger i Frederiksborg amt. En dokumentation af projektets idéer og forløb er gengivet bagest i bogen.

Nærværende bog giver dog først og fremmest en fremstilling af kulsviernes liv og arbejde med milerne - og en fremstilling af samspillet mellem kulsvidningens udvikling og udnyttelsen af skoven fra oldtiden og frem til i dag. Vi kommer helt ind i nogle af kulsvierbøndernes gårde, hører om myndighedernes forsøg på at begrænse kulsvidningen og får en vurdering af de mange historier, der fortsat fortælles om kulsvierne. Der berettes om arbejdet med at bevare milebrændingens teknik, og der gives en gennemgang af forfatteren Georg Nordkilds og maleren Poul Bille-Holst's fremstillinger af kulsvierne. Bogen giver således et meget nuanceret og bredt billede af de nordsjællandske kulsviere.

KULSVIERLANDET samler den nyeste viden i en række selvstændige artikler, der er skrevet af forskellige fagfolk. Det har således været et mål at få belyst kulsvierne fra så mange forskellige indfaldsvinkler som muligt i et bredt tværfagligt samarbejde. Synspunkter og vurderinger kan imidlertid være forskellige både fra fag til fag og inden for samme fagområde. Indholdet i de enkelte artikler er først og fremmest den enkelte forfatters ansvar, og synspunkter og vurderinger deles ikke nødvendigvis af den samlede forfattergruppe.

Det er bevidst tilstræbt at gøre de enkelte artikler så letlæselige som muligt, ligesom der er mange fotos, tegninger og kort til at billedliggøre tekstens indhold. Bogens mange træsnit giver en helt ny visuel fremstilling af kulsvierne og deres omgivelser, skoven og dyrene. De udgør et selvstændigt element, der skulle være med til at give bogen en ekstra dimension. Således er det håbet, at KULSVIERLANDET kan nå ud til en bredere kreds af historisk interesserede, samtidig med at den kan indgå i alment oplysningsarbejde samt undervisning.

Gennemførelsen af KULSVIERPROJEKTETs forskellige aktiviteter havde ikke været mulig uden de mange tilskud, der er givet fra forskellig side. Udgivelsen af KULSVIERLANDET er ingen undtagelse, og der skal derfor rettes en tak til Skov- og Naturstyrelsen, Frederiksborg Amts UK-udvalg, Bikuben, Sparekassen SDS og Kreditforeningen Danmark for økonomisk tilskud. I et samarbejde med Frederiksborg Amts Historiske Samfund udsendes bogen i en særudgave til medlemmerne som årbog 1987.

Poul Vestergaard
Kulsvierprojektet/Skoletjenesten

JETTE BAAGØE

Skoven

Landet formes, skoven kommer

For omkring 10.000 år siden slap isen endelig sit tag i Danmark. Gennem tusindvis af år havde vældige ismasser ved deres fremrykning og tilbagesmeltning formet det landskab, som nu frilagdes. Et landskab, hvis relief senere skulle blive en af de vigtigste forudsætninger for planters, dyrs og menneskers udbredelse. Som en grå ørken af sten, sand, grus og ler strakte morænen sig, så langt øjet rakte. Landet var stort og bølget med vældige bakkestrøg og vide sletter, hist og her gennemskåret af dybe dale eller plettet af hundredevis af vandhuller og småbakker.

Hvor isen var smeltet jævnt væk, rullede landskabet stille og roligt frem, dækket af et svagt bølget morænelag, hvis tykkelse og indhold af ler, sand og grus varierede fra sted til sted. Vest for Grib Skov var morænen f.eks. sandet, mens den øst-nordøst for Roskilde var lerholdig og dermed mere frugtbar.

Men isens afsmeltning var ikke altid foregået jævnt. Klimaforværringer havde fået den til at standse flere gange, og i Nordøstsjælland havde der langs isens rand dannet sig grusede bakkestrøg, hvoraf de fleste forløb i nord-sydlig retning. Et sådant bakkestrøg strækker sig fra Grib Skov mod sydøst over Gadevang til Præstevangs Skovbakker. Af og til var store ismasser blevet frigjort fra hovedbræen og blevet liggende som dødis, der senere efterlod sig et stærkt kuperet landskab, som det f.eks. kan ses i Rude Skov-området, i Ganløse Mørke og syd-sydøst for Lillerød.

Også smeltevandet, som under isen havde samlet sig i store floder, havde brudt det jævne morænelands bløde relief. De vældige flodlejer lå tilbage som store dalsystemer, hvoraf nogle var tørlagte, mens andre endnu rummede søer og åløb. Mølleåen med Bure Sø, Bastrup Sø, Farum Sø og Furesøen er rester af et sådant tunneldalsystem, mens Strø Bjerge er åse af ler, sand og grus, som smeltevand har aflejret i tunneler oppe i selve isen. Israndsbakkerne, dødislandskaberne og smeltevandsflodernes voldsomme terrænformer skulle mange årtusinder senere blive skovens bedste beskyttere, for da menneskene tog jorden under plov, undgik de så længe som muligt disse vanskeligt tilgængelige og ofte ufrugtbare landskaber.

Det jomfruelige land, som isen efterlod, blev hurtigt spættet af plantevækst. I løbet af et par tusinde år var det dækket af en lys pionerskov af birk, pil og fyr. Med planterne fulgte vildtet og med vildtet mennesket. Langsomt afløstes de lyse skove af mørkere. Fyrren forsvandt og birken trængtes ud på den fattigste, fugtigste og mest urolige bund. I stedet kom hassel, elm, el, lind og ask. Skyggetræerne lind, hassel og elm trængte de øvrige arter, og det åbne lands storvildt, urokse og elg, forsvandt til fordel for typiske skovdyr som kronhjort, vildsvin og rådyr. Men landet forblev skovklædt, og menneskene, der stadig ernærede sig som jægere, opholdt sig mest langs kysterne.

Først omkring 4.000 år før vor tidsregning (yngre stenalder) indvandrede folkeslag, der dyrkede jorden og holdt græssende husdyr. Fra det tidspunkt bestemtes skovenes udbredelse ikke længere kun af klima, jordbund og træernes indbyrdes konkurrenceevne. Med ild og økse begyndte mennesket sin årtusindlange kamp mod skoven.En kamp, som bl.a. kom til at medføre, at de danske skoves oprindelige skyggetræ, den værdifulde lind, der har tusind anvendelser, forsvandt og erstattedes af bø-

Overdrev med får og afgnavede træer. (Jagt- og Skovbrugsmuseet).

gen, et træ, hvis væsentligste fordele helt op til vor tid har været, at det kaster olden og kan anvendes til brænde og trækul.

Agerdyrkerne kommer, skoven formes

I det nordøstsjællandske landskab har oldtidens bebyggelser som helhed været ret kystnære. Imidlertid har undersøgelser af oldtidsagre i vore nuværende skove vist, at selv det kuperede eller magre nordøstsjællandske skovland har været taget under plov både i yngre stenalder og i bronzealderen. Der er mange oldtidsagre i Rude Skov, og Geel Skov har øjensynlig været næsten fuldstændig opdyrket fra bronzealderen til slutningen af førromersk jernalder, d.v.s. fra ca. 1200 til ca. 200 før vor tidsregning. Sammen med rester af agrenes hegning fortæller pollenanalyser, at oldtidens landbrugere både dyrkede markerne og lod deres husdyr græsse i skoven omkring dem. Også da de dårligste agre blev opgivet omkring vor tidsregnings begyndelse, lod bønderne stadig deres kvæg, svin og heste gå løse i skovene. Der er ingen tvivl om, at dette har påvirket skovenes sammensætning betydeligt. På den magre eller fugtige bund befordrede græsningen dannelsen af lys egeskov. Dette kan muligvis have være tilfældet i Grib Skovs nordlige egne, hvor såvel oldtidsagre som bronzealderhøje fortæller, at landet har været dyrket. Den væsentligste effekt af oldtidens græsningsdrift var dog, at bøgen for alvor vandt indpas. Dette træ var sjældent, da tidligere agre sprang i skov efter yngre stenalders skovrydninger. Linden var da stadig det dominerende skyggetræ i skovene. Men da bronze- og jernalderagrene i f.eks. Geel Skov blev opgivet, var det en bøgeskov, der bredte sig i deres sted.

Lægger man en linie på Nordsjællands-

kortet fra Arresø over Hillerød til København, er der vest-sydvest herfor en påfaldende overvægt af gamle jernalderstednavne med endelser som -lev, -um, -inge og -løse. I dette område findes også en mængde landsbyer, som synes regulerede i årene op mod 1200. Sådanne landsbyer er derimod sjældne i de nordøstlige, mere magre og kuperede egne, ligesom også de gamle stednavne er det. Til gengæld er egnen her præget af mængder af navne, som indeholder stavelserne -holt, -rød, -torp, -rup og -strup. Navne, der fortæller om større eller mindre skovrydninger i vikingetid og tidlig middelalder. Torperne har overvejende været enkeltgårdsudflytninger, mens -rød-navnene vidner om samlede udflytninger. Således betyder Villingerød (som oprindelig hed withlingæruth) »skovboernes rydning« i den skov, Ørwith, som i tidlig middelalder strakte sig vidt nord for Esrum Sø. Ordet with eller ved som betegnelsen for en skov går også igen i navnet Hornswith, den skov, som ifølge Kong Valdemars Jordebog fra 1231 fyldte det meste af Hornsherred.

Også bopladsfundene fortæller, at det meste af Nordøstsjælland efter en stilstandsperiode midt i jernalderen atter blev taget under plov i vikingetid og tidlig middelalder. Kun den magre, bakkede Grib Skov-egn vest for Esrum Sø forblev nogenlunde uberørt af skovrydningerne. Den værdi, man tillagde skoven, fremgår af dens navn, Gripscogh, der første gang nævnes i Kong Valdemars Jordebog. Navnet betyder »den skov, som ikke er hegnet«, d.v.s. den skov, som var fælles, og som ingen havde nogen særlig interesse for, før kongen fattede interesse for jagten i den.

Som det var tilfældet i bronzealderen, har de skovegne, som ikke blev ryddet, alligevel været stærkt påvirkede af menneskets virksomhed, idet husdyrene stadig gik på græs i skoven. Herom vidner bl.a. stednavnene og landsbyernes geografi. Således mener man, at der ved mosen mellem Ganløse Eged og Ganløse Ore oprindelig har ligget en løse, d.v.s. en fæbod, hvorfra kvæget blev drevet på græs i skoven om sommeren. Løsen har efterhånden udviklet sig til et torp, altså en enlig jernalder-vikingetids udflytterbebyggelse med agerbrug. Torpets beliggenhed fremgår af det første kort over Ganløse fra 1808, hvorpå navnene Gamle Tofte, altså gamle agre, og Gamle Indelukke optræder. Imidlertid er torpet tilsyneladende atter blevet opgivet og flyttet til det nuværende Ganløses plads på plateauet mellem egnens tunneldale.

I det meste af jernalderen flyttedes landsbyerne stadig rundt i terrænet, men efterhånden blev deres placering fastere, og ved indgangen til middelalderen var landsbyerne blevet stedfaste. At kvægholdet stadig har været væsentligt på dette tidspunkt, ses bl.a. af landsbyernes placering i terrænet. Bypladsen, forten, har nemlig ofte ligget i en naturlig hulhed med et vand-(ings)hul og gårdene placeret i det højereliggende terræn omkring fordybningen.

Alle de vidnesbyrd, vi har, fortæller, at skoven efterhånden blev fuldstændig ryddet i de frugtbare egne øst-nordøst for Roskilde og i det sydlige Hornsherred. Men også den tilbageværende skov i de magre, stærkt kuperede egne blev altså stærkt påvirket af menneskenes virksomhed. Trods rydninger, græsning og høslet har skoven dog stadig været et rigeligt gode. Herpå tyder bl.a. Valdemar Sejrs Jyske Lov fra 1241, som fastslog, at »I alminding ejer kongen jorden og bonden skoven«. Havde træ til skibe og bygninger været en mangelvare, skulle kongen nok have vidst at sikre sig retten til det, ligesom han sikrede sig retten til jorden og jagten.

Fra ingenmandsland til kongeligt gods

I middelalderens begyndelse blev ejendomsretten til jorden og derved magten samlet på færre hænder, og et samfund med en egentlig statsmagt og lovgivning udvikledes. Dette kan også spores i det nordøstsjællandske landskab, som tidligt

interesserede middelalderens store godsbesiddere, kongen og kirken. Således er de mange regulerede landsbyer nok et resultat af kongernes virke i årene op mod 1200. Ruinerne af fæstningsanlæg på strategisk vigtige steder, f.eks. langs den betydningsfulde vandvej fra Græse ved Roskilde Fjord til Hjortholm ved Furesøen, fortæller sammen med klosterruinerne og kirkerne om en stærk konge og en rig og magtfuld kirke. Midt i 1100-tallet grundlagde Biskop Eskil Esrum Kloster på et sted, hvor tidligere et benediktinsk nonnekloster havde ligget, og i 1175 overdrog Biskop Absalon Æbelholt Kloster til Abbed Vilhelm og hans augustinermunke. Kongerne residerede på Søborg, Gurre og Grønholt og oprettede købstæder i Slangerup, Skibby, Søborg og Roskilde. Også Grib Skov hørte til krongodset, idet den er registreret i Kong Valdemars Jordebog under navnet Gripscogh.
Med reformationen (1536) og dens store godsskifter kom Nordøstsjælland helt i kongernes eje. Chr. III erhvervede Æbelholt og Esrum klostre og købte 1558 Favrholm af Peder Oxe. Omkring 1560 mageskiftede Fr. II med flere adelige godsejere i Nordøstsjælland, bl.a. rigsadmiral Herluf Trolle på Hillerødsholm, og hele det nordsjællandske skovland udlagdes til en kongelig vildtbane, hvis mægtige udstrækning fremgår af Videnskabernes Selskabs kort fra 1768. Hermed oprandt en helt ny æra for landsdelens skove. Nok havde de været under kulturpåvirkning i årtusinder, men nu blev nogle af deres kendte anvendelser overdrevet helt ud i det absurde.

Fr. II satsede straks meget på at ophjælpe bestanden af vildt, som i forvejen trivedes godt i de udstrakte skove. Således pålagde han i 1560 landets første jægermester, Borchard von Pappenheim i Hørsholm, at indfange mindst 2-300 agerhøns på Sjælland og i Skåne til senere udsætning på passende steder i vildtbanen. For Nordsjællands bønder udgjorde hjortevildtet dog det største problem. Ingen andre end kongen måtte jage i vildtbanen, og et tidligere påbud om, at bøndernes hunde skulle have det ene forben hugget af over knæet, blev nu indskærpet. Samtidig blev det bønderne forbudt at holde mere end én hund. Vildtet blev efterhånden meget tamt, og Chr. IV's forbud mod spidse stavrer i risgærderne omkring markerne fortæller på én gang om de vanskeligheder, bønderne havde med at holde vildtet borte fra deres afgrøder, og om den mangel på forståelse, de mødte hos kongemagten. I hele vildtbanens periode indløb der da også til stadighed klager over vildtet, og selv en af samtidens mest kongetro kilder, Arent Berntsen, anlagde en svagt kritisk tone, da han i 1656 skrev, at vildtbanen »fast for en idel Dyrehafve er at acte/ for den Mangfoldighed på atskillig Vilt/ som sig der i haabe Tal lade see/oc saa tamme/at de icke det ringeste for Menniskens Nerværelse dem undsætte eller vige tilside«.

Det ville have gjort livet nemmere for egnens bønder og have gavnet skovene, hvis kongerne i større udstrækning havde taget konsekvensen af deres jagtglæde og hoffets behov for vildt ved at indrette egentlige dyrehaver, som Chr. IV gjorde det, da han i 1619 oprettede Store Dyrehave. I stedet udlagde de mere og mere hele skovområdet som én kæmpemæssig dyrehave, en udvikling, der kulminerede, da Chr. V fra 1670 begyndte anlæggelsen af de snorlige parforcejagtveje lige fra Jægersborg Dyrehave til Grib Skov. Disse veje med deres karakteristiske stjerner ses tydeligt på A. C. Willars' Rytterdistriktkort fra 1720 og på alle følgende kort lige op til nutiden, og udhugningen af dem var en hån mod den skovforordning, landets første, som samme konge også lod udstede i 1670.

Fig. 1. Før udskiftningen var skovene vidt udbredte, men meget åbne. Det regelmæssige netværk er Christian V's parforcejagtveje. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over den nordøstlige del af Sjælland. Tegnet af Caspar Wessel 1768.

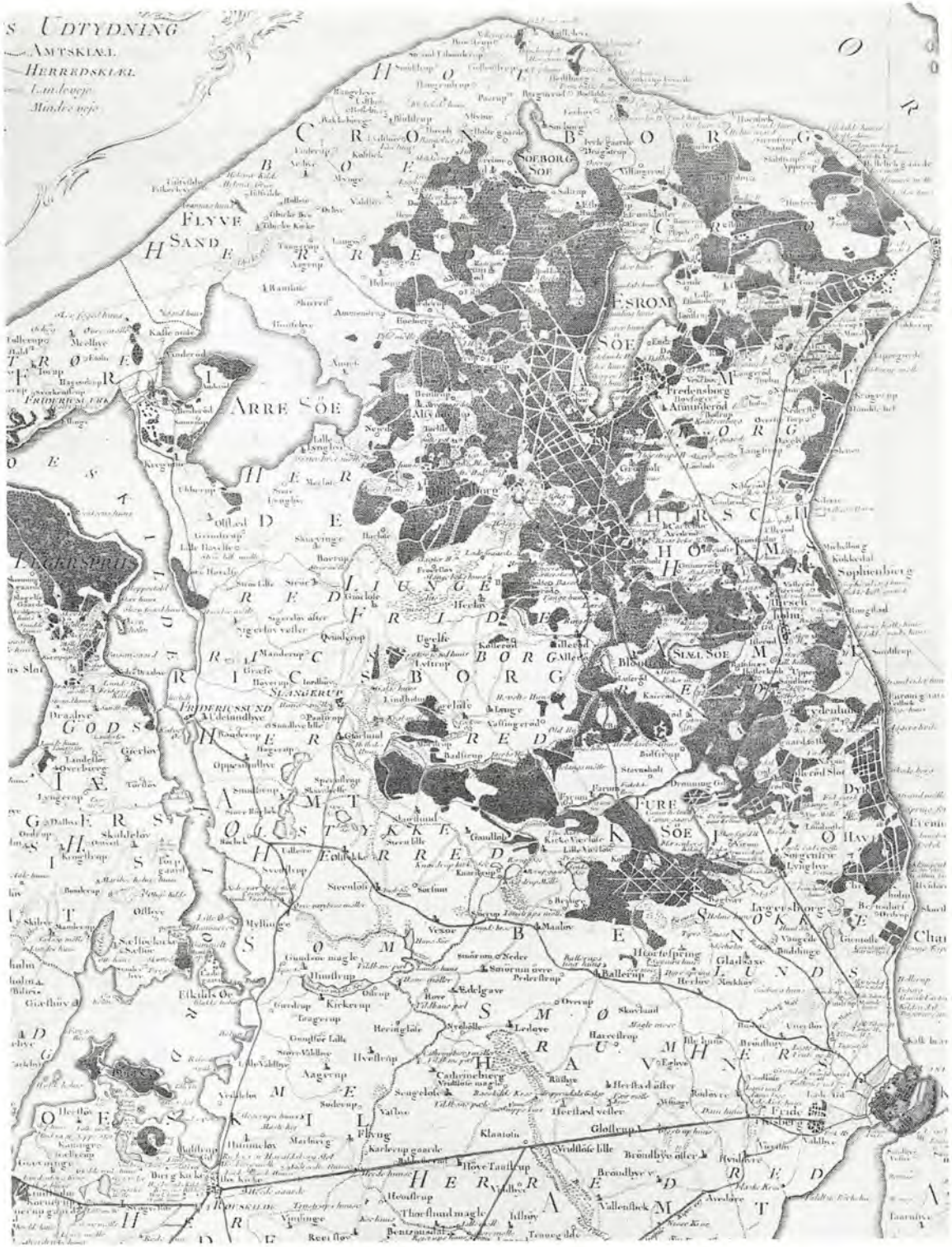
UDTYDNING
AMTSKIAEL
HERREDSKIAEL
Landvoye
Mindre veje
SOEBORG SOE
ESROM SOE
ARRE SOE
SMAA SOE
FURE SOE
FLYVE SAND
HERRED
BORG
JUNGE
FREDERICSUND
SLANGERUP
Frederichsborg
Frederichsberg
Ammuderod
Sophienberg
Dyrehaven
Ellehave
Ellehaven
Hillerod
Slotsmarken
Gronholt
Gronholt Slot
Ingerslevsborg
Skovridergaarden
Skovridergaarden
Hovedvagten
Hovedvagten
Ravnsholt
Ravnsholt
Ravnsholt

Anlæggelsen af vildtbanen og ophjælpningen af vildtbestanden var imidlertid ikke det eneste, kronen gav sig af med i de nordøstsjællandske skove. I 1558 indrettedes Esrum Kloster til kongeligt stutteri, og dets jorder udlagdes til stutterivange. Også arbejdet med stutteriet blev fortsat i flere generationer. I 1610 samlede Chr. IV de bedste avlsdyr på Esrum Kloster, og i 1720 flyttede Fr. IV stutteriet til Frederiksborg Slot. Vang efter vang indhegnedes, og efterhånden var hele Grib Skov langs Esrum Søs vestside samt egnen omkring Hillerød indrettet til stutterivange. Det kan endnu den dag i dag ses af de mange stednavne, der har overlevet stutteriet, som nedlagdes i 1840. Tumlingevang i Grib Skov er en af de ældste, Pibervang ligeså, mens Tolvkarlevang og Rønnevang ved Ullerød vidner om den periode fra 1720 til 1799, da Store Ladegaards (Favrholms) jorder også var udlagt til stutterivange.

Heste var ikke de værste dyr at udsætte i skovene, men selv ikke kronen lod det blive ved dem. I 1668 påbegyndte dronning Sophie Amalie oprettelsen af et skæferi på Hørsholm Gods. Det var hensigten, at der til skæferiet skulle købes 10.000 engelske får, men heldigvis blev der kun råd til 470 (skånske), som kom på græs i egnen omkring den nedlagte landsby Toelt ved Asminderød. Også ved Esrum Kloster oprettedes et skæferi, der så sent som i 1817 havde 1.000 får, og som i 1807 kunne levere 15-1600 får til skæferiet på Jægerspris. Det er påfaldende, at kongehuset, som allerede på Chr. III's tid kæmpede mod bøndernes fåre- og gedehold, på denne måde selv virkede til skovenes forarmelse ved at holde får.

Bondens ret i kronens skove

Bønderne havde fra gammel tid ret til at sende deres dyr på græs og olden i skovene, samt til frit at hugge ved til brænde og til risgærderne omkring deres marker, gærdsel. Med Jyske Lovs formulering ejede de skoven. Men sidst i middelalderen begyndte deres rettigheder at skride. Kongen (og andre godsbesiddere), som jo ejede jorden, afkrævede efterhånden bønderne betaling for deres svinehold i skovene, der følgelig blev vurderet efter »svins olden«. Oldentræerne, eg og bøg, blev kongens eller adelens eje, og man skelnede ikke længere mellem skoven og jorden, men mellem overskoven (oldenskoven), underskoven og jorden. Da oldentræerne også leverede hjul- og bygningstømmer, som bønderne ikke kunne undvære, måtte de nu betale afgift for de bøge- og egestammer, som de fik udvist, altså fik lov til at fælde i skoven. Retten til at skære gærdsel forblev længe et frit gode, men op imod midten af 1600-tallet gled også denne rettighed ud, og bønderne måtte betale afgift for deres gærdselshugst i skoven. Tilbage af bøndernes frie rettigheder i skoven var kun græsningsretten.

Græsningen, gærdselshugsten og ikke mindst svineholdet var i høj grad med til at forme skovene. Materialet til risgærderne blev skåret i underskoven, krattene og særlige gærdselsskove. Man fældede ikke træerne, men skar dem ned enten ved roden eller i et par meters højde, stævnede dem, for siden at lade dem skyde igen. Denne stævningsdrift var særlig almindelig i hasselskove og ellesumpe, som derfor fik et karakteristisk mangestammet udseende, der endnu i dag kan erkendes i nogle skove.

Svineholdet påvirkede skovens sammensætning, idet svin foretrækker eg og elm, som de gerne afbarker og æder såvel nye skud som unge planter af. Bøg rører de derimod ikke. Svineholdet har utvivlsomt haft indflydelse på skovbilledet helt fra jernalderen, idet det har fremmet bøgen på egens bekostning, men eftersom svinene helst går i let fugtige, gode jorder, har deres indflydelse i tørre og grusede egne været mindre.

Endelig har græsningen medvirket til at holde skoven åben, dels fordi både husdyr og hjortevildt gerne æder opvækst af træer, dels fordi menneskene for at fremme græs-

Stævningsskov af rødel. (Jagt- og Skovbrugsmuseet).

væksten ikke har gjort noget særligt for at opelske tæt skovbevoksning.

Renæssancens vestdanske skovland

Hvordan så skovene ud i 15-1600-tallet, og kunne de bære den belastning, som vildtet og husdyrene ved deres fejning, barkgnav, nedbidning og græsning udsatte dem for? Det, at kronen satsede så hårdt på jagten uden tanke for skovens fornyelse, kunne tyde på, at skovene havde det godt, men forskellige vidnesbyrd peger i andre retninger.

For at få et indtryk af de danske skoves udseende i denne periode, kan man ty til amtsskriver Arent Berntsens beskrivelse fra 1656. Den er skrevet, før svenskekrigene hærgede landet for alvor, og selv om der skete en del i skovene fra midten af 1500-tallet til midten af 1600-tallet, kan man nok i store træk regne med, at skovbilledet var det samme i hele perioden.

Af Berntsens beskrivelse fremgår det, at der på Sjælland var flest skove mellem Kronborg og Frederiksborg (Hillerød) »oc fremdelis derfra til/paa en Mil nær Kiøbenhaffn«. Skovene bestod af eg og bøg med nyttig underskov af hassel, el, birk og deslige »samt Ask/ Lind/ Asp/ Røn/ oc saadanne flere«. Det var altså rene løvskove, der den gang klædte landet, og selv om de var udstrakte, var de dog åbne og venlige: »Oc endog forbemelte Egne hafver saadan en Skou til Offverflød/ saa er alligevel samme Skou icke af saa stor Tyckning eller store Krat oc øde Morasser/at jo meesten deel der iblant/ ofver alt/ ere nyttige Agrejord Eng oc Græsning/ saa at hele Gaarde oc Byer ere der udi beliggende«.

Denne beskrivelse giver sammen med gamle kort et ganske godt indtryk af skovens udseende. Dræning og planering var næsten ukendte i 15-1600-tallets landbrug, så mosestrækninger med birk, pil, el og asp har bredt sig mellem side enge i ådale og langs søer. I Grib Skovs magre egne har strækninger af lysåben egeskov med enkelte bøge vekslet med store, åbne græssletter eller hegnede stutterivange med små og store trægrupper og afbidte tjørne. På den bedste bund har bøgen domineret blandt skovens store træer med en underskov af bl.a. hassel og røn, og på den fugtige bund afløst af eg, ask og el. Alle de store træer i skoven har båret grene næsten til jorden, men har forneden været bidt af dyrene, og mange af dem har været hule med maleriske udgåede grene, for eg og bøg fik lov til at stå, så længe de kunne. Træer af forskellig art og alder har forekommet meget blandet, og de enkelte store træer har stået med temmelig stor indbyrdes afstand, så skovbunden har været dækket af græs, urter og krat. Træerne i underskoven har været mangegrenede, enten helt fra jorden eller fra et par meters højde på grund af gærdselshugsten. Under træerne har man som i dag i Jægersborg Dyrehave kunnet se store flokke af hjortevildt eller gumlende køer, heste og får, og i september grupper af gryntende, højbenede svin, der iøvrigt gennemrodede skovbunden på jagt efter nødder, agern, bog og forskellige rødder.

Alle vegne har der ligget små landsbyer med hegnede agerstykker, og i de mest åbne dele af skovlandet har hver eneste stejl skråning, f.eks. de mange kæmpehøje, været bevokset med et par store træer og lidt underskov. Atter og atter har landskabet åbnet sig, og man har med øjet kunnet følge skovbrynets bølgede linie, markeret af en græsslette, en træbevokset engstrækning eller et lavt risgærde.

De tidligere nævnte indskrænkninger i bønderne ret til frit at bruge skoven fortæller ikke alene om en stigende udbytning af bønderne, men også om en stigende træmangel og et deraf affødt ønske hos magthaverne om at styre udnyttelsen af ressourcerne. Egentlig træmangel var i begyndelsen af 1600-tallet endnu et lokalt problem, som dog kendtes selv i det skovrige Nordøstsjælland, hvor folk på »heden« mellem Roskilde, Køge og København »sampt oc

mod Frederichsborg en ringe Ting« ifølge Berntsen måtte klare sig med tørv.

Berntsen mente, at Sjælland havde eg og bøg nok »til det gandske Lands (Sjællands) Nødtørfft«, men samtidig manede han i sine generelle afsnit til forsigtighed i udnyttelsen af disse træarter: »Skouffhug...øffvis icke gierne/uden hvor saa stor offverflod oc mengd er aff Skoufve/at mand om des forhuggelse i lengden icke hafver at besørge/ eller.... at saadanne Træer... fældis/som bære ringist Olden/oc mindst kand være til Skoffskade«. Denne regel gjaldt tilsyneladende for alle, selv rigets fornemste par, Leonora Christine og Corfitz Ulfeldt, da Chr. IV i 1647 overdrog dem Hørsholm Gods som len med følgende særligt specificerede pligter og rettigheder: »saa og Skovene dertil...under deres Forsvar skal beholde, saa vidt muligt frede, og Indseende have, at Intet til Upligt der bliver huggen, medens hvis (hvad) de til fornøden Ildebrand der til Stedet af gamle og forfurnede Træer kan behøve, det skal dem...være... bevilget«.

Man kan spørge, hvorfor kongerne i 1600-tallet trods sådanne forsigtighedsregler alligevel lagde større vægt på vildtet i den nordøstsjællandske vildtbane end på skoven. En del af forklaringen er nok, at Danmark indtil 1600-tallets midte endnu var udelt. De store skove i Skåne, Halland og Blekinge stod til rådighed, som de altid havde gjort det, og svenskekrigene havde endnu ikke hærget de vestdanske skove. Når man skal vurdere skovforsyningssituationen i 1600-tallets Danmark, er det imidlertid også vigtigt at gøre sig klart, hvad man i samtiden egentlig forstod ved »skov« og »skovmangel«. Hertil kan vurderings- og beskatningsgrundlaget samt ejendoms- og brugsrettighederne anvendes.

Berntsen, som var amtsskriver i Bergen, lavede egentlig sin beskrivelse af Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed med det formål at give en oversigt over, hvordan denne herlighed skulle vurderes og beskattes. Han definerede ganske vist skov som »alle de Plasser eller Støcker Land/ som med Træer ere begroede«, men skoven opdeltes derefter straks i tre typer: »Oldenskouff ...ald Eg oc Bøeg«, »Underskouff... Hessel Bircke eller oc deslige smaa Træer« og »Suur Skouff... Fyr Gran oc andre saadanne Træer som ingen nøttig Fruct frembær«. Hertil kom »Gierselhug...Torn Enbær eller andet smat Riis oc Busk..« og »Krat...af Torn Enbær Hæssel Stubber oc andet saadant u-ordentlig Buskatie«. Af alle disse skov- og krattyper indgik kun oldenskoven i ejendomsvurderinger og skifter på lige fod med sæde- og engjorden. Alle de øvrige kategorier kunne ganske vist undtagelsesvis gøres til genstand for vurdering og beskatning, men selv om bønderne på dette tidspunkt var begyndt at betale afgifter for brugen af underskoven, krattet og gærdselshugsten, havde ejendomsbesidderne, f.eks. kongen, endnu kun begrænset interesse i disse skovtyper.

Definitionerne af de forskellige skovtyper var løse, og heri lå kimen til et par århundreders strid om lov og ret i skoven, ikke mindst i egne, hvor kul, som jo bedst brændes af eg og bøg, blev en vigtig biindtægt for bønderne. Havde man defineret de forskellige skovtyper udelukkende efter træarter, ville eg og bøg havde været urørlige for alle andre end de, som ejede jorden og oldenskoven. Men det gjorde man ikke. I stedet talte man om »deslige smaa Træer«, »andet smat Riis oc Busk« eller »Stubber oc andet saadant u-ordentlig Buskatie«. Formuleringer, som for brugerne af underskoven var én stor opfordring til at holde unge bøge og ege nede som underskov eller krat. At bønderne rent faktisk skar eg og bøg ned til gærdselskrat, kan man f.eks. se deraf, at man 100 år senere kunne frembringe »kapitalskove« i Koldinghus Amt blot ved at frede gærdselskrat for hugst og hegne dem mod dyrene.

Kongernes primære interesse i skoven var altså i 1600-tallets begyndelse de værdifulde gamle ege- og bøgetræer, hvis olden udgjorde grundlaget for bøndernes afgifts-

SKADE

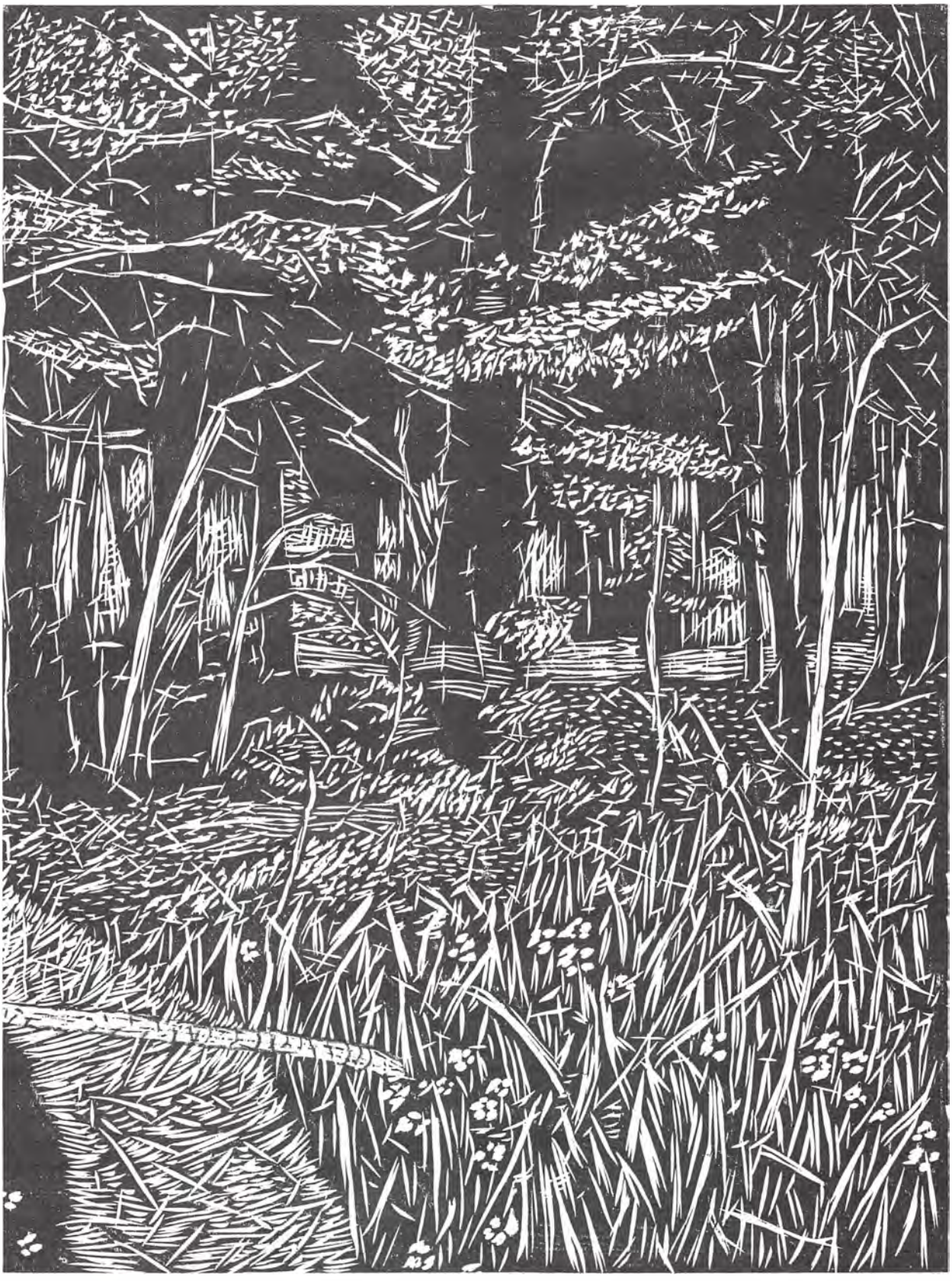

betaling, og hvis ved leverede bygnings- og skibstømmer. Træ, i Danmark specielt egetræ og bøgetræ, var et af samfundets vigtigste råstoffer. Uden træ ingen varme, boliger eller transportmidler, uden trækul intet krudt og ingen metalindustri. Statsmagten hvilede altså bl.a. på træ, og træmangel i statsmagtens forstand opstod, når store ege og bøge var blevet en mangelvare. Først da tørnede bøndernes og kongens interesser i skoven for alvor sammen. Dette skete overalt i Europa i løbet af 1600-tallet, og i Danmark da svenskekrigene huggede det gamle land midt over og lagde de vestdanske skove øde. Og det resulterede i en helt ny lovgivning, der var et markant brud med årtusinders tankegang: Hidtil havde man taget, hvad man skulle bruge i skoven i tillid til, at den selv kunne forny sig, nu satte man sig som mål at genopbygge og bevare skovene. Skoven var ikke længere et naturgode, men en afgrøde, som statsmagten var afhængig af.

Fra naturgode til afgrøde

I 1670 kom den første af en lang række danske skovforordninger, som gennem de næste 100 år skulle komme til at ændre det nordsjællandske landskab fuldstændigt og skabe helt ændrede vilkår for dets bondebefolkning. Skovforordningen af 1670 blev indtil 1733 revideret fire gange (1680, 1687, 1710, 1733), og de stramninger, som skete, viser, hvori de største problemer bestod. Forordningernes hovedformål, at opelske ny skov, hindredes bl.a. af de gamle, indviklede ejendomsforhold i skovene. Bøndernes fælleseje betød, at deres husdyr græssede frit overalt, og at ingen følte sig specielt ansvarlig for nogen del af skoven. Det gavntræ, man skulle bruge, fik man udvist, men indtil 1670 havde man i Nordsjælland ikke skullet plante til erstatning for det, man fik. Kongen ejede de store gamle træer, mens de buskede, uanset af hvilken art de var, kunne udvises til brænde, trækul, gærdsel og andre nyttige ting.

Forordningen af 1670 var ret løs i sine formuleringer. Blandt dens få helt klare retningslinier var forbuddene mod at stævne eg, bøg »eller deslige Oldens og Gavntømmers Træer«, mod at fælde uden udvisning og mod at foretage udvisning uden en skovriders tilstedeværelse. Desuden var det forbudt at lukke husdyr ind i hegnede nyplantninger og at holde geder i skoven. Befolkningen pålagdes skånsomhed mod eg, bøg og ask under gærdselshugst og pligt til at rydde arealer, hvor de havde fældet, til »ny Vext, Græsning eller Sæd«. En egentlig pligt til genplantning optrådte endnu ikke, men skovens folk pålagdes flid hermed, og forordningen henstillede, at man opsatte stengærder i stedet for risgærder og hegnede forhuggen skov. Retningslinierne for kulsvidning var klare og udførlige og kom til at gå ordret igen i alle følgende forordninger indtil 1781.

Overopsynet med skovene påhvilede fra starten overjægermesteren, som skulle benytte sig af skovriderne og skovløberne til det daglige opsyn. Man stolede åbenbart ikke på disse folk, for ved den årlige udvisning skulle amtmænd og ridefogeder være til stede. At der var grund til mistro fremgår bl.a. af en del kulsvierhistorier og af det faktum, at det fra 1687 blev nødvendigt med et lovfæstet forbud mod videresalg af det brænde, som var en del af skovpersonalets løn.

Det ansvarsforflygtende fællesskab i skovene tog forordningerne ikke fat på for alvor, men det blev dog taget op. 1680-forordningen påbød, at »alle ... Skove (skulle) således deles, at Enhver sin visse District, Lod og Deel udi Skovene kan vide, og tilbørlig udi Agt tage«. Hertil hørte bl.a., at en bonde, i hvis skovpart der ulovligt var fældet, selv måtte betale bøden, hvis han ikke kunne fremskaffe synderen. I det hele taget byggede forordningerne meget på angiveri og selvjustits.

Et stort problem havde det været, at ingen havde direkte ansvar for planlægning og gennemførelse af nye skovanlæg. For-

ordningerne pålagde ganske vist med stigende styrke skovens folk at tage sig af dette, men skovfolkene sorterede egentlig under jagtvæsenet, og trods den stigende forståelse for at skovene ikke formåede at forynge sig selv, tog kun få sig af at opsætte indhegninger eller anlægge agernhaver. Således blev der fra 1720 til 1740 kun oprettet 22 indhegninger eller agernhaver i Kronborg og Frederiksborg Amter.

For at få tingene sat i system ansatte man i 1721, på initiativ af overjægermester og amtmand i Frederiksborg Amt Frederik von Gram, en fransk forstmand, B. F. Vuillot, som lod store områder indhegne, beså eller beplante. Desværre slog Vuillots arbejde fejl, han blev afskediget efter to år, og der skulle gå endnu 40 år, før der atter kom gang i forsøgene på at få etableret et egentligt skovbrug i Danmark. Det blev von Grams søn, overjægermester Carl Christian von Gram, der tog tråden fra sin fars tid op og i 1763 fik kongen til at indkalde den tyske forstmand Johann Georg von Langen til at forestå arbejdet med at planlægge og gennemføre oprettelsen af et ordnet skovbrug i Danmark. At det var hensigten, at arbejdet skulle omfatte hele landet, kan man bl.a. se af, at von Langen kort efter sin ankomst udsendte detaljerede spørgeskemaer til alle landets skovridere med det formål at få et overblik over skovenes tilstand i landet. For at have et planlægningsredskab ønskede von Langen desuden skovene kortlagt og den eksisterende træmængde vurderet (takseret). Arbejdet begyndte i den udstrakte nordsjællandske vildtbane, og allerede i 1764 lå en række kort over skovene i Københavns, Frederiksborg og Kronborg Amter færdige. Kortene dækker ikke skovene under Hørsholm Gods, som på dette tidspunkt ejedes af enkedronning Sophie Magdalene, men de giver meget værdifulde oplysninger om de øvrige skoves udstrækning og, sammen med taksationerne, om deres tilstand.

Von Langen arbejdede med et meget stift system, hvorefter skovene opdeltes i hovedafdelinger, som atter opdeltes i mindre, om muligt firkantede afdelinger. Princippet var så, at man hvert år skulle indhegne, rydde og tilplante en afdeling. Den ideelle skov kunne f.eks. have 100 afdelinger, som det ville tage 100 år at nå igennem. I Nordsjællands virkelighed kom afdelingernes størrelse dog til at afhænge af skovenes kvalitet: Var skoven tæt og god, blev afdelingerne små, var den dårlig med få gamle, spredte træer, blev de store. Derfor kan man blot ved at se på kortene f.eks. konstatere, at Alsønderup Overdrev har været meget tyndt bevokset, ligesom der i Grib Skovs nordøstlige del har været mange store sletter. Lille Dyrehave og mange af stutterivangene i den sydlige del af Grib Skov har derimod været ganske gode (Fig. 2). Endelig viser kortene, at områder, som var næsten helt skovløse, f.eks. Harløse Overdrev, hvor der var tre træer pr. td. land, også blev omfattet af von Langens planer, blot jordbunden var god nok. Nogle af disse områder blev aldrig skov, men andre blev det, det gælder f.eks. henholdsvis Harløse Overdrev og Vedbæks marker, som nu er en del af Trørød Skov.

Var von Langens opdeling af skoven stiv, så var hans træartsvalg til gengæld meget fleksibelt og bredt. I de langenske indhegninger blev mange forskellige træer sået eller plantet i en skønsom blanding, og det skulle blive ved indførelsen af nye træarter, at von Langen kom til at ændre det danske skovbillede, snarere end ved sine øvrige reformer. For ham var gavntræerne nåletræer som skovfyr, europæisk lærk og rødgran. Dette må have været meget svært at forstå for både læg og lærd i Danmark, hvor skoven gennem århundreder havde været ét og det samme som oldentræerne eg og bøg, og hvor kun asken som gavntømmer kunne måle sig med egen. I von Langens indhegninger fandt man dusinvis af fremmede træer, hvoraf mange i høj grad var kommet for at blive, hvadenten danskerne syntes om det eller ej. Rødgranen er i dag Danmarks almindeligste træ og findes også

SKILLEM I MELLEM-CRONBORG
Amerholtz Vang
Amerholtz Dam
Ellerode Marker
Anrösse-Overdrev
Bleg Vang
Friedrichsborg
Admirals Vang
Athelstens Vang
Gripe Sund
Eng
Eng Sund

hyppigt i Nordsjællands skove. Ahornen, en centraleuropæisk slægtning til vor hjemlige løn, er så småt ved at blive en konkurrent til bøgen, og lærkekrydsninger, hvidel, ædelgran, skovfyr og mange andre præger i dag skovbilledet overalt i landet. Da von Langens forstordning i 1776 blev stillet i bero, fordi Rentekammeret fandt den for dyr, var et af direktiverne da også, at hvad der måtte gå ud i indhegningerne, måtte kun erstattes med »agern og bog og andre gavngørende træarters frø«.

Én ting var von Langen og danskerne dog enige om: Hvis opvæksten skulle lykkes, skulle skovene have fred for vildt, husdyr og gærdselshugst. Men arbejdet med at indhegne og frede plantagerne var dyrt og besværligt. Bønderne havde stadig deres værdifulde græsningsret, som de kun nødigt gav afkald på. Von Langen prøvede at komme dem i møde ved kun gradvist at inddrage i regelmæssig drift de områder, der var udlagt som skov. Derved mistede bønderne også kun gradvis deres græsningsret. Men der skulle mere gennemgribende foranstaltninger til, før skovdriften kunne blive rationel, og mens von Langen ændrede skovenes »sjæl« med alle sine nye, ofte mørke træarter, blev det danskerne selv, der gennemførte den store reform, som med ét slag ændrede skovenes ansigt: Skovudskiftningen.

Skovudskiftningen hang nøje sammen med udskiftningen af fællesskabet i øvrigt. Den kommission, som Fr. V i 1757 nedsatte, Kommissionen for Landvæsenets Fremtarv og Nytte, skulle bl.a. undersøge, hvordan delingen bedst kunne ske imellem lodsejere, af hvilke én ejede grunden »eller anden brug af Græsning, Gærdselshugst etc.«, en anden skoven. Hensigten var at fjerne fællesskabet, »hvorved Skovs opelskning gøres umulig, og Enhver hindres fra, ret at benytte sig af det, han ejer«. Kommissionen udstedte i årene 1758-61 landsdelsmæssige udskiftningsforordninger, der alle var forløbere for den store forordning, som kom i 1781. Samme år kom en ny og gennemgribende skovforordning, som dels fulgte udskiftningsforordningen op, dels fastlagde retningslinierne for et ordnet skovbrug i Danmark. I Nordsjælland kom udskiftningen til at foregå meget hurtigt, men andre steder kneb det mere, og i 1805 kom den såkaldte fredskovslov. Ifølge denne lov skulle den jord, som ved udskiftningen udlagdes som skov, til evig tid forblive skov, hegnes og fredes for alle andre husdyr end svin, der betragtedes som jordbearbejdere. Til gengæld måtte al den jord, der udlagdes til bønderjord, ryddes for skov, hvilket ikke var tilladt efter forordningen fra 1781.

Ved udskiftningerne adskiltes skov- og landbrug, og bønderne fik erstatning i form af jord for den græsnings- og gærdselsret, de mistede i skovene. Staten mistede store skovarealer under udskiftningen, men tabet modsvaredes fuldt ud af de driftsmæssige fordele, reformen medførte. Således var skovarealet i Nordsjælland i 1766 50.000 tdr. land og udbyttet 7.000 favne pr. år, men i 1899, da arealet var faldet til 35.000 tdr. land, var udbyttet 30.000 favne pr. år, altså mere end fire gange så stort. Den store skovreform havde altså været en succes, men den betød også, at den frie adgang til skovens goder én gang for alle var forsvundet.

Napoleonskrigene medførte, at hovedstaden i begyndelsen af 1800-tallet konstant manglede brændsel. Derfor kunne bønderne tjene gode penge ved at rydde den skov, de fik udlagt, og f.eks. brænde kul af den. Derfor forsvandt skoven i agerlandet meget hurtigt efter udskiftningen, som i Nord-

Fig. 2. Udsnit af kort tegnet i forbindelse med gennemførelsen af den Gram-Langenske forstforordning 1764. Kvadraterne, von Langens afdelinger, var små, når skoven var god, store, når skoven var dårlig. Von Langen havde udlagt hele Harløse Overdrev som fremtidig skov, mens moserne i nutidens Freerslev Hegn omhyggeligt var undgået. Kopi af originalkortet i Lütken 1899.

CRON BORG AMT
HELSINGØR
Hellebek gaard
Orsholt
Esrom Sø
Fredensborg
Krogerup
Humblebek
Kronenberg
Hirschholms Amt
Sophienbierg
Kokkedal
Michelborg
Bukkeballe gd.
Rongsted
Hirschholm
Smidstrup
Eenrom gaard
Frydenlund
Holtegaard
Sollerød
Strand Mølle
Fremitage
Torbek
Sorgenfrie
Klampenborg
Charlottenlund
Constantia
Skovshoved
Tuborg
Bagernes Mølle
Castellet
KIØBENHAVNS AMT
Frederiksberg
Amager
Castrup
Taarnbye
Kallebo Strand
Kallebo
Vieverup
Ullerup
Mandshøje
Frederiksværk
Aire Søe
Stroe Herred
Frederiksborg
Hillerød
Ørbek
Gilleleje K. og M.
Bønnehoy Fr. Sto.
Nakkehoved
Mankerup Gaard
Hornbek
Tr. Sto. ved Apperup
Helsingborg
Esrom
Søe
Gr. Onborg
Herred
Fredensborg
Nibaae
Slotten
Tibberup M.
Krogerup
Humblebek
Hirschholms Amt
Kokkedal
Sophienbierg
Bukkeballe gd.
Rongsted
Hirschholm
Smidstrup
Eenrom gaard
Vedbek
Frydenlund
Holtegaard
Sollerød
Strand Mølle
Fremitage
Torbek
Sorgenfrie
Klampenborg
Charlottenlund
Constantia
Skovshoved
Tuborg
Bagernes Mølle
Castellet
KIØBENHAVNS AMT
Frederiksberg
Amager
Castrup
Taarnbye
Kallebo Strand
Kallebo
Vieverup
Ullerup
Mandshøje
Frederiksværk
Aire Søe
Stroe Herred
Frederiksborg
Hillerød
Ørbek
Gilleleje K. og M.
Bønnehoy Fr. Sto.
Nakkehoved
Mankerup Gaard
Hornbek
Tr. Sto. ved Apperup
Helsingborg
Esrom
Søe
Gr. Onborg
Herred
Fredensborg
Nibaae
Slotten
Tibberup M.
Krogerup
Humblebek
Hirschholms Amt
Kokkedal
Sophienbierg
Bukkeballe gd.
Rongsted
Hirschholm
Smidstrup
Eenrom gaard
Vedbek
Frydenlund
Holtegaard
Sollerød
Strand Mølle
Fremitage
Torbek
Sorgenfrie
Klampenborg
Charlottenlund
Constantia
Skovshoved
Tuborg
Bagernes Mølle
Castellet
KIØBENHAVNS AMT
Frederiksberg
Amager
Castrup
Taarnbye
Kallebo Strand
Kallebo
Vieverup
Ullerup
Mandshøje
Frederiksværk
Aire Søe
Stroe Herred
Frederiksborg
Hillerød
Ørbek

sjælland fandt sted omkring 1781. Videnskabernes Selskabs kort fra 1777 har nået at medtage virkningen af skovudskiftningen, og her ser man klart den landskabsmæssige revolution, den medførte (Fig. 3). Grænsen mellem skov og agerland er skarp. Alle bløde, udflydende konturer er borte. Skovens omrids er stift og nøgternt, og store skovområder, som var med på kortet fra 1768, er forsvundet. Enkelte steder er der dog også opstået nye skove. Den kontur, skovene fik på dette tidspunkt, har stort set holdt sig uændret helt op til i dag, takket være forordningen fra 1805.

Det kan ikke undre, at den voldsomme reform måtte møde modstand, og bortset fra selve udskiftningen kom den da også først til at slå igennem i løbet af det næste halve århundrede. De vanskeligheder, man kunne støde på, illustreres bl.a. af begivenhederne i Karlebo Sogn, hvor staten ved en uheldig indblanding i udskiftningsprocesserne nærmest tvang de nye husmænd på det magre, stenede overdrev ud i ulovligt kulsvieri. Den almindelige uvilje mod reformerne illustreres f.eks. af historikeren Lauritz Engelstofts referat fra 1797, da han slog følge med en bonde på vejen fra Hørsholm til Ebberød: »Vor Bonde fandt sig meget misfornøyet med de Skov-Plantninger, man i denne Egn har begyndt paa, fordi Landmanden derved mistede en Deel Græs-Slet. Han mente, som Bønder i almindelighed, at det var bedst, at lade Naturen raade sig selv«.

Skovudskiftningen ændrede altså skovenes kontur og det åbne lands udseende totalt, men det kom til at vare mange årtier, før skovene i Nordsjælland for alvor kom til at se ud, som vi kender dem i dag. En af grundene hertil var, at skovvæsenet først i 1778 blev skilt fra jagtvæsenet. Derfor kneb det i de første årtier med kvalificeret mandskab i skovene, og selv staten tog let på forordningernes bud. Det er allerede nævnt, at kronen havde skæferier på Esrum Kloster og Jægerspris i begyndelsen af 1800-tallet. Også stutteriet på Frederiksborg blev opretholdt længe efter reformernes gennemførelse; det nedlagdes i 1840, hvorfor Gliemann i 1817 kunne skrive, at det »har omtrent 600 Heste, af hvilke en stor Mængde, ligesom vilde, bestandig løbe om i Skoven«. Til gengæld var jagten nu mindre vigtig end skov- og landbruget. I 1870 bortskød man for første gang då- og kronvildt, fordi det forvoldte skade, og bortskydningerne fortsatte i de følgende årtier. I 1850 blev den sidste kronhjort af den nordsjællandske stamme skudt ved Maarum, mens dåvildtet aldrig blev helt udryddet. Da kongen i forbindelse med jagtloven af 1851 besluttede, at jagtretten også kunne afgives til jordejerne i den kongelige vildtbane, var kongejagtens epoke imidlertid definitivt slut i Nordsjælland.

Medvirkende til, at skovenes genopbygning kom til at gå langsomt, var dog nok især landets fortvivlede økonomiske situation i begyndelsen af 1800-tallet. Englændernes beslaglæggelse af den danske flåde i 1807 resulterede øjeblikkelig i udstedelsen af forbud mod udførsel af egetræer og egetømmer fra Danmark og Norge, og efter ti dage i udstedelsen af en plakat, som forbød salg af egetræer uden tilladelse fra Admiralitetet. Disse hurtige forbud fortæller ikke alene om landets fortvivlede militære situation, men i høj grad også om, at kursen på egetræ steg med lynets hast, og at skovejerne ikke helt frivilligt kastede sig ud i de patriotiske foretagender, som ellers kom til at præge årene efter ranet af flåden. Krigen bevirkede da også, at staten i 1804 besluttede at tilplante ca. 9.000 tdr. land, d.v.s. en trediedel af de som skove udlagte nordsjællandske sletter og græsarealer, med eg.

Det siger sig selv, at forholdene for kulsviere i disse dyrt anlagte og omhyggeligt

Fig. 3. Efter udskiftningen blev skovene mindre og mere skarpt afgrænsede. Næsten al skov på landbrugsjord forsvandt. Freerslev Hegn ses sydvest for Hillerød. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over Sjælland. Tegnet af C. Wessel og H. Skanke i 1777.

planlagte skove var helt anderledes, end de havde været 100 år før. På den anden side medførte omlægningen af gamle skovarealer, at der periodevis var meget billigt træ at få rundt omkring. Til belysning af dette, og af de øvrige forhold omkring selve udskiftningen, kan det være nyttigt at se på et enkelt eksempel, nemlig Freerslev Hegn.

Freerslev Hegn - en statsskov bliver til

Fra gammel tid havde skoven fået lov at blive stående, hvor jorden var dårligst og sværest at dyrke, men med udskiftningen ændredes denne passive marginaljordspolitik til en aktiv. Som skov udlagdes dels jorder, der bar megen skov i forvejen, dels jorder, der var helt uegnede til dyrkning, altså i begge tilfælde de dårligste jorder. Denne politik var anderledes end von Langens havde været, for han havde undgået de dårligste jorder og villet indtage en del landbrugsjord til skov.

Freerslev Hegn er en lille kantet skov under I. Frederiksborgske Statsskovdistrikt. Den ligger på den sandede moræne vest for Hillerød i et område med talrige mosestrækninger og små og store bakker. I den store matrikel fra 1682 optræder to skove i området, nemlig Freersløff og Kiil skove. Skov i området kan også erkendes på rytterdistriktkortet fra 1720. Von Langens mere

Fig. 4. Matrikelkort fra 1813 over Freerslev med den kongelige skov. Mod nordvest er indlagt en linie, som markerer, hvordan skoven oprindelig skulle have set ud. Matrikeldirektoratet.

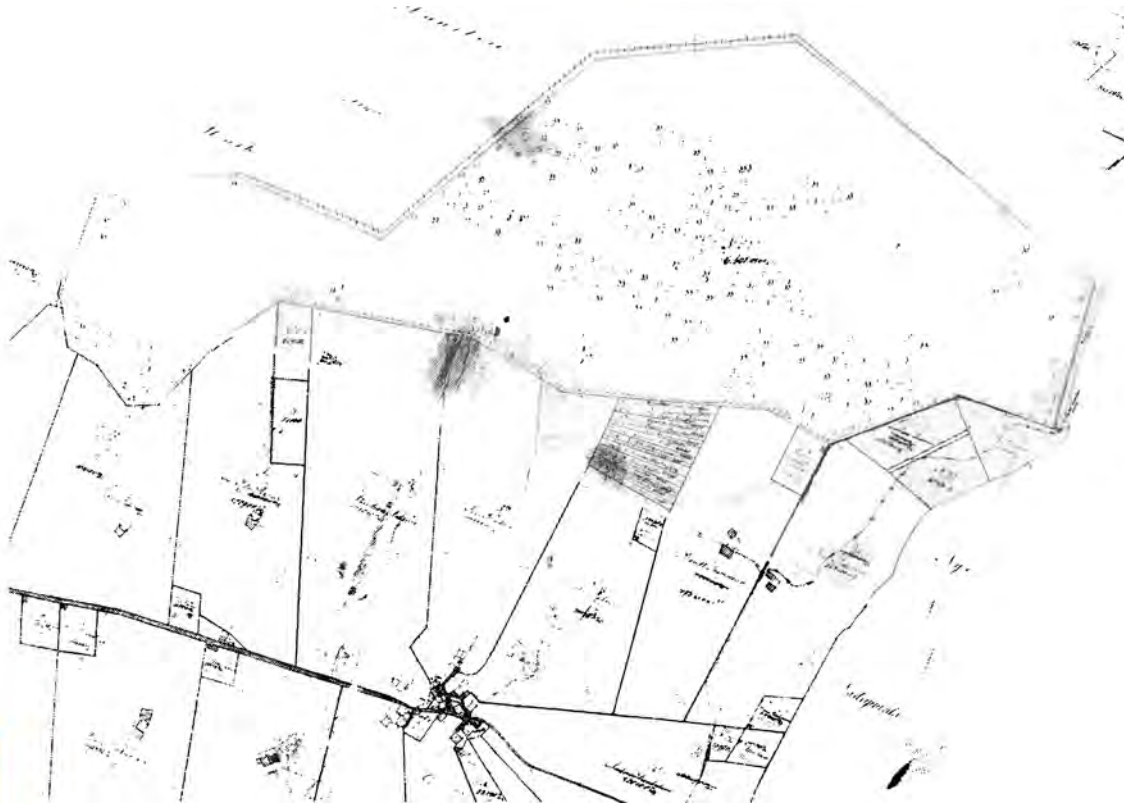

detaljerede kort fra 1764 (Fig. 2) viser, at det område, hvor nu Freerslev Hegn ligger, oprindelig bestod af et par skovklatter, bl.a. Sneverød, det nuværende Snevret, nogle små skovholme og en mængde mosestrækninger. Von Langen havde tænkt sig at dyrke skov i Snevret og Kiel Skov, samt på hele Harløse Overdrev nord for den nuværende skov, men moserne undgik han omhyggeligt.

Med udskiftningen i 1781 kom det til at gå helt anderledes. Snevret og Kiel Skov blev ganske vist udlagt som skov, men al den dyrkelige jord på Harløse Overdrev blev udlagt som ager. Af tre udskiftningskort fra 1779-81 fremgår det endda, at skoven egentlig skulle have omfattet mere af overdrevsjorden, end den kom til (Fig. 4). Det fortrød man åbenbart, og al dyrkelig jord blev tillagt bønderne, selv en hegnet plantage blev delvis sløjfet og brugt som ager. Kun en smule sumpet agerjord mod øst, bl.a. kaldet Skiden Slette, blev sammen med de store mosestrøg udlagt som skov. Det nybagte forstvæsen stod altså nu med den utaknemmelige opgave at få noget rentabelt ud af moserne. Der blev hverken ansat skovløber eller skovfoged ved den nye skov, som i stedet kom til at høre under Rønnehus skovfogeds beridt. Til det dagligе opsyn blev senere ansat tre hegnsmænd, husmænd, der »ikke kan erstatte skovløberen«, som skovrider Sarauw skrev i 1828. Først omkring 1830 fik skoven sin egen skovløber med bolig i det nuværende Freerslevhus.

Det udskiftede areal afgrænsedes mod nord og øst af et stengærde, ca. 1750 m langt, hvoraf en del tilsyneladende stammede fra før udskiftningen og muligvis har indgået i afgrænsningen af en fægyde, som løb langs hegnets østside. Omkring resten af indhegningen blev der først i 1806 lavet et ca. 6,5 km langt volddige. Diget rejstes i samarbejde mellem skoven og naboerne. Skovudviklingen i Freersløv Indhegning gik langsomt. I 1813 lå moserne stadig udrænede og ubevoksede hen (Fig. 4); det lille hjørne af Harløse Overdrev, som kom med i skoven, ligeså. De skovholme, som i 1764 lå på Freerslev Mark, kunne endnu i 1813 tydeligt erkendes i indhegningen, mens de holme, som bønderne havde fået tildelt, var væk, sandsynligvis solgt som brænde i København eller måske brændt til kul. I hvert fald tyder flere stednavne på udskiftningskortene fra 1779-81, f.eks. Kulmannerne vest for Harløse, på, at man før havde brændt kul i området.

Af skovrider Sarauws driftsplaner fra 1828 forstår man dog, at der allerede omkring 1800 var sket en del i hegnet. Ved det sydlige led var anlagt fyrreplantninger, og i nord var plantet eg. Plantningen af eg var helt i tråd med den generelle politik, som i 1804 udlagde en trediedel af Nordsjællands skovareal til eg. At egemængden i hegnet dog var beskeden, fremgår af en taksation fra 1822, som anslog, at der ialt var 436 store ege i indhegningen, heraf 79 friske, 205 beskadigede og 152 hule. Samme taksation anslog, at hegnet havde 4405 bøge, hvoraf en del dog burde fældes. Disse store gamle træer udgjorde sammen med elle- og birkebevoksningerne i moserne resterne af bevoksningerne fra før udskiftningen, mens nåletræsplantningerne repræsenterede den nye tid.

Driftsplanerne fra 1828 fortæller om de vanskeligheder, landets nye, meget langsigtede skovbrugserhverv havde med de svingende konjunkturer, vanskeligheder, som smittede af på bierhverv som f.eks. kulbrænding. I 1828 skrev Sarauw således: »I forrige Tider, hvor Brændselspriserne stode højere i Kjøbenhavn, gik meget Brænde af denne Skov herhen; men dette har næsten ganske ophørt«. Selv borgerne i Hillerød skulle i 1828 være meget trængende for at hente deres brænde helt ude i Freerslev Hegn, og kalkbrænderiet kunne heller ikke aftage nok af »de her endnu henstående gamle Egetræer«. Resultatet var, at det meste af brændet gik til skovens folk, og at tørven, som indhegningen var så rig på, kun kunne sælges til nogle få husmænd. Det,

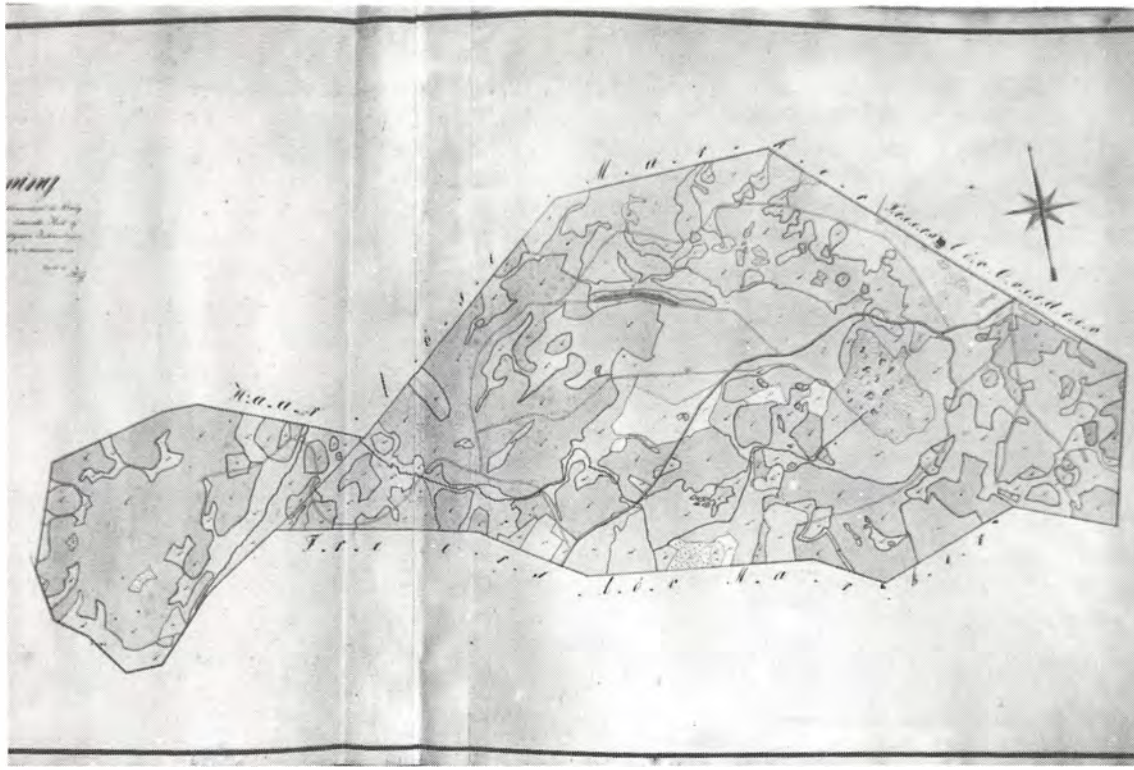

Fig. 5. Skovkortet fra 1823 over Freerslev Hegn. Mosaikken af moser og skovholme fra før udskiftningen er stadig tydelig. Mod nord og øst ses stendiget, hvoraf den østlige del stammer fra før udskiftningen. Jagt-og Skovbrugsmuseet.

man kunne tjene penge på, var i 1828 hverken trækul eller brænde, men kun egebark, kvas og elletræ.

I løbet af de næste 50 år blev moserne drænede, og de nåletræsplantninger, som i 1828 ikke kunne danne sammenhængende bevoksninger i dem, nåede sammen, og mange blev efterhånden erstattet af løvtræ. Kun den store mose mod nordvest lå stadig åben for vinden, som den gør det den dag i dag. Det organiserede skovbrug havde løst sin opgave: De våde sandede mosestrækninger mellem Freerslev og Harløse var på 100 år forvandlet til skov i regelmæssig drift. Træ til kulbrænding og alt andet var blevet en vare, som alle måtte købe; skovene var blevet lukket land. De 100 år, som er forløbet siden da, har ikke ændret ret meget ved Freerslev Hegns udseende. Som et skarpkantet monument over menneskets magt og afmagt ligger den lille grønne plet i det åbne nordsjællandske agerland. Men en ny tid har genåbnet skovene, og det 20. århundrede har også sin marginaljordspolitik: Måske vil landskabet om 100 år atter minde om forgangne tider, da skoven og dens produkter var goder, alle havde adgang til.

Litteratur

S. T. Andersen
Fra urskov til kulturskov. - Ugeskr. Jordbr. 4:55-61. 1987.

S. T. Andersen, B. Aaby & B. V. Odgaard
Environment and Man. Current studies in vegetational history and the Geological Survey of Denmark. - Journ. Danish Archeol. 2:184-196. 1983.

A. Berntsen
Danmarckis og Norgis fructbar herlighed. 1656. Reprografisk genudgivet af Selskabet for udgivelse af kilder til Dansk Historie. 1971.

S. Bjerke
Om svin og skov. - Dansk Skovforenings Tidsskrift 44:529-540. 1959.

T. W. Böcher, A. Schou & H. Volsøe (red.)
Danmarks Natur 1. 1967.

C. Christensen
Hørsholms historie, fra 1305 til 1875. 1879.

P. Eller, (red.)
Lauritz Engelstoft. Mine vandringer i Siælland i juni 1797. - Fra Frederiksborg Amt, årg. 56:1-141. 1961.

N. Engberg, m.fl.
Kulturhistorie i hovedstadsregionen. Arbejdsdokument. - Hovedstadsrådet, Valby. 1986.

L. S. Fallesen
Kronologisk samling af de kongelige forordninger og aabne breve, Forst og Jagtvæsenet angaaende, som fra aaret 1660 til vore tider ere udkomne. 1836.

T. Gliemann
Den danske stats geographiske beskrivelse. 1.8:233-242. 1817.

K. Hald
Vore stednavne. 2. udgave. 1965.

F. Hastrup
Danske landsbytyper. En geografisk analyse. - Skrifter fra Geografisk Institut ved Aarhus Universitet 14 m. bilag. 1964.

E. Laumann Jørgensen & P. C. Nielsen
Nordsjællands skove gennem 200 år. Med kortbilag. 1964.

C. Lütken
Den Langenske forstordning. Et bidrag til det danske skovbrugs historie. 1899.

P. C. Nielsen
Danmarks flådeskove. - Dansk Natur - Dansk Skole - Årsskrift 1981:41-63. 1981.

V. Nielsen
Prehistoric field boundaries in eastern Denmark. - Journ. Danish Archeol. 3:135-163. 1985.

V. Petersen
Stengærder og grøfter og gærdselshugstens formindskelse i det 18. århundredes første halvdel. - Dansk Skovforenings Tidsskrift 52:311-320. 1967.

V. Petersen
Agernhaver og andre skovdyrkningsforanstaltninger i Danmark før v. Langens ankomst 1763. - Dansk Skovforenings Tidsskrift 54:261-270. 1968.

J. P. Trap
Danmark 3. Frederiksborg Amt, Holbæk Amt, Sorø Amt. 5. udg. 1954.

C. Weismann
Vildtets og jagtens historie. 2. udg. 1985.

Utrykte kilder

G. Sarauw
Driftsplan for Frederiksborg Skovdistrikt. III. Freersløv Indhegning under Rønnehus Skovfoged Beridt. - Skovreguleringen. 1828.

CARSTEN PALUDAN-MÜLLER OG POUL VESTERGAARD

Kulsvidning i oldtiden

Kulsvidning har en længere historie i Nordsjælland, end den tvivlsomme myte om kulsviernes nordfranske oprindelse lader ane. Trækul og dermed trækulproduktion har været en forudsætning for oldtidssamfundets metalteknologi.

I bronzealderen (1800 - 500 f.v.t.) foregik der en omfattende forarbejdning af bronze i det danske område. Forarbejdningen foregik på grundlag af importeret bronze - ganske enkelt fordi vi ikke selv har råvarerne, kobber og tin, som bronzen er lavet af. Bronzen blev importeret i barrer eller i form af gamle redskaber og smykker, der blev smeltet om. Vi kender endnu kun ret lidt til den teknik, hvorved bronzen blev (om)smeltet. Men vi ved, at det har forudsat konstante temperaturer omkring 1000° c. Det har kun kunnet lade sig gøre ved fyring med trækul.

Vi kan med andre ord ad indirekte vej slutte os til, at der i løbet af bronzealderen foregik en udvinding af trækul her i landet. Men vi ved intet om, hvorvidt trækul blev fremstillet i gruber eller miler.

Med indførelsen af jern som råstof i fremstillingen af redskaber (ca 500 f.v.t.) steg behovet for trækul voldsomt. I modsætning til bronze kunne jernet udvindes af lokale forekomster af myremalm. Myremalm dannes på sumpede steder med stillestående vand, og der har været rigeligt af den i moser og enge i Danmark.

Mellem Korsør og Skelskør har man fundet en ovn til udvinding af jern ved to forskellige bopladser. Ovnene har begge ligget på en skråning neden for selve bopladsen, som lå længere oppe omkring bakketoppen. De kan dateres til de sidste hundrede år op mod år 0, og de er derfor nogle af de ældste anlæg til udvinding af jern, vi kender.

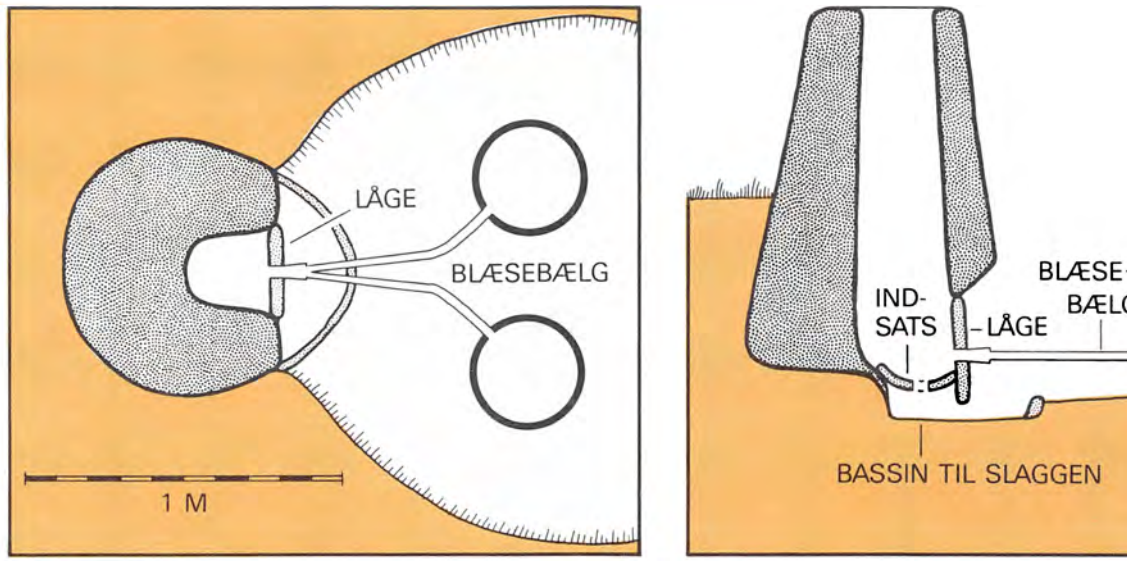

Ovnen fra Boeslunde tegnet i plan og snit. (Tegning: Jørgen Kraglund, SKALK).

Den ene ovn, Boeslunde-ovnen, er usædvanlig godt bevaret, og det er derfor muligt at lave en nogenlunde sikker rekonstruktion: Ovnen har været gravet ned, og foran den har der været gravet en stor arbejdsgrube til de mennesker, der passede den. Selve brændingen krævede meget trækul. Efter kraftig opvarmning af ovnen blev den fyldt ovenfra med skiftende lag af trækul og myremalm. Temperaturen skulle op på 13-1400° c. Her blev blæsebælgen brugt til at sikre den nødvendige tilførsel af luft. Når der var gået omkring fem timer, var brændingen slut. Udbyttet var på højst 3 kg jern, og der var brugt 12-14 kg trækul og måske yderligere 5 kg til opvarmningen af ovnen. Ved udvindingen blev der endvidere dannet omkring 10 kg slagge.

Fra århundrederne efter år 0 kender vi en anden og langt mere effektiv ovn, der er brugt til udvinding af jern. Det er skaktovnen med slaggegrube, som er fundet i tusindvis, især i Vest-, Midt- og Sønderjylland. Det er især resterne efter udsmeltningen, de store slagger på op til flere hundrede kilo, der er bevaret. De viser, at udbyttet kan have været oppe på 50-100 kg jern ved hver brænding. Med skaktovnene kunne man således producere langt mere jern end med de tidligere ovne. De var også lettere at holde i gang, idet huller i siden gav et naturligt træk, som overflødiggjorde brugen af blæsebælgen.

Skaktovnene har ligeledes været fyldt med skiftende lag af myremalm og trækul, og der er således ikke tvivl om, at store mængder trækul er anvendt til udvinding af jern. Nogle beregninger viser, at der til udvinding af 30-40 kg smedejern medgår 350-450 kg trækul. Derudover skulle der bruges trækul til den videre forarbejdning af smedejernet til redskaber, våben, beslag, nagler m.m.

Ved hjælp af pollendiagrammer over oldtidens vegetationsudvikling kan det påvises, at der i århundrederne omkring år 0 skete en markant tilbagegang for skoven. Det er nærliggende at se en medvirkende årsag hertil i den intensivering af fremstillingen af trækul, der var forudsætningen for den hjemlige produktion af jern.

Rekonstruktionstegningen viser ovnen fra Boeslunde i brug. Blæsebælgen har formentlig været tvedelt med to skindsække, der skiftevis fyldes med og tømmes for luft. (Tegning: Jørgen Kraglund, SKALK.)

Vi har endnu ingen fund af miler fra jernalderen. Derimod kender vi kulgruber: Nedgravninger på omkring 1 m i diameter og 1 m i dybden. I den midtjyske jernalderlandsby Vorbasse er der udgravet mange af disse kulgruber tæt op ad jernudsmeltningsovnene. Åbenbart var der tale om sammenhængende produktionsprocesser. Det er uklart, hvordan kulgruberne var dækkede - i nogle tilfælde måske med en art mileopbygning? - Måske er mileopbygningen udviklet som følge af behovet for de store mængder trækul, der blev brugt ved udsmeltningen af jern i skaktovnene? En mere effektiv udsmeltning af jern kan have

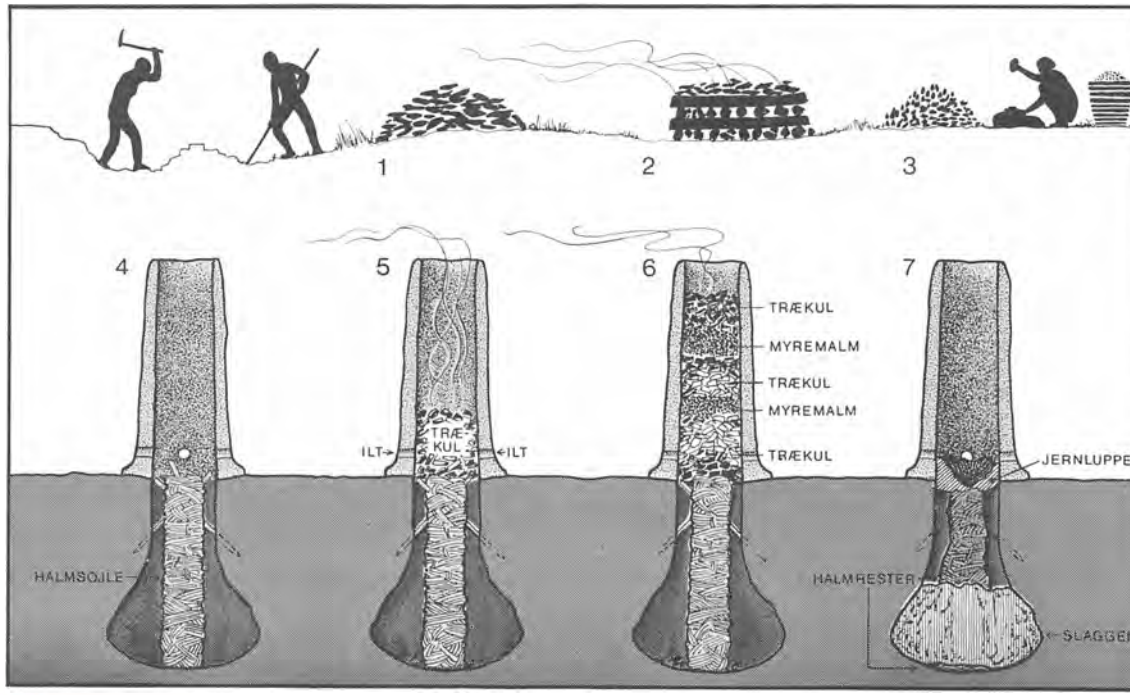

Øverste frise viser forbehandlingen af myremalmen. 1: Brydning i mosen. 2: Ristning på bål. 3: Knusning af malmen. Næste sekvens viser selve jernudvindingen. 4: Den færdigbyggede ovn. 5-6: Ovnene fyldt op med henholdsvis myremalm og trækul. Konstant påfyldning sker under brændingen. 7: Efter brændingen. Slaggen er smeltet og løbet ned i slaggegruben, jernkornene har kittet sig sammen til en slags svamp, jernluppen, som bliver siddende på lerovnens sider ved bunden. Jernluppen bliver hugget løs fra ovnens sider, ophedet i en trækulesse med blæsebælg og hamret fri for de sidste slaggerester. (Tegning: Flemming Bau, SESAMS Danmarkshistorie - Jernalderen.)

fremtvunget en mere intensiv produktion af trækul.

I Nordsjælland - nærmere bestemt ved Brolandsgård lidt syd for Niverød - undersøgte Amtsarkæologisk Kontor i sommeren 1985 de stærkt ødelagte rester af en bebyggelse fra begyndelsen af ældre romersk jernalder (ca år 0). Over et stort område lå rester af små gruber med et højt indhold af trækulrester. På samme sted blev der fundet slagge fra jernudvinding. Formentlig har der på stedet ligget en større landsby med en intens produktion af trækul og jern. Myremalm findes i rigelige mængder i landsbyens nærmeste opland.

Tilsvarende produktioner må have fundet sted i de mange samtidige landsbysamfund rundt om i Nordsjælland. For skoven må det have medført et alvorligt tilbageslag. Opvæksten af småtræer har ydet sit bidrag til fremstillingen af trækul. Det har skadet skovens foryngelse og har dermed medvirket til en åbning af landskabet.

Litteratur

Arne H. Andersen, Flemming Kaul og Olfert Voss:
Sjællandsk jern, SKALK nr. 3, 1987.

Olfert Voss:
Jernudvindingsanlæg i Danmark fra forhistorisk og historisk tid. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1985 (1986).

Lone Hvass:
Jernalderen. SESAM Danmarkshistorien (1980).

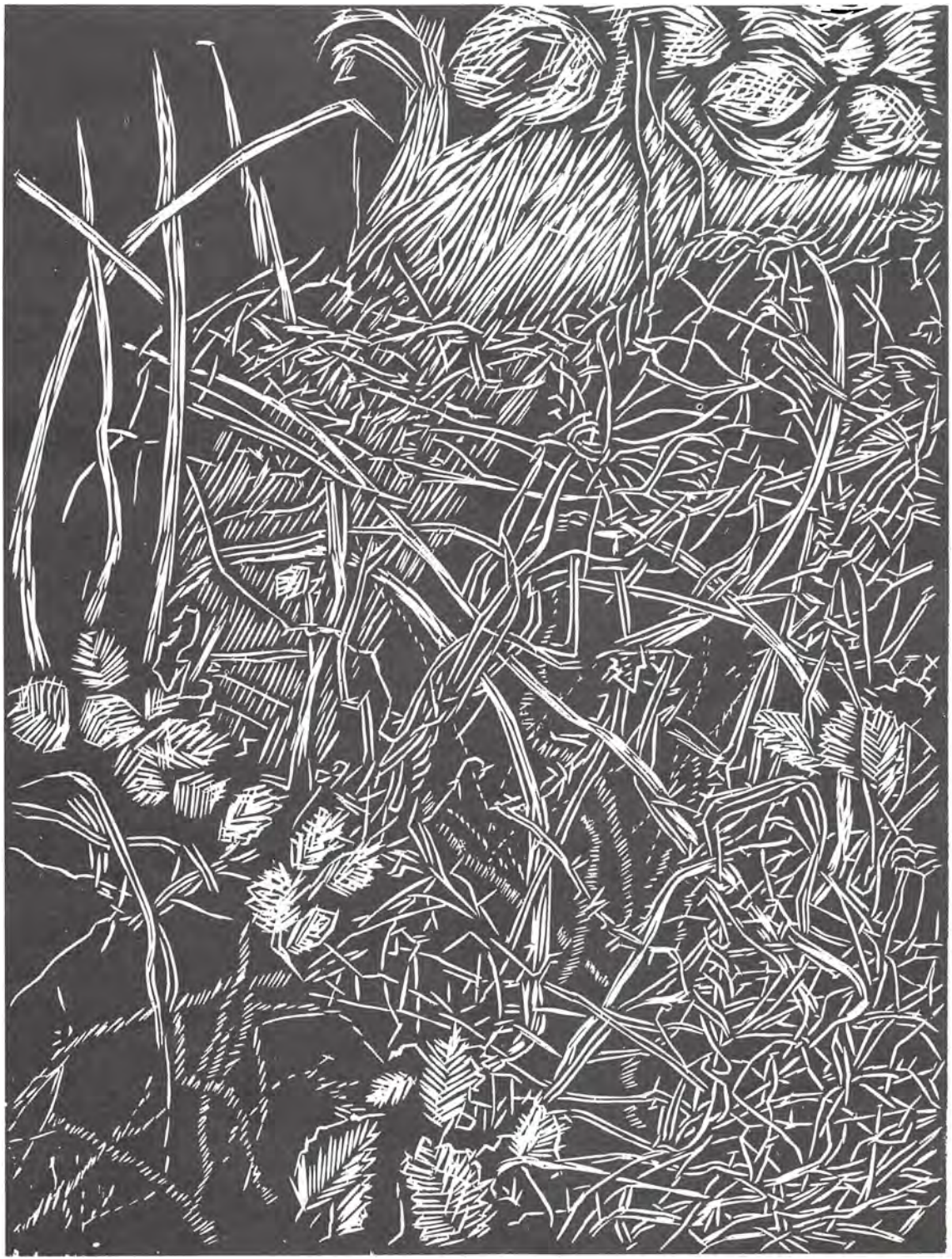

CLAUS SCHJØTT-OLSEN

Kulsvidning i 1500- og 1600-tallet

Helt tilbage i oldtiden vidste man, at trækul indeholder mere energi end træ. De afgiver højere temperaturer, og det forstod man at udnytte i smedehåndværket. Trækul brænder uden at udvikle generende affaldsstoffer og kræver derfor ikke komplicerede aftræksforhold ved indendørs brug. Trækul er desuden lettere end træ. I dag, hvor brugen af trækul er reduceret til en yndet sommerfornøjelse på terrasserne, er det derfor nødvendigt at understrege, at de fra oldtiden til langt op i 1800-tallet bl.a. af ovennævnte grunde var et vigtigt og uerstatteligt supplement til træet i håndværket og i hjemmene.

Hvornår hører vi så første gang om trækullet? Ifølge vor viden i dag omtales milebrænding - den historisk set mest udbredte metode til fremstilling af trækul - og trækullene selv for første gang i begyndelsen af 1500-tallet. F.eks. befalede Christian d. 3. i 1535, at der skulle brændes trækul forskellige steder på Sjælland.

I perioden fra 1535 og frem til 1645 blev de ca. 100 kildesteder, der ligger til grund for dette kapitel, skrevet. Det drejer sig om kopier af kongens og embedsmændenes breve i Kancelliets Brevbøger, hvor ordet trækul bliver nævnt. Disse kildesteder giver konkrete svar på væsentlige spørgsmål omkring 15-1600-tallets kulsvidning: Hvem sved i disse år trækullene og under hvilke omstændigheder? Hvem anvendte dem og til hvad?

Benytter man kun de kilder, der har direkte forbindelse til kulsvidningen i Nordsjælland, kasserer man samtidig 2/3 af kildestoffet. Denne artikel vil derfor - ud fra hele kildematerialet - først give et billede af forholdene i hele landet og derefter se på, hvad der er at sige om Nordsjælland specielt.

Hvem brændte trækullet?

Kilderne lader os ikke i tvivl om svaret på dette spørgsmål. Det var bønderne. Når Christian d. 3. i 1535 befalede bl.a. klostrene i Nordsjælland at brænde trækul, var det ikke, fordi munkene var særlige eksperter på dette område. Befalingen blev sendt til klostre og lensmænd, fordi disse administrerede fæstebøndernes arbejde i forbindelse med hoveriet.

Det kan bl.a. læses ud af sprogbrugen i befalingerne til lensmændene. F.eks. står der, at lensmændene skulle *lade brænde* en vis mængde kul. Og det vil sige lade befalingen gå videre til fæstebønderne, som foruden at fælde træerne og køre trækullene til deres bestemmelsessted også brændte milerne.

De sociale omstændigheder, bønderne brændte milerne under, antog to former. Begge muligheder antydes i et brev fra 1551 til Stig Pors, lensmand i Skåne. Kongen ønskede 50 læster trækul inden en bestemt dag, og lensmanden kunne så selv bestemme, om han ville lade dem brænde, eller om han ville købe dem. I begge tilfælde var det selvfølgelig bønder, der udførte det praktiske arbejde ved milerne. Men ser vi det fra bøndernes side, er der en væsentlig forskel på at brænde miler som en hoverilignende pligt, som man ikke fik penge for, og på at brænde dem med salg for øje, det vil sige som en selvstændig biindtægt til landbruget.

I det benyttede kildemateriale fremstår milebrændingen i 15-1600-tallet som en pligt, der oftere og oftere blev påtvunget bønderne. Tendensen blev kun afbrudt i perioder, hvor kronens behov for trækul var for stort til, at man udelukkende kunne befale sig til den ønskede produktion. Dette ses tydeligst i krigsperioderne, hvor de ekstraordinære leverancer af trækul kun kunne opnås gennem opkøb hos bønderne. I meget trængte situationer kunne det nå så vidt, at kronen endog betalte bønderne for transporten af trækullene.

Et interessant skridt i denne udvikling finder vi i et brev fra 1633, hvor Odensegårds fæstere blev fritaget for at brænde den fastlagte mængde trækul mod at betale en afgift, så kongen angiveligt kunne købe kullene andetsteds. Trækulfremstillingen var på dette tidspunkt blevet en fast pligt, som bønderne i lenet måtte betale sig fri for.

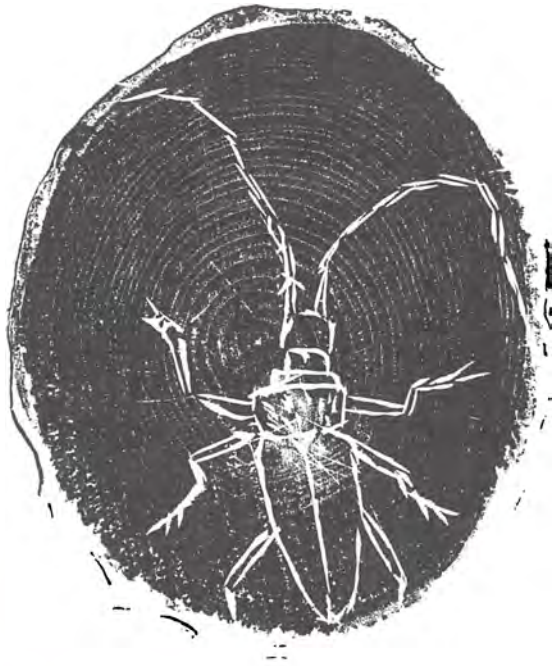

De professionelle

Den overvejende del af trækulproduktionen i 15-1600-tallet stod landets bønder som sagt for. De brændte mere eller mindre frivilligt trækul ved siden af deres andre pligter. Men der er nogle afvigelser, som fylder en del i det benyttede kildemateriale.

I de perioder, hvor kronens behov for trækul var større end de normalt aftalte mængder kunne dække, vokser kildematerialet i omfang. Kilderne afslører imidlertid ikke nær så meget omkring de daglige rutiner i samfundet. Vi hører mest om kulsvidningens organisering i mangelsituationer, og i disse finder vi eksempler på, at kulsvidningen blev et egentligt håndværk, det vil sige en hovedindtægtskilde for enkelte bønder.

I 1570 indgik kronen en overenskomst med en skånsk bonde om at smede 100 skippund jern årligt. Ifølge kontrakten skulle skovfogeden anvise ham alt det træ til trækul, han havde brug for. Det var starten på en række kontrakter, der helt tydeligt vandt kongens bevågenhed.

Det var Sveriges åbenlyse succes med at etablere en kobber- og jernproduktion, der inspirerede den danske konge. I 1601 aftalte kongen med to mænd, der arbejdede ved jernhytten i Helsingborg, at de for fremtiden udelukkende skulle brænde kul til smeltehytten ved Kronborg. De fik fri adgang til kongens skove i Helsingborg len og modtog 20 sk. for hver læst (1 læst = 12 tdr.) trækul, de leverede. Samtidig blev de fri for at betale landgilde af deres gårde, så længe kontrakten løb.

I et brev til lensmanden Aksel Brahe på Helsingborg Slot omtalte kongen denne aftale og kaldte de to mænd »kulbrændere«. Allerede året efter beordrede kongen Aksel Brahe at hyre to »kulbrændere« mere.

I 1617 oprettedes et bjergværk i Blekinge, og hele kulbrændingen i de gamle danske provinser øst for Øresund blev nøje undersøgt, vurderet og omorganiseret fra centralt hold. Man var endda villig til at betale bønderne for en ekstra indsats. Benævnelsen

kulbrændere går igen og igen, og det er tydeligt, at en del bønder fandt deres udkomme ved at dække kronens stærke ønsker om en ekstraordinær trækulproduktion.

Kulsvidning i mere professionelt regi opstod også ud fra de kvalitetskrav, man enkelte steder stillede til trækullet. Det gjaldt f.eks. i krudtfremstillingen. Her benyttedes altid trækul af hasseltræ. Men de bønder, der fik ordre til at levere træet, skulle blot køre det til krudtmøllerne, hvor man så selv forestod brændingen og dermed fik den ønskede kvalitet.

Kulsvidningens geografi

82 af de ca. 100 kildesteder fortæller noget om, hvor i landet, der blev brændt trækul: 26 omtaler kulbrænding i Skåne, Halland og Blekinge, 25 omtaler lokaliteter i Nordsjælland, og 24 henviser til andre steder på Sjælland. Kun 7 kildesteder afslører kulbrænding i den øvrige del af landet.

Før man drager for mange konklusioner af disse tal, må man gøre sig kildematerialets art klar. Kancelliets Brevbøger afspejler i første omgang kronens behov, ønsker og hensigter. De er kopier af kronens udgående post. Trækullene omtales heri, når kronen ønskede en ændring - som regel en forøgelse af produktionen.

Trækul er en skrøbelig vare at transportere selv over korte afstande. Kongen gav derfor nøje forskrifter på, hvordan de skulle transporteres: Altid tildækkede med riskviste og aldrig i bunden af læsset. Dette er grunden til, at landsdelene nær ved København dominerer så kraftigt.

Studerer man de få kildesteder fra Fyn og Jylland, ser man noget interessant. Det drejer sig bl.a. om forleningsbreve, og her kan man se, at trækul indgik som en del af lensmandens naturalieløn, dvs. den i forvejen aftalte del af bøndernes produktion, som han skulle beholde til eget underhold. Et andet brev drejer sig om kongens snarlige besøg på Nyborg Slot. Han beder lensmanden sørge for rigeligt med trækul.

De mange lensregnskaber, vi har fra denne periode, vil uden tvivl kunne kaste mere lys over kulsvidningens geografi og omfang, men alt tyder på, at bønderne overalt i Danmark, hvor der var skov, havde den fornødne viden om og erfaring med at brænde trækul.

En anden ting er så, at der i landsdelene i nærheden af København opsamledes en god portion erfaring i hurtigt at kunne levere ekstraordinære og store mængder af trækul. Helt speciel var Skåne, Halland og Blekinges rolle i kongens forsøg på at etablere et sidestykke til den svenske jernproduktion.

Hvem brugte trækullet?

De benyttede kilder fokuserer på grund af deres karakter på kronen som aftager af trækul og beretter for det meste om de ekstraordinære leverancer til kronens opsamlingssted: Københavns Slot. Kun i sjældne tilfælde hører vi, hvem den endelige bruger af trækullet var, og hvad det blev benyttet til.

Fra en enkelt kilde oplyses det, at man brugte trækul i den lille smedie på Frederiksborg Slot. Vi ved dog fra senere kilder, at alle former for smede har benyttet trækul. Det gælder smedene i København såvel som landsbysmede, guldsmede og kobbersmede overalt i landet. I alle håndværk, hvor man smeltede, støbte og loddede metaller, var trækullene uundværlige.

En anden kategori af trækulaftagere var de store statslige/kongelige institutioner. I 1564 måtte kansler og marsk gøre kongen opmærksom på, at Den kongelige Mønt manglede trækul til sin møntproduktion. Det blev der straks gjort noget ved. Denne gang var det bønderne i Kronborg og Frederiksborg len, der måtte holde for.

En tredie kategori af aftagere var de store fabrikker eller værker: Krudtmøllerne, hammermøllerne og smeltehytten ved Kronborg er nævnt i kilderne. Også her har kullene sandsynligvis udelukkende været

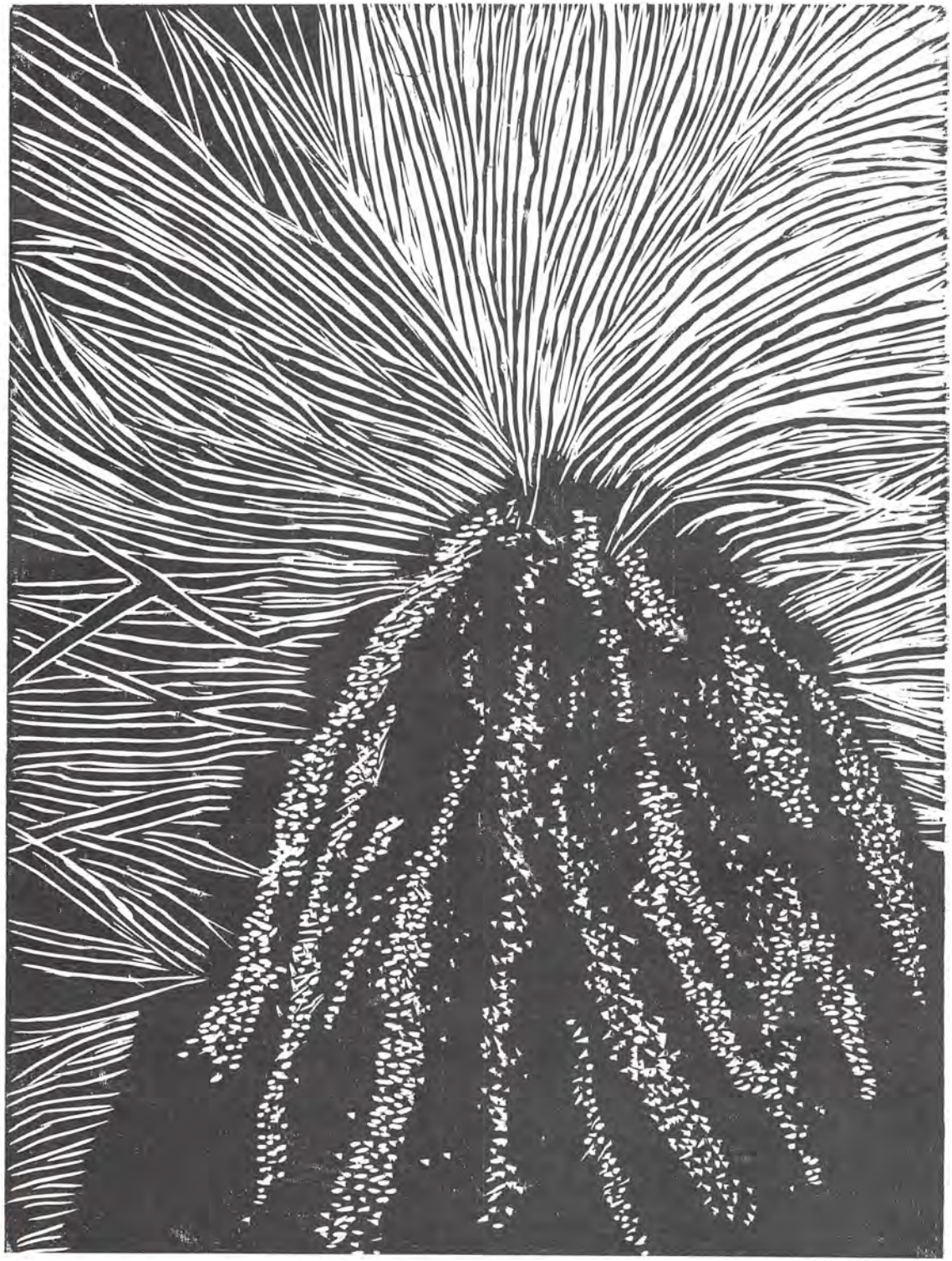

anvendt til opvarmning og smeltning af metaller. Af mindre foretagender nævnes Tugthuset og Det kongelige Apotek. Sidstnævnte sted har trækullene været brugt til destillation. Med trækul var det nemmere at opretholde en ensartet temperatur.

Kongen leverede også trækul til nogle af sine embedsmænd: Den tilsynsførende i Kongens Have og den tilsynsførende med silkevæverne. Her møder vi en fjerde kategori af aftagere, der i de næste århundreder blev større, nemlig de private husholdninger. Til opvarmning af boligen og til køkkenets komfurer kunne nogle få priviligerede allerede i 15- og 1600-tallet følge den kongelige husholdning og erstatte brænde og tørv med de dyre trækul.

Nordsjælland

Under Den nordiske Syvårskrig 1563-1570 blev det især pålagt Nordsjælland at levere de ekstraordinære mængder trækul, som kronen behøvede. Skåne, Halland og Blekinge var nemlig krigsskueplads. Dette gav en forsmag på den situation, der opstod i 1658, da vi bl.a. mistede vore tre gamle områder øst for Øresund.

Med denne afståelse sluttede også det lille kongelige eventyr omkring en dansk jernproduktion. Langt senere anlagde man de store fabrikker omkring Mølleåen. Kan vi således ikke med rette kalde Nordsjælland for Kulsvierlandet i 15-1600-tallet, kan vi dog med afståelsen af Skåne, Halland og Blekinge se grunden hertil blive lagt.

I kilderne kan vi tillige se, hvorledes bønderne heroppe var motiverede for en sådan udvikling. I et brev fra 1570 til Frederiksborg-lensmanden beklagede kongen sig over de forhuggede skove i Nordsjælland. I sit svar fandt lensmanden grunden til denne misere i de mange små gårde heroppe. Bønderne kunne ikke betale de landgilder, som de var skyldige. De søgte istedet deres væsentligste næring ved at brænde kul.

Bønderne omkring hovedstaden og i Nordsjælland var i disse århundreder stærkt belastet af tvangskørsler til kronens omfattende byggerier og vejanlæg og var således i besiddelse af de fornødne transportmidler: Heste og vogne. Samtidig var de - i starten ganske vist under tvang - ganske godt oplært i milebrænding og i transport af trækul og andre varer. Dette var grundlaget for, at kulsvieriet blev et nordsjællandsk speciale i 17-1800-tallet.

Litteratur

Rigsarkivet (udg.):
Kancelliets Brevbøger. Dækker perioden 1551-1645. I registret til de enkelte bind henvises til de relevante kilder gennem stikordet »kul«.

L. P. Petersen:
Kulturbilleder fra Nordsjælland. Skildringer af Kulsviernes Liv gennem Tiderne. (1915).

Emil Madsen:
Om skovene ved Frederiksborg Amt. Artikel i Fra Frederiksborg Amt 1914.

SØREN FRANDSEN OG ERIK A. JARRUM

Kulsvierbønderne i Gribskov

Den rejsende, der i 1681 drog gennem Gribskov, oplevede et varieret landskab med gårde og små landsbyer, spredte agre og kulmiler beliggende mellem træerne.

Forholdene blev dette år beskrevet af de opmålere og synsmænd, der havde fået til opgave at foretage en opmåling af gårdenes landbrugsarealer. Formålet var at skabe en mere retfærdig fordeling af landgildeydelserne. Det var den afgift, som fæsterne måtte betale ejerne, dvs. kongen, for at benytte jorden.

De indsamlede oplysninger om hvert sogn blev indført i en opmålingsprotokol, den såkaldte markbog. Udover de enkelte gårdes og landsbyers tilliggende blev det fælles overdrev og sognets skovarealer beskrevet.

Mårum sogn

Om overdrevet i Mårum sogn hedder det, at det ligger øst og syd for byen, at det mod nord grænser op til Græsted overdrev og mod syd til den del af Gribskov, der ligger i det oprindelige Frederiksborg Amt, dvs. det nuværende Nødebo sogn.

Overdrevet lå i Gribskov og afgrænsedes i øst af Bolandsbækken, Kistrup-gårdens vangegærde, Baunemosen, Glarborg-vangen og Mallemosen. I syd fulgte overdrevsgrænsen Korsvejen, Grønne Gadevej, Udlejeren, Rendedraget, som løber til Hvidekilde igennem Hyltene Mose til Kollerups Enghave, der lå mere vestpå. Dernæst nævnes Komosen, Trustrup vangegærde, Mårum Torulds vangegærde og Rackholms led. Endelig afsluttes cirklen mod nord ved Mårums vangegærde, Bolands vangegærde og Bolandsbækken.

Af beskrivelsen fremgår det, at overdrevet lå i selve skoven, og at der heri var en række bebyggelser med deres vange.

Markbogen udtrykker det på følgende måde:

> »Til forskrevne skovpart findes efterskrevne indelukkede vange: alle 3 Mårum vange, Bolands vang, 1 holm udi Glarborg vang, Kollerup vang, alle 4 Trustrups vange, alle 3 Kagerups vange, alle 3 Ejlstrups vange, alle 3 Nellerøds vange, Bjørnstrups Lillevang og et stykke af Mårum Mølle vang«.

Vangene beskrives som indelukkede, hvilket betyder, at arealerne var afgrænset mod omgivelserne af et risgærde eller en jordvold. Gærdernes funktion var at forhindre skovens dyr og overdrevskvæget i at trænge ind på kornarealerne.

I hver vang fandtes mange aflange agerstrimler (højryggede agre), der var samlet i grupper (åse). Terrænforholdene med et meget bakket landskab bevirkede, at åsene lå spredt. Ind imellem dem fandtes større eller mindre skov- og engarealer. Af markbogen fremgår det, at der er tale om såvel

Gribskov i dag med Mårum Overdrev og vangene indtegnet. Udarbejdet på grundlag af udskiftningskort fra 1782 og skovkort fra 1763-66. 1-9) Kronborg revir 1) Mårum Overdrev, 2) Mårum Vang, 3) Boland Vang, 4) Glarborg Vang, 5) Kollerup Vang, 6) Trustrup Vang, 7) Kagerup Vang, 8) Ejlstrup Vang, 9) Skovfogedvange, 10) Stutteri/rytterivange, 11) Gribskov i Frederik V's revir, 12) Gribskov i Frederiksborg revir.

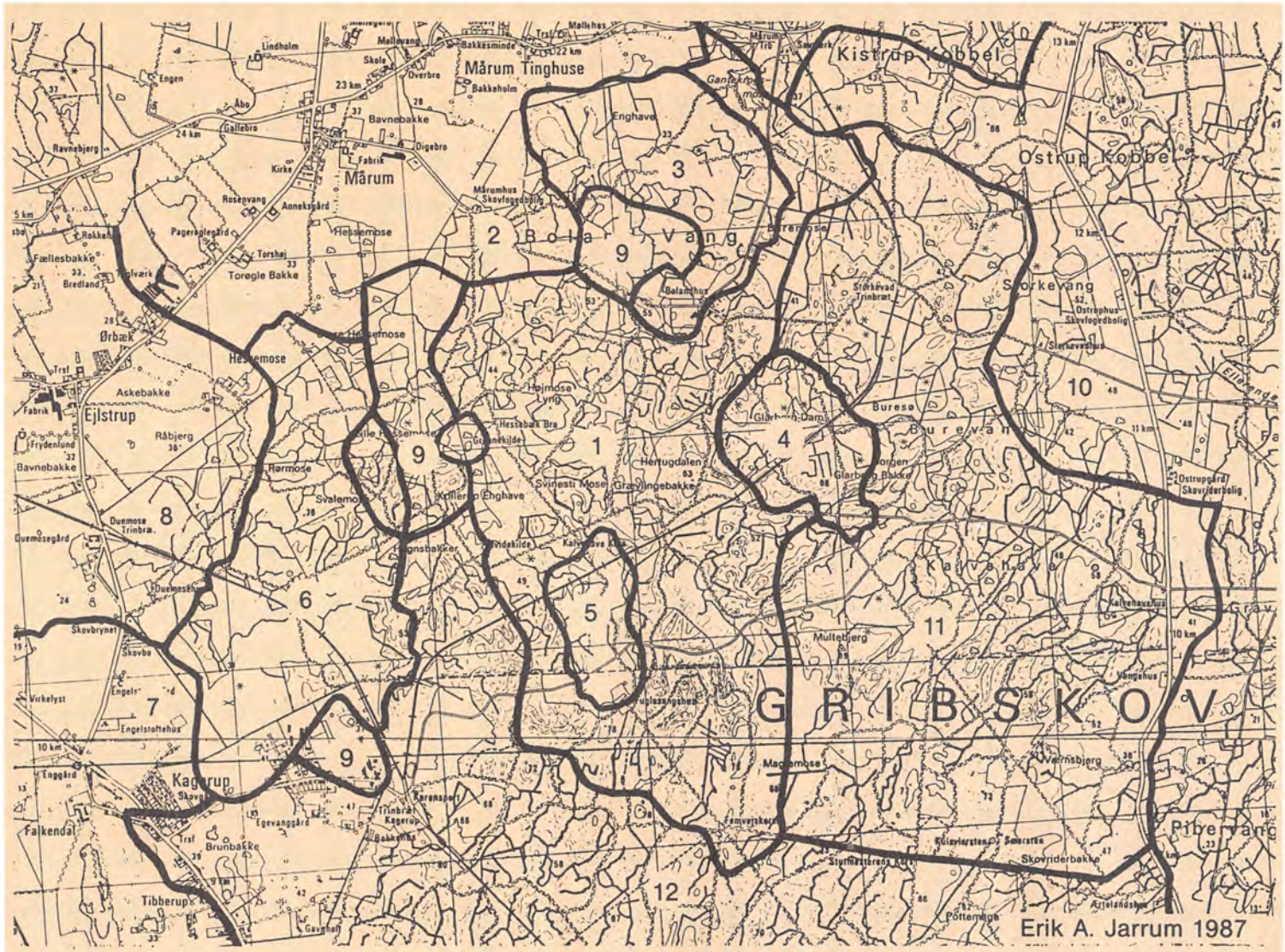
Mårum Tinghuse
Kistrup Kobbel
Ostrup Kobbel
Mårum
Bolarvang
Storkevang
Buresø
Burevang
Kalvehave
Ejlstrup
Kagerup
Tibberup
Falkendal
Pibervang
GRIBSKOV
Erik A. Jarrum 1987

Højryggede agre i Gribskov.

over- som underskov. Selv på den dyrkede ager kunne der forekomme træbevoksning, små kær og engpletter.

Overdrevet i Mårum sogn blev benyttet til kreaturgræsning og udsætning af svin, når der var olden. I markbogen 1681 oplyses følgende om græsningsrettigheder på overdrevet:

Boland-gården	8 høveder
Glarborg-gården	8 høveder
Kollerup-gården	8 høveder
Trustrup, 4 gårde	16 høveder
Kagerup, 2 gårde	24 høveder
Mårum, 6 gårde	24 høveder

Desuden havde 3 husmænd ret til at udsætte hver 1 høved.

Mårum sogns skovpart var takseret til 230 svin.

I kulsvierbondens kulturlandskab gik kornavl og husdyrbrug hånd i hånd efter et mønster, der var afpasset efter de specielle landskabsformer i skovlandet og efter jordens bonitet. Her fandtes ingen store landsbyer som længere vestpå i Holbro Herred. Enestegården med sin lille vang var derimod den fremherskende bebyggelsesform. Betragter vi f.eks. enestegårdene i Glarborg og Kollerup, der begge lå helt omgivet af skoven, fremgår det klart af markbogen, at jorden mange steder var yderst ringe.

Beskrivelser som »ond havrejord«, »rødsand og grus« og »sur jord« er almindelige. Disse arealer kunne kun dyrkes et par år ad gangen, afbrudt af flere års hvile. Andre agre var af en noget bedre bonitet og kunne derfor dyrkes enten hvert år eller et par år ad gangen, kun afbrudt af 1 eller 3 års hvile.

Fra beskrivelserne af åsenes beliggenhed

Kollerups vangegærde.

i forhold til hinanden og gården kan man se, at jo nærmere jordstykket ligger gården, des bedre er boniteten, og des oftere dyrkes jorden. Arealerne umiddelbart op til beboelsesstedet dyrkes årligt.

Dyrkningsformen kaldes *alsædebrug* og er karakteristisk for vore skovegne. Systemet bygger på et stort kvæghold, der giver den fornødne gødning til årlig dyrkning af en større eller mindre del af agrene. I denne forbindelse er tilstrækkelig adgang til kvæggræsning og høslet et hovedproblem, men i skovegnene var der netop gode muligheder for græsning uden for markarealerne, som på Mårum overdrev.

På sletterne uden for skoven var *3-vangsbruget* den almindelige driftform. Af de tre vange blev 2 benyttet til kornafgrøderne rug og byg, medens den 3. lå brak. Hver vang blev altid dyrket 2 år i træk, hvorefter den hvilede det 3. år. Den blev da benyttet til kreaturgræsning, hvorved jorden fik tilført den nødvendige gødning.

I den lille landsby Trustrup havde man en blanding af de to driftformer. Af landsbyens ialt 4 vange var de 3 inddraget i et normalt 3-vangsbrug, men dog således at der i hver vang var nogle agre og åse, der havde en længere omdriftstid. Det gjaldt især de fjernestliggende jordstykker.

I landsbyerne blev de private toftestykker omkring de enkelte gårde dyrket årligt. Det blev de også i Trustrup, ligesom landsbyens 4. vang Heynids vang blev tilsået hvert år. Man kunne forvente, at den lå uden om toftestykkerne, men mærkeligt nok befandt den sig øst for landsbyen.

Endvidere gav de skovlignende arealer mellem åsene i vangen gode græsningsmuligheder. Om Kagerup vang i Trustrup hed-

der det i beskrivelsen fra 1681, at i denne vang »-- kan græsses på engbunden eftersom der er tyk underskov, som ej noget hø udi kunne slås, når den hvert 3. år udlægges til fælled: 30 høveder«.

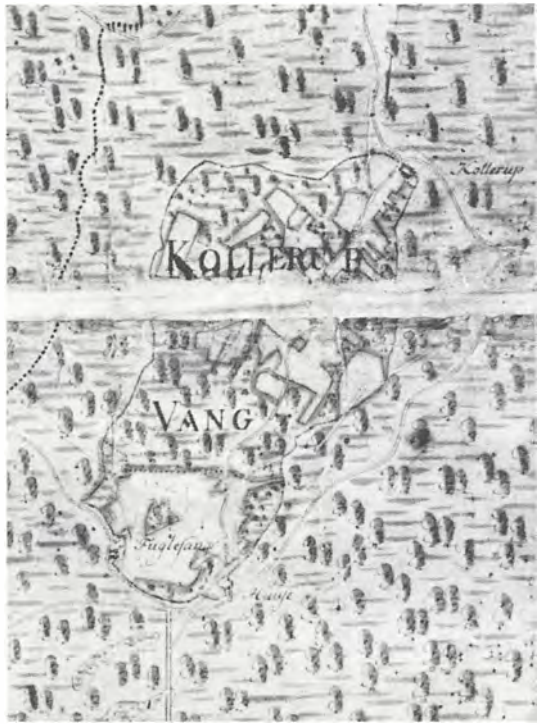

Kollerup vang. Opmålt 1782 af O. Fensmark.

Kollerup

Som eksempel på en typisk enestegård med alsædebrug vil vi se lidt nærmere på Kollerup, der i 1681 bruges af Peder Pedersen. Vangen, der var på godt 9 tdr. dyrket land, beskrives i markbogen på følgende måde:

»En vang ligger trind om gården, som består af sand og grus, og en del skovjord, mest tjenlig til havre og en del blandkorn, hvorudi findes et parti stor skov, underskov samt gærdsel af elle og birk.

Såsom samme gård ligger udi vildtbanen og skoven, så haver han (Peder Pedersen) på sin sæd om sommeren stor skade af vildtet, så og af hede og brynde.

Skoven bliver ham udvist (træ til bygningsbrug, redskaber og kulsvidning), har ellers nødvendig ildebrand og gærdsel udi forskrevne gårdens vang.

Nærer sig ellers af kulbrænderi«.

På grundlag af opmålingerne og beskrivelserne i markbogen 1681 vil det være muligt at konstruere et nogenlunde pålideligt kort over Kollerups marksystem. Der er imidlertid bevaret et udskiftningskort over denne del af Gribskov. Kortet, der er dateret 1782, giver et detaljeret billede af hver gårds og landsbys marksystem, og sammenholdt med markbogen kan Kollerups marksystem fastlægges ret nøjagtigt.

Åsenes numre (i cirkler) svarer til markbogens nummerering og angiver således den rute, opmålingskommissionen fulgte under sit arbejde.

Desuden er omdriften for hver ås angivet. Eksempelvis er en ås med 2 års dyrkning og 9 års hvile angivet: 2/9. Ialt nævnes 14 åse.

Med undtagelse af én genfindes samtlige åse på udskiftningskortet. Det er ikke ualmindeligt, at åse og agre i tidens løb kunne skifte navn. Derfor kan vi ikke være sikre på, at marknavnene stadig var aktuelle i 1782, men rent fysisk eksisterede de altså. På kortet er gården ikke aftegnet, hvor den iflg. markbogen skulle være. Der er imidlertid så fin overensstemmelse mellem markbogens mål og kortets markstykker, at gården kan placeres nøjagtigt i midten af vangen, omgivet af de agre, der dyrkes årligt. Dette er bekræftet ved eftersøgning på lokaliteten. Længere væk falder dyrkningsintensiteten. Det ses også, at åsene lå meget spredt, betinget af det stærkt kuperede terræn.

1782-kortet viser imidlertid, at der er sket væsentlige forandringer i løbet af de hundrede år. I 1782 lå gården ved vangegærdet i nordspidsen af vangen, og mellem denne

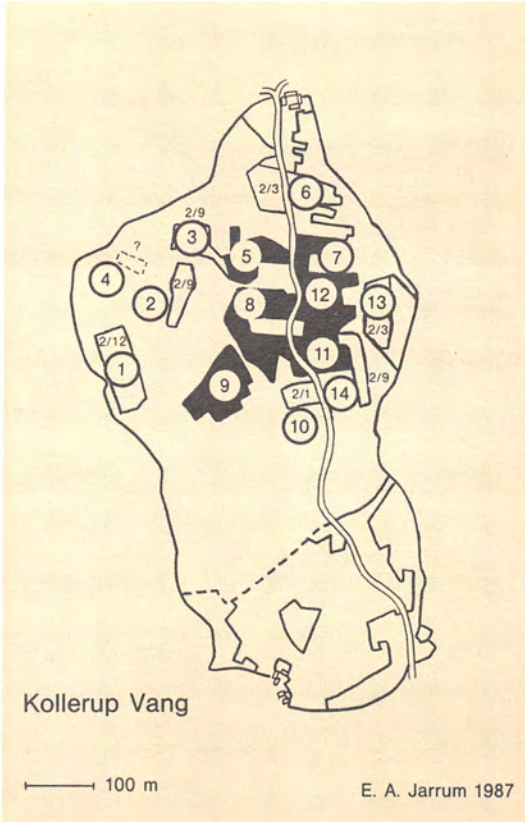

Kollerup vang. 1) Trustrup gamle agerås, 2) Langagre, 3) Skovleds mose og agre, 4) Bregne ager, 5) Brede Flabs agre, 6) Skovleds ås, 7) Vejageren, 8) Toft agerås, 9) Perre ås, 10) Gåseholms agre, 11) Pøll agre, 12) Dams ås, 13) Svineleds agre, 14) Køyre mose og ager.

og de ældre åse, omtalt 1681, lå nogle agre, der må være kommet til i den mellemliggende periode. Der er således sket en udvidelse af det dyrkede areal og en forskydning af dets beliggenhed mod nord og øst, kombineret med en flytning af gården.

Årsagerne til denne flytning kan det være vanskeligt at udtale sig om. Ud fra et dyrkningsmæssigt synspunkt havde gårdens placering i midten af vangen klare fordele. Transporten af markredskaber rundt til åsene blev kortest mulig, ligesom udkørslen af gødning blev reduceret til et minimum. Ved flytningen forøgedes afstanden til de fleste agerstykker betydeligt, og karakteren af alsædebrug synes derved at være udvisket. Det skal dog her tilføjes, at vi ikke ved noget om dyrkningsforholdene efter gårdens flytning.

En nærliggende forklaring kunne være pladsproblemer. Det er ved andre undersøgelser konstateret, at antallet af fag på bondegårdene steg i 1. halvdel af 1700-årene. Denne generelle tendens afspejler sig måske her. Kollerup hørte til blandt de mindste jordbrug på egnen, og gården har oprindelig næppe været på mere end 1 eller eventuelt 2 længer. Høet og muligvis kornet sattes ofte i stakke, hvor man ikke havde lader. I 1782 er Kollerup aftegnet som en firelænget gård, så på dette tidspunkt må vi antage, at gården har haft lade til afgrøderne. Ved denne formodede udvidelse af gården har den oprindelige toft måske været for trang?

Glarborg

Glarborg var ligesom Kollerup en enestegård i overdrevet. Det dyrkede areal udgjorde næsten 17 tdr. land, altså næsten dobbelt så meget som i Kollerup.

I 1681 lå gården i midten af sin vang, og dyrkningssystemet var alsædebrug. Også her er der inden 1782 sket en flytning af gården til udkanten af vangen, og den bestod da af 4 længer.

Sammenholder vi markbogen 1681 med 1782-kortet, ser det - i modsætning til udviklingen i Kollerup - ud til, at kornarealet er blevet noget reduceret i den mellemliggende periode.

Netop Glarborg er et godt eksempel på en gård, hvor kvægavl har haft en væsentlig økonomisk betydning.

I kvægskatten 1657 opgøres gårdens besætning til 35 stk. hornkvæg, 3 heste, 26 får og lam samt 26 svin. Hertil kom 3 bistokke. Sammenlignet med de andre gårde i Mårum sogn havde Glarborg den 3. største besætning, kun overgået af de to gårde i Kagerup, der tilsammen havde 84 stk. hornkvæg, 12 heste, 90 får og lam og 54 svin.

men de
BRANDTE
jo ALLESAMMEN KUL

Glarborg vang. Opmålt 1782 af O. Fensmark.

Udover græsningen til kreaturer på Mårum overdrev havde gården gode muligheder for høbjergning og kreaturgræsning i sin egen vang.

I et skifte fra 9. oktober 1677 efter Oluf Ibsen, der havde drevet Glarborg siden 1669, nævnes 16 køer, 6 kalve, 3 studlinger, 2 studekalve, 7 kvier og 1 tyr. Hertil kom et stort hestehold på 16 heste og hopper samt 10 føl. Endelig havde bonden svin for 78 dlr. samt får og lam for 23 dlr. Dertil kom 5 bikar anbragt i egne marker samt 1 bikar i Kagerup og 2 i Trustrup på leje.

Skiftet foregik efter høst. Derfor nævnes 1 pund rug i stråret (utærsket korn), 3 pund byg og 6 tønder havre (1 pund = 4 tønder).

Besætningen skulle ernæres med de ressourcer Oluf Ibsen havde på overdrevet og i sin egen vang. Skiftet nævner hertil 3 køer, der var på leje hos bønder i Esbønderup, Ostrup og Nødebo. Glarborg-bonden havde til dagen og vejen og mere til. Sammenlignet med de øvrige skovbønder skilte han sig klart ud. Havde man først fået oparbejdet en stor besætning, var der tilsyneladende gode muligheder for at slå mønt af situationen. Herom vidner Oluf Ibsens bo, der er blandt de største på egnen.

Stuehuset

Inden flytningen af Glarborg lå gården centralt i sin vang. Fra ildstedsskatten 1677 ved vi, at stuehuset havde skorsten. Den besøgende kunne derfor på tagryggen finde vej til boligen, men også de små grønne glasruder i sydsiden viste vej til stuehuset. På gårdspladsen og omkring husene løb gæssene (5 stk. i efteråret 1677).

Ad indgangsdøren fra gårdspladsen kom man ind i den daglige stue eller måske en forstue. Op til dagligstuen lå stueherberget og vest for dette antagelig den liden stue. Længst mod vest var ølkælderen og saltkælderen placeret. Sikkert med adgang fra dagligstuen lå kaarsstuen som en udbygning på stuehuset. Øst for dagligstuen fandtes bryggerset.

Den daglige stue blev om vinteren opvarmet af en jernkakkelovn til 16 dlr., der ikke var hver mands eje. Det er sandsynligt, at ovnen havde indfyring fra skorstenen, så røgen i hvert tilfælde ikke trak direkte ud i stuen.

Oluf Ibsen havde i det daglige opholdsrum 1 udtræksbord, 1 vråskab, 1 slagbænk med klæder i og 2 bænke. Der er nok ingen tvivl om, at bord og bænke stod i hjørnet langs vinduerne til gårdspladsen. På bænkene lå en lang flamsk bænkedyne samt agedyner og hynder. Vråskabet var antagelig, som vi kender det fra en senere tid, placeret i hjørnet ved siden af Oluf Ibsens plads for enden af bordet. I skabet stod sikkert de 2 sølvbægre til ialt 17 dlr., samt den runde sølvskål til 1 dlr. 2 mark som nævnes i skiftet, mens 7 sølvskeer til en værdi af 10 dlr. 1 mark nok hængte i skabet.

I dagligstuens modsatte side stod sengestedet med omhæng og klæder til 36 dlr.,

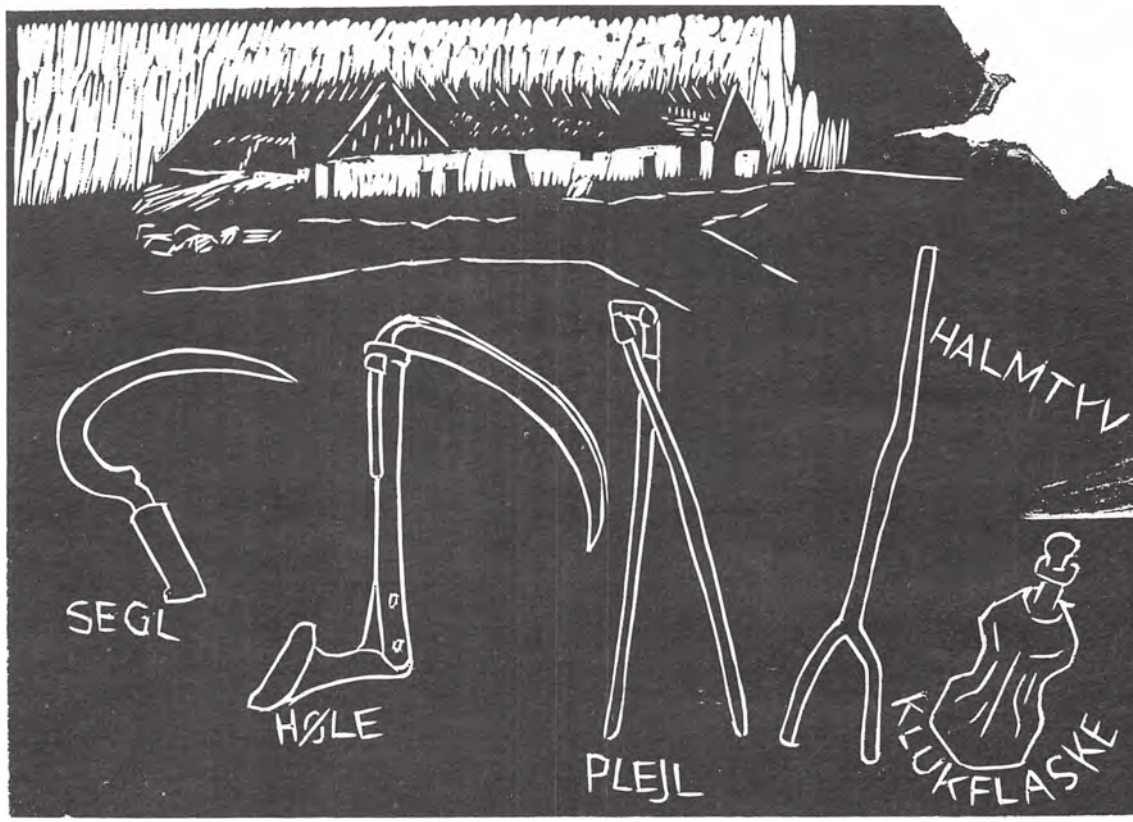

og her har 2 kister med indhold af sengeklæder, lærred i alenmål samt 1 nøgle blårgarn også været placeret. I stuen fandtes tillige 1 mælkeskab med 2 døre, bl.a. til hensætning af mælkefadene når de skulle trække fløde. Ved kakkelovnen stod antagelig 2 stole.

Den daglige stue var stedet, hvor familien sammen med tjenestefolkene indtog måltiderne. Oluf Ibsen og Anne Madsdatter sov i sengestedet med omhæng, mens børnene, Mads på 7 år, Jep på 6 år og Kirsten på 3 år, rimeligvis lå i slagbænken.

I *stueherberget* op til stuen stod 2 kister, hvoraf den ene var en sort egekiste vurderet til 3 dlr. De rummede sengetøj, for det meste lagener og pudevår. Hertil kom familiens beholdning af duge. Endvidere fandtes 3 gamle øltønder og 1 tinkande med låg sammen med andet tintøj i rummet. Det svale øl, der erstattede det ofte sundhedsfarlige vand, skulle være lige ved hånden. I stueherberget stod endvidere 3 fjerdinger sild, der var uundværlige ved morgenmåltidet hos de nordsjællandske bønder.

Vest for stueherberget lå *den liden stue.* Her fandtes 2 senge med sengeklæder vurderet til henholdsvis 40 og 28 dlr. I rummet var også et gammelt bord med 1 lidet skab og 1 nagelfast bænk med hynder og bænkedyner på. Den liden stue blev opvarmet af en jernkakkelovn til 12 dlr. I ildstedsskatten, der i Kronborg Amt blev optegnet i perioden 29/8-14/9 1677, nævnes udi den anden stue hos Oluf Ibsen kun 1 ildgrue. Det er således lykkedes at glemme husets anden jernovn. Derimod noterede man ildgruen, der var det ildsted, som blev benyttet til madlavning med udragede gløder fra bilæggeren under gryden eller panden. Rø-

gen fra bilæggeren må være gået lige ud i stuen, for skattelisten nævner ikke skorsten i rummet.

Det er usikkert, hvordan den liden stue har været brugt. I vurderingen nævnes »klæder i begge drengesengene 20 dlr.« på en sådan måde, at disse nagelfaste sengesteder kan have haft plads i rummet. Det mandlige tyende sov muligvis i denne stue, men det øvrige inventar med kostbare sengesteder, bord og bænke peger på, at den liden stue havde en funktion som stadsstue samt tillige blev benyttet som gæsterum.

Længst mod vest lå *saltkælderen,* der rummede 4 skæpper salt, 1 olde med nedsaltede varer, malet mel, 1 stor olde, 2 gamle kar, 2 øltønder og 1/2 tønde smør i en halvtønde.

Ved siden af saltkælderen, men ligeledes op til den liden stue, lå *ølkælderen,* der på skiftetidspunktet ikke levede op til sit navn. I rummet nævnes 1 sengested til 17 dlr., jernredskab, høstredskab og hjuldele. Inventaret, specielt sengestedet, tyder ikke på, at der er tale om et nedgravet kælderrum. Snarere drejer det sig om et gammelt ølkammer, der på skiftetidspunktet rummede diverse redskaber og et overflødigt sengested.

Samme funktion havde *luden,* dvs. et rum opstået ved anbringelse af et slags halvtag, enten ved stuehusets vestgavl eller langs nordsiden vest for kaarsstuen. Luden rummede diverse trævarer for 1 dlr. 2 mark.

I *kaarsstuen* op til dagligstuen fandtes en seng med klæder i, en kiste med diverse tekstiler og en grydebænk. Hertil kom et dejtrug, 16 skæppe humle og 2 sider flæsk. Udover funktionen som ekstra gæsterum tjente kaarsstuen som blandet opbevaringsrum for tekstiler, køkkenredskaber og madvarer.

Skorstenens placering er usikker, fordi ildstedsskatten ikke fortæller, om den bageovn, kakkelovn, kølle og kedelovn, der nævnes i skattelisten, var tilsluttet skorstenen, som det kendes fra en senere tids nordsjællandske stuehuse, eller om ildstederne stadig lå spredt i den daglige stue og bryggerset. Skorstenen var placeret i et af de 2 rum eller i tilknytning til disse.

Madlavningsildstederne var på gulvet i skorstenen. Her stod husmoderen Anna Madsdatter med sine gryder og pander. Hun rådede over 4 kobbergryder, 5 kobber- og messingkedler samt 1 kobber- og 1 messingpande. Ildgruerne, der var ganske lave lerforede fordybninger, lå langs kampestensfundamentet i skorstensrummets bageste del. Her blev gløder fra kakkelovnen eller ildpotten lagt ned og gryderne ophængt i en kedelkrog eller anbragt på en trefod over gruerne. Stegepanden kunne også placeres på trefoden.

Bryggerset lå op til stuen og rummede diverse redskaber til det grovere køkkenarbejde. Her fandtes »en gammel bryggerkedel i leret«, dvs. indmuret i ler med et ildsted under (kedelovnen i ildstedsskatten). Kedelen blev brugt ved ølbrygningen sammen med en kobberbryggerkedel på 36 pund og nogle trækar. I bryggerset stod ligeledes en kværn, der blev benyttet ved formaling af malten til ølbrygningen. Hertil kom køllen, et ovnlignende anlæg, der anvendtes ved tørringen af maltbyggen.

I bryggerset foregik også tilberedningen af rugbrødsdejen, inden den før bagningen blev sat til hævning i dagligstuen. I rummet fandtes endvidere gamle trævarer for 2 mark, 1 lyseform, 1 hud og 4 sække (antagelig kulsække), mens en lang række genstande og madvarer benyttet i husholdningen var oplagret i andre rum. Bryggerset skulle være nogenlunde ryddeligt, da en del af det daglige arbejde, udført af husmor og tjenestepiger, foregik i dette rum.

Oluf Ibsens bo blev opgjort til 1296 daler, en meget stor sum i et bondeskifte. I beløbet indgik en lang række tilgodehavender på 2-19 daler fra andre skovbønder i den nærmeste omegn. Der er ingen tvivl om, at Glarborg-bonden med sin store kvægbesætning var en central skikkelse i skovlandet.

Oluf Ibsen havde siddet på gården fra

1669, da han overtog den ved sin stedfader Oluf Kempesens død. På dette tidspunkt var besætningen kun lidt mindre end ved Oluf Ibsens død i 1677.

Boet efter Oluf Kempesen afspejler ikke nær den velstand, som vi er vidne til 8 år senere. Ialt blev formuen - besætning og indbo - vurderet til 328 dlr. 1 mark og 10 skil., hvilket gav et underskud i boet på 83 dlr. 1 mark og 8 skil.

Gældsposterne var mange, bl.a. 7 dlr. i tiende til hr. Oluf i Græsted og 30 dlr. 1 mark og 2 skil. til Hermand Friis på Esrum Kloster for sædebyg, hummel og øl. Dertil kom gæld til de to stedsønner Lars Ibsen og Oluf Ibsen, der gentagne gange havde lånt Oluf Kempesen penge, førstnævnte bl.a. 9 dlr. »som han havde udlagt i krigens tid«, og 7 dlr. 2 mark »for 2 tdr. korn i den dyre tid«. Svenskekrigen 1658-60 gav økonomiske problemer, og tiden derefter blev en periode med stigende priser på de varer, som man af den ene eller anden grund blev tvunget til at købe. Det kneb med kontanter.

I skiftet efter Oluf Kempesen er vi vidne til restancer for tjenesteløn ikke mindst til Lars og Oluf Ibsen, der havde henholdsvis 72 og 32 dlr. tilgode.

I boet indestod også Lars og Oluf Ibsens fædrene arv, idet deres moder Appelone Nielsdatter ved sin tidligere mands død i 1649 havde fået lov at sidde i uskiftet bo. Med renter udgjorde fædrenearven for Lars Ibsens vedkommende 57 dlr. 2 mark, mens Oluf Ibsens arv beløb sig til 120 dlr. 2 mark.

Med resterende tjenesteløn og øvrige udlæg og værdier havde Oluf Ibsen i alt 180 dlr. 1 mark til gode i boet. Hans udgangspunkt ved overtagelsen af fæstet i 1669 var derfor rimeligt, skønt der i slutningen af Oluf Kempesens skifte står, at Oluf Ibsen inden udløbet af indeværende kvartal skal »-- betale enhver efter denne opskrift så de kan være tilfreds--«. Om det er lykkedes Oluf Ibsen at indløse gælden med egne midler så hurtigt er ikke sandsynligt, med mindre han udover tilgodehavendet i boet har haft penge på kistebunden, måske fra opsparet tjenesteløn ved ansættelse på andre gårde.

Under alle omstændigheder virker det overraskende, at Oluf Ibsen ved sin død i 1677 kunne efterlade sig en rigt udstyret gård samt et beløb på 128 dlr. i tilgodehavender hos omegnens bønder. Der er ingen tvivl om, at den store kvægbesætning, han overtog fra stedfaderen, var et godt udgangspunkt for en dygtig bonde, der fortsat ønskede at drive et stort kvægbrug i skoven - med korndyrkning og kulsvidning som øvrige indtægtskilder. De mange heste vidner iøvrigt om salg til andre. Således var Hans Sørensen i Nødebo i 1677 i restance med 2 dlr. 2 mark for en hest.

Listen over skyldnere i Oluf Ibsens skifte viser, at mange kulsvierbønder i slutningen af 1600-årene var mærket af det stigende skattetryk. Nogle var så forgældede, at man i boet efter Oluf Ibsen anså det for uvist, om 3 af skyldnerne nogensinde ville blive i stand til at betale.

Kistrup-gården

Christen Jensen i Kistrup var en af dem, der skyldte Oluf Ibsens bo penge. Beløbet var på 5 dlr. Få uger efter døde Christen Jensen, og i skiftet dateret 20. november 1677 er det tydeligt, at tilstanden ikke var god. Gården var i restance med sin landgilde for 1675 og 1676 med henholdsvis 3 og 4 dlr. samt 3 dlr. i oldengæld. Hertil kom 8 dlr. 8 sk. for 2 1/2 tønde sædebyg og 2 dlr. 2 mark og 8 sk. for 4 skæpper rug, som kongen havde lagt ud for. Forsømmelse af hovdage på Esrum ladegård blev sat til 1 dlr. Endelig skyldte Christen Jensen kgl. majestæts ridefoged 11 dlr. Selv tyendet havde der de sidste år ikke været penge til. Skiftet nævner 6 nuværende og tidligere tjenestefolk, der havde løn til gode.

Ud over Glarborgbondens tilgodehavende var der følgende gældsposter: En bonde i Torup: 8 dlr., gamle Jens Vind i Græsted: 3 mark, gamle Jørgen i Esbønderup: 2 dlr.

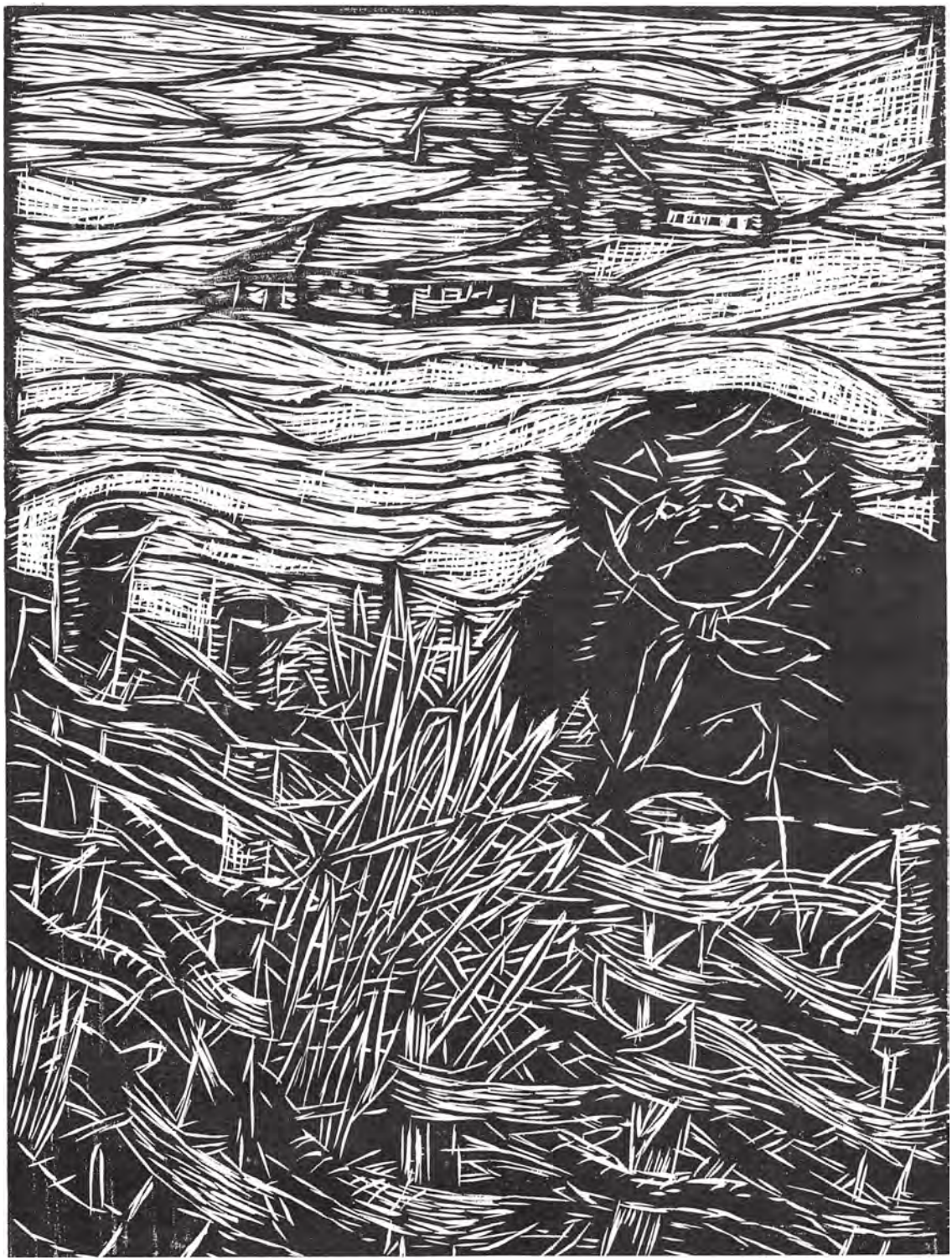

og 1 mark, Jens Kassegård: 1 mark, 8 sk., smeden i Stadsseshus: 2 mark, Niels Brøge, bager i Helsingør: 2 mark, 8 sk. og Jens Maior i Helsingør: 1 dlr. og 2 mark for 1/2 tønde øl. Endelig fordrede Hermand Friis på Esrum »for 1 tønde øl til den salig mands begravelse: 3 dlr.«.

I modsætning til Oluf Ibsen havde Christen Jensen i Kistrup virkelig behov for den ekstraindtægt, som kulsvieriet kunne indbringe.

Besætningen var i 1677 på 2 køer, 2 kvier, 2 studekalve, 1 hest, 1 hoppe og 2 føl. Der har uden tvivl været vanskeligheder med tilstrækkelig trækkraft til den tunge hjulplov. Kvægbesætningen virker heller ikke imponerende, men her må vi huske, at skiftetidspunktet 20. november muligvis lå lige efter slagtningen.

Korndyrkningen omtales i skiftet, fordi vintersæden var kommet i jorden. Den opgives til 8 skæpper til en værdi af 5 dlr.

Ud over husbonden og dennes hustru skulle deres 5 børn på henholdsvis 13, 12, 10, 8 og 5 år mættes; desuden var der tjenestefolkene. Det er ikke underligt, at gården var forgældet.

Den dårlige økonomi hos Christen Jensen gav sig også udtryk i boligens udseende, der var mindre og mere spartansk udstyret end hos Glarborgbonden.

Stuehuset rummede en stue, et stegers, et kammer og en lude. Stuen var indrettet med den samme slags møbler som hos Oluf Ibsen, uden tvivl med en bord- og bænkegruppe med vråskab i hjørnet, samt sengested. Dertil kom et kandeskab til diverse køkkentøj og mælkebøtter.

Alligevel har forskellen været slående, fordi stuens indbo vurderedes langt lavere end hos Oluf Ibsen i Glarborg. Sengested nævnes slet ikke, hvilket betyder, at bondefamilien i Kistrup har sovet i et tarveligt nagelfast sengested. Jernkakkelovnen manglede også, mens der i ildstedsskatten alligevel nævnes en kakkelovn. Den mest sandsynlige forklaring er, at ovnen var opmuret af sten, tagsten eller ovnkakler, som det var almindeligt før jernkakkelovnene for alvor kom i brug på landet.

Udover denne ovn nævner ildstedsskatten kun en bageovn, hvis placering i stuelængen er usikker. Før skorstenenes tid lå ildstederne spredt i rummene, og i nogle tilfælde var bageovnen anbragt således, at dens eftervarme kunne give et tilskud til stuens opvarmning. Som man skulle vente, omtales der ikke nogen ildgrue i forbindelse med kakkelovnen, selv om dette ildsted blev brugt under den daglige madlavning. I nogle tilfælde har man på fornemmelsen, at synsmændene »glemte« ildsteder, når der var tale om fattige bønder eller husmænd.

Det er med baggrund i Kistrups dårlige økonomiske tilstand ikke sandsynligt, at denne gård var blandt dem, der allerede havde fået opført skorsten.

I stegerset fandtes forskelligt køkkentøj, mens kammeret, der lå oven for (ved siden af) stuen, rummede grønsaltet flæsk for 6 dlr., 1 gammel messingkedel for 1 mark, 1 gammel kobbergryde på 6 pund og 1 fyrkiste. I modsætning til Glarborg var oplagringen af madvarer, køkkentøj og tekstiler (fyrkisten) samlet i ét kammer i Kistrup.

Kvægbrugets betydning i skovegnen

For Mårum sogn lå gennemsnittet i 1657-kvægskatten på 10 stk. hornkvæg pr. bruger. Tallet for Esbønderup sogn var 9,8. Sammenlignet med andre sogne i Kronborg Len viser det sig, at de 2 skovegne havde flere stykker kreaturer pr. bruger end de øvrige. Gennemsnittet for lenet som helhed var 6,6 stk.

Det store kvæghold i skovegnen bekræftes også af en synsforretning fra 1718, hvor Esbønderup og Mårum sogne havde henholdsvis 13,4 og 13,9 stk. hornkvæg pr. gård, mens der i Græsted sogn dog var 15,8 stk. pr. bruger. De øvrige sogne i Holbo Herred havde mellem 10 og 12 stk. kreaturer pr. bruger.

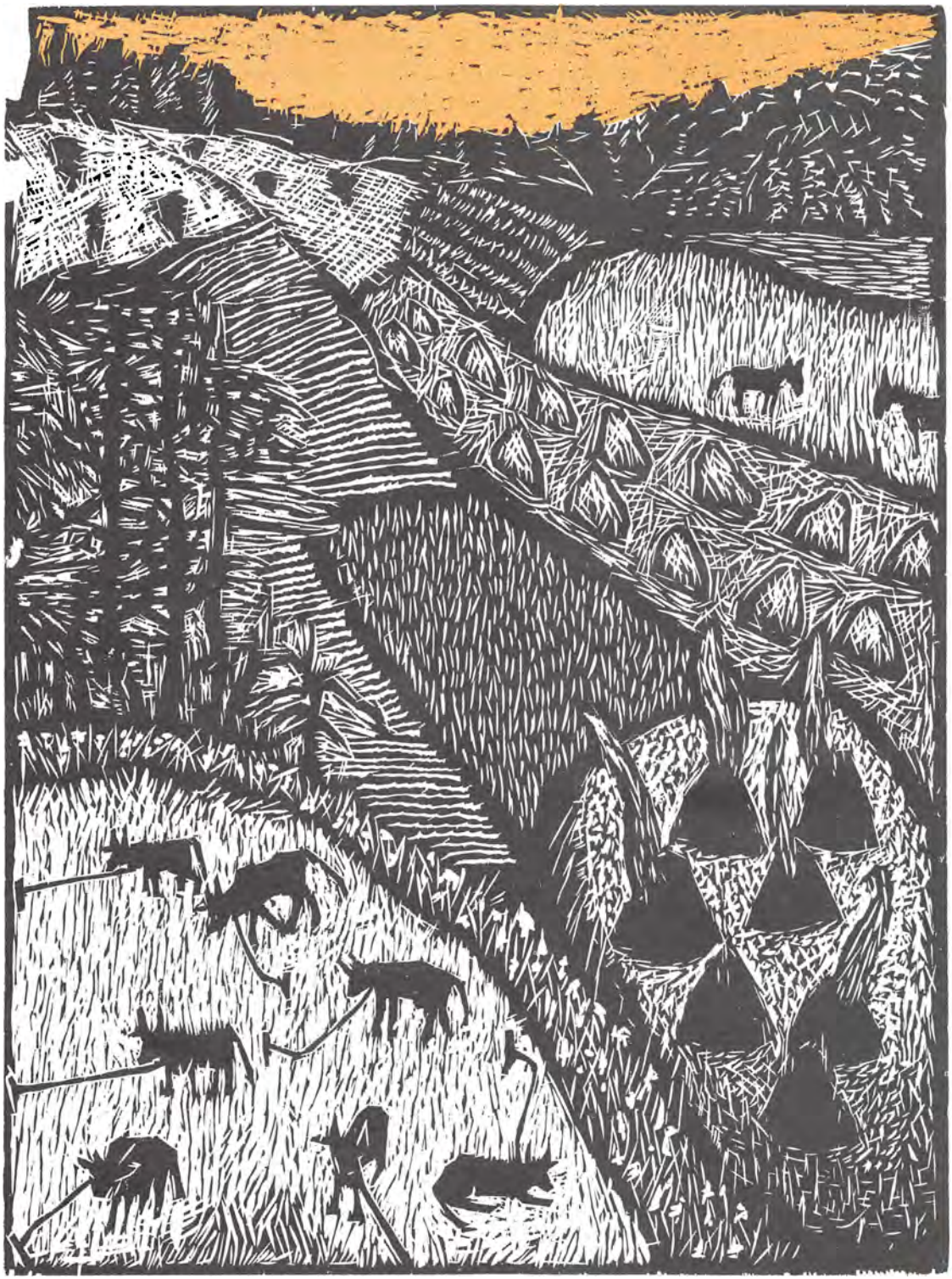

Variationerne kan synes små, men da der er tale om gennemsnitstal, dækker de i virkeligheden over store forskelle gårdene imellem, således som vi har set for Glarborgs og Kollerups vedkommende. Nabogården Kollerup havde i 1657 kun 8 stk. kvæg, 6 får og lam samt 10 svin, mens Glarborg som tidligere nævnt alene havde 35 stk. hornkvæg.

Virkeligheden er gerne mere sammensat end skemaerne viser, påvirket som den er af bondens egen økonomiske baggrund, dygtighed og de skiftende konjunkturer i samfundsudviklingen.

Mens Kollerups kreaturhold svarer meget godt til det antal dyr, nemlig 8, gården havde ret til at sende på Mårum overdrev, er forholdet anderledes for Glarborgs vedkommende. Gården kunne også kun sende 8 stk. kvæg på græs i overdrevet. De resterende dyr må have gået på græs i selve vangen om sommeren eller været på leje hos andre bønder.

Dyrene har ikke gået frit omkring i vangen. De mange spredte åse med skiftende rotation måtte da være indhegnet, hvilket næppe var tilfældet. Vi må derfor gå ud fra, at dyrene har været tøjret i de åse, der på det givne tidspunkt har ligget brak.

Der var, som vi har set, meget store forskelle mellem skovegnens bønder. Endnu er forholdene ikke undersøgt tilbunds, men det ser ud til, at bonden med den store kvægbesætning klarede sig bedst.

I Glarborg og Kollerup skete en udflytning af gården fra en central placering til en udkantsbeliggenhed i forhold til markerne.

Som et supplement til korndyrkning og kvægbrug kunne skovbonden brænde kul. I ældre tid var der fri adgang til kulsvidningen, men i takt med kongens ønske om at værne skoven, der i tidens løb var blevet stærkt reduceret, blev adgangen til råmaterialet belagt med restriktioner. I en specifikation fra 1721 over bønder, vangemænd og skovfogeder, der havde lov til at brænde kul, findes en udmærket beskrivelse af den tilstand, hvori skovbønderne befandt sig:

»Forskrevne bønder og vangemænd behøver højligen at må være tilladt de ved deres navne antegnede læs kul i det ringeste årligen at brænde, thi de første nyder i skovegnen ringe sæd, og samme årlig af vildtet meget opædes og nedtrædes, hvor god vagt de end og derved haver, så det er bekendt, at de ej kan have længere end et halvt år føde deraf, når sædekornet først fratages, langt mindre at de skulle kunne have noget deraf til deres contributioners betaling, og de sidste haver lidet eller intet andet at leve af, og ved ikke at det kan være skoven til nogen skade sålænge skovbetjentene, efter deres allerunderdanigste pligt, haver tilsyn at intet andet dertil tages end gamle jordrødder og nedfaldne små forrådnede grene, som de opsamler.
(Cronborg Ladegård, d. 20. maj 1721)«.

Der er ikke noget at sige til, at nogle skovbønder har været interesseret i at satse mere på kvægbrug og kulsvidning, når korndyrkningen gav så dårligt et resultat.

Kulsvidningens udbredelse

Af listen fra 1721 kan vi se, at der blev brændt kul i næsten alle gårde i de skovrige sogne mellem Arresø og Esrum Sø. Valby, Helsinge og Annisse sogne dannede vestgrænsen for det egentlige kulsvieområde. Sydpå brændte man kul i Alsønderup, Tjæreby, Nødebo og Grønholt sogne og i nord omfattede kulsvieområdet Mårum sogn og de sydlige dele af Græsted og Esbønderup sogne.

På enkelte andre lokaliteter syd for dette kerneområde brændtes der dog også kul. I listen nævnes Lillerød, Vassingerød, Lynge og Børstingerød. Men her var det kun en del af gårdene, der havde miler. Desuden nævnes nogle skovfoged- og vangehuse i listen.

En specifikation på kulmiler, der blev brændt på Kronborg Amt en snes år tidlige-

re (1703-04), viser stort set det samme »geografiske billede«. Der blev brændt kul i de samme sogne som i 1721, dog med den lille variation, at kerneområdet ikke strakte sig så langt mod nord. Den nordlige del af Valby sogn havde ingen kulmiler. I Græsted sogn findes kun miler i Alme og Pårup uden for kerneområdet. I Esbønderup sogn var der kun miler ved Esrum ladegårds vangehuse. Listen 1703-04 omfatter kun Kronborg Amt, og vi kender derfor ikke den geografiske udstrækning af kulsvieområdet mod syd.

Listen fra 1703-04 afviger på flere punkter fra 1721-listen. Der er her tale om en afgiftsopgørelse over de miler, der *var* brændt det pågældende regnskabsår. Typisk brændte hver mand 1-2 miler, men enkelte havde dog op til 5 miler.

Normalt havde hver bonde sin egen eller evt. flere miler, men der er dog også eksempler på, at 2 bønder slog sig sammen om en mile, samtidig med at den ene eller de begge havde egne miler.

Heroverfor står 1721-listen med sin regulering af kulbrænderiet, hvor hver person kun fik lov til at brænde det samme antal miler/læs kul.

Det er en almindelig opfattelse, at det var husmændene, der på grund af fattigdom ernærede sig ved kulbrænderi. Sådan var det også i en senere tid. De nævnte lister dokumenterer, at kulbrænderi i hovedsagen tidligere blev foretaget af de jordbrugende bønder. I 1721 svarer antallet af miler stort set til antallet af gårde i de enkelte landsbyer, og ved at sammenholde navnene i 1703-04-listen med jordebogens navne fra samme år kan man se, at der kun er ganske enkelte husmænd blandt kulbrænderne, og da navnlig vangemænd.

De jordbrugende bønder har altså sammen med vangemændene udgjort kulsvierne, som talrige myter har villet gøre til et særligt folkefærd, der levede afsondret fra det øvrige samfund. Virkeligheden var en anden. Kulbrænding skal ses som en bibeskæftigelse, som almindelige bønder i eller tæt ved skoven tyede til, når der skulle tjenes en ekstra skilling.

En gennemgang af markbøgerne fra 1681 viser, at der i det omtalte kulsvieområde findes en del marknavne, der direkte hentyder til kulbrænding. Navne som Milested, Milested agre, Kulmile agre er de almindeligste. Mere usikre er navne som f.eks. Brændte ås. Navne af denne type kan hentyde til kulbrænding, men kan måske også være mindelser om tidligere tiders svedjebrug.

De samme marknavne finder man tillige i Tibirke, Ramløse og Tikøb sogne. Lokaliteter i disse områder nævnes ikke i listerne fra 1703-04 og 1721, og de må derfor opfattes som mindelser om tidligere tiders kulbrænding. »Kulsvierlandet« blev naturligt nok indsnævret i takt med skovenes tilbagegang.

Kilder

Chr. V's matrikel, markbog nr. 49: Esbønderup sogn og markbog nr. 54: Mårum sogn.

Kort over dele af Frederiksborg Amt, Holbo og Strø Herreder. O. Fensmark 1782. Landsarkivet.

Skifter i Esbønderup og Mårum sogne 1668-78. Kronborg Amtsstue. Landsarkivet: Kistrup: 20/11 1677, f. 534. Glarborg: 28/6 1669, f. 263. :9/10 1677, f 525.

Amtsregnskaber for Frederiksborg, Jægerspris og Kronborg Amter 1703-04 og 1721. Landsarkivet.

BIRTHE SKOVHOLM PETERSEN

Kulsvidning 1763-1813

Allerede i 1915 afviste L. P. Petersen i »Kulturbilleder fra Nordsjælland« den almindeligt udbredte opfattelse, at sjællandske kulsviere skulle være en særlig befolkningsgruppe. Desuden påviste han, at der i 1500- og 1600-tallet blev brændt trækul af så godt som alle nordsjællandske bønder.

Fra begyndelsen af 1800-tallet ved vi, at en stor gruppe husmænd blandt andet på Karlebo Overdrev sved kul. Forholdene i den mellemliggende periode har derimod været meget sparsomt belyst. Både fra folketællingerne og fra Rentekammerarkivet får vi imidlertid adskillige oplysninger, der belyser kulsviernes erhvervsforhold, særlig for den sidste halvdel af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

Det er vigtigt at gøre sig klart, at kulsvidning først og fremmest var et bierhverv, der på linie med andre former for »husflid« skaffede udøveren en ekstra fortjeneste og ikke mindst likvide midler. Det fremgår da også klart af folketællingerne, at kulsvierne havde andre hovederhverv end kulsvidning. I folketællingen 1787 er der således ikke registreret én eneste person som kulsvier, og det endda i sogne som Maarum, Nødebo, Nr. Herlev, Grønholt, Karlebo, Alsønderup og Tjæreby, der ellers alle må betegnes som udprægede kulsviersogne.

I folketællingen 1801 er de eneste oplysninger om kulsvidning, at alle husmænd i Gadevang samt skoleholderen ernærede sig ved kulbrænderi, og at 3 husmænd og den enes søn brændte kul i Tjæreby sogn.

Der har altså på dette tidspunkt været meget få personer i Nordsjælland med kulsvidning som hovederhverv, også selv om nogle af de dårligst stillede i perioder udelukkende har ernæret sig ved kulbrænding. Dette gælder f.eks. husmændene i Hirschholms amt, der i 1785 »sved kul hele året uden ophold, hvorved de tjente deres levebrød så rigeligt, at de for størstedelen ikke ville arbejde på dagleje« (Rtk. 333.503 17/7-1785).

Fra Rentekammerarkivet får vi desuden efterretninger om, at også forstfolk i vid udstrækning sved kul i hvert tilfælde frem til begyndelsen af 1780'erne. Forstforordningen fra 1781 forbød herefter udtrykkelig folk ansat i skoven at brænde kul for egen regning; men dette dispenseredes der dog fra i vid udstrækning i de følgende år, når det var træ skovet eller købt før Forstforordningens indførelse, der skulle svies.

Foruden skovløbere og skovfogder nævnes også, at ledvogtere og vangemænd sved kul. (Vangemænd var ansat til bl.a. at føre opsyn med hestene fra Frederiksborg Stutteri, der græssede i særlige, indhegnede vange i skovene).

Endelig kan man i Rentekammerarkivet finde interessante og hidtil helt upåagtede oplysninger om, at forstvæsnet i flere perioder i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet har haft folk ansat til at svie kul.

De folk, forstvæsnet ansatte, sved kul af udleveret træ. De fik løn og derudover ofte ekstrabetaling for transport af kullene fra milestedet til aftageren. Forstvæsnet ansatte de første folk til at svie kul i midten af 1760'erne, fordi der ved indførelsen af von Langens forstordning produceredes en mængde affaldstræ. Man fældede hvert år en del af den gamle forhuggede skov og plantede ny. Dette affaldstræ solgtes ofte billigt på auktion, men for at »stadens indvånere, kunstnere, fabrikker og håndværkere etc. ikke skulle lide mangel på kul«, ansatte man efterhånden flere og flere folk til at svie dette affald.

De første af forstvæsnets kulsviere sved

kul fra 1765, men det var åbenbart i begyndelsen svært at finde folk, der ville arbejde på forstvæsnets betingelser. For selv om vildt- og forstmester Anders Olsen i Kirke Værløse »gjorde sig umage, var det umuligt at skaffe flere kulsviere fra Frederiksborg Amt«. Derfor indkaldte overjægermester C. C. von Gram i 1767 et par tyske kulsviere til at svie kul af træ fra Øverøds Mark. Dette skete i sommeren 1767, men det har tilsyneladende ikke været nogen større succes, for året efter forhandlede von Gram med to andre tyske kulsviere, der imidlertid »ikke gerne tog så lang en rejse uden lovens beskyttelse«. I stedet ansatte man lokale folk med erfaring inden for kulsvidning, i begyndelsen fortrinsvis skovfogder.

I 1808 var der på grund af krigen med England frygt for mangel på stenkul, og forstvæsnet sved atter kul, men denne gang i store miler efter tysk forbillede. Da skovriderne var de eneste lokale, der havde forstand på at svie kul i de store miler, optog opsynet med brændingen for meget af deres tid. Overforstmester Linstow foreslog derfor, at man igen indkaldte tyske kulsviere, der også kunne oplære alle forsteleverne samt 8 karle, så disse kunne forestå brændingen i 1809. Også i 1811 var der tyske kulsviere i Nordsjælland. Hermed kom man op på 10 udenlandske kulsviere på halvtreds år, hvoraf nogle kom igen flere somre i træk.

Under Englandskrigene var et antal soldater, skovbetjente og folk, der kendte til kulsvidning, udkommanderet til at svie kul for forstvæsnet, ligesom flere - både skovfogder og skovløbere - blev fritaget for militærtjeneste for i stedet at brænde kul. Imidlertid blev disse skovbetjente ofte genindkaldt eller indkaldt til kystmilitsen, hvilket skabte store problemer, især når en brænding lige var startet.

Sammenfattende kan man sige, at de nordsjællandske kulsviere i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet ikke havde kulsvidning som hovederhverv. De var heller ikke - som hidtil antaget - udelukkende husmænd og bønder.En granskning af Rentekammerarkivets sager vedrørende kulsvidning viser, at forstvæsnet først og fremmest har ladet skovfogder og skovløbere brænde kul, og derudover andre lokale folk, som f.eks. husmænd og bønder. Desuden har forstvæsnet i perioden fra 1763-1813 indkaldt ti tyske kulsviere, både til at svie kul, men også til at oplære forstelever og andre interesserede i at bruge store miler.

Kulsvidningens udbredelse

På baggrund af Rentekammerarkivets tre pakker vedrørende kulsager, dækkende årene 1763-1813, vil jeg forsøge at give et billede af, hvor i Nordsjælland, der blev brændt kul i denne periode.

1763-1780

For de selvstændige kulsvieres vedkommende (kulsviere, der sved for egen regning) kan man sige, at materialet på trods af dets forholdsvis beskedne omfang alligevel giver et fingerpeg om udbredelsen af kulsvidningen. Man ser, at kulbrændingen i Københavns amt var stærkt på retur, og amtets få kulsviere var koncentreret i de nordvestlige skovegne omkring Slagslunde og Bregnerød. I Hirschholms amt derimod blev der i periodens begyndelse svedet kul af både husmænd og bønder praktisk taget over hele amtet.

For Kronborg amt får vi bekræftet senere oplysninger om, at der ikke var tradition for at svie kul i skovene øst for Esrum Sø, mens der fra området vest for søen kun i perioden frem til 1780 fortælles om kulsvieri i Maarum og ved Piberhus nord for Nødebo. Dette er dog ikke ensbetydende med, at der ikke har været svedet kul andre steder i amtet i dette tidsrum, men kun at det udelukkende er Maarum og Piberhus, der nævnes i Rentekammerarkivets papirer.

For Frederiksborg amts vedkommende er oplysningerne lige så sparsomme som

Selvstændige kulsviere

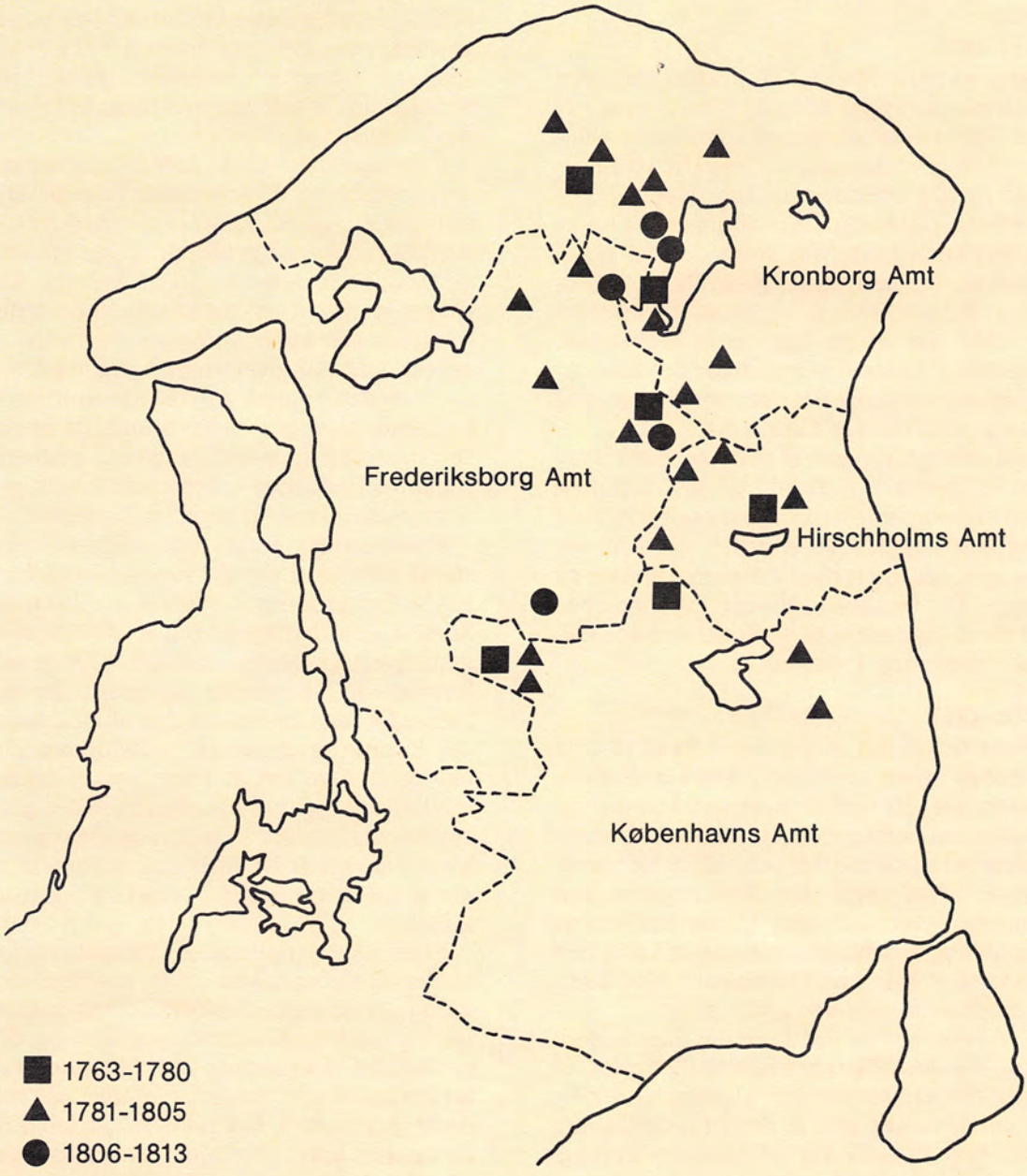

for Kronborg amts vedkommende, idet der frem til 1780 kun nævnes kulsvidning i Store Dyrehave. Men igen kan der udmærket være brændt kul andre steder i amtet - det nævnes blot ikke i kilderne.

1781-1805

Ser vi på perioden fra 1781 til 1805, fortæller kilderne stadig, at der kun svies meget lidt kul i Københavns amt, og kun i den nordlige ende af amtet, mens der i Hirschholms amt fortsat brændes næsten overalt.

I Frederiksborg og Kronborg amter hører vi om kulsvidning fra store dele af skovegnene, og den store geografiske spredning, der er blandt de registrerede kulsviere, taler for, at der har været drevet kulbrænding næsten overalt,hvor det har været muligt at skaffe det nødvendige træ, dog stadig ikke øst for Esrum Sø.

Skovforordningen af 1781 og dens krav om en minimumsafstand på 300 alen mellem skov og milested satte naturligvis visse begrænsninger i kulsviernes udfoldelsesmuligheder, men med de mange sletter og vange, der fandtes i skovene, har der trods alt været rige muligheder for at brænde kul, selv midt inde i skoven.

1806-1813

I den sidste del af perioden frem til 1813 nævnes ingen kulsviere i hverken Københavns eller Hirschholms amter, kulsvidningen er sandsynligvis gået helt i stå i Københavns amt i denne periode, mens de manglende oplysninger for Hirschholms amt sandsynligvis ikke skal tolkes derhen, at bønder og husmænd pludselig er holdt helt op med at svie kul. De nævnes blot ikke i Rentekammerets arkiver.

Oplysningerne om, hvor der blev brændt kul i Frederiksborg og Kronborg amter, er også meget sparsomme. De begrænser sig til meddelelser om, at der i Frederiksborg amt blev brændt kul i Gribskovs Indhegning, i Store Dyrehave og i Uggeløse, mens der i Kronborg amt blev svedet i Grib Skov og ved Tumlinghuset på Esrum Sø's vestside. Igen er materialet for sparsomt til at sige noget generelt om udbredelsen af kulbrænding i de to amter.

Forstvæsnet svider trækul

Men hermed er det ikke slut med oplysninger om, hvor der blev brændt kul i Nordsjælland, for netop i perioden 1763-1813 lod forstvæsnet i vid udstrækning kul svide med salg for øje.

I modsætning til kildernes sparsomme oplysninger om de selvstændige kulsvieres udbredelse, giver Rentekammerarkivet et næsten fuldstændigt billede af den offentlige kulbrændings udbredelse. Årsagen hertil er, at meget af materialet vedrørende forstvæsnets kulsvidning er balancer og regnskaber, der giver en nøjagtig opgørelse over, hvilke steder, der blev brændt kul i bestemte år, mens informationerne om de selvstændige kulsviere oftest må uddrages fra korrespondance vedrørende klagesager, dispensationsansøgninger og lignende.

Forstvæsnets første brændinger kom i stand som led i overforstmester von Langen's forstordning i midten af 1760'erne. Som følge af omlægningen af skoven, hvor man hvert år fældede en del af de gamle forhuggede skovparter og plantede nye træer, fik man en ophobning af affaldstræ, der kunne anvendes til kulsvidning. Det betød, at man for at følge von Langen's forskrifter om, at intet i skoven måtte gå til spilde, straks satte kulsvidning i gang der, hvor man havde affaldstræet, på trods af, at det af og til var svært at skaffe aftagere til kullet.

Man gik i gang med svidningen mange steder i Københavns amts nordlige del, men hurtigt bredte forstvæsnets nye aktivitet sig også til Frederiksborg amt og den sydlige del af Kronborg amt. Man sved kullet der, hvor affaldstræet var (altså i de ryddede skovparter), hvilket ofte var langt fra de ansatte kulsvieres hjem. Dette var med til at fordyre forstvæsnets trækul, idet kulsvierne foruden svieløn også fik betaling for kørslen af kullet til København, udreg-

Forstvæsnets kulsviere

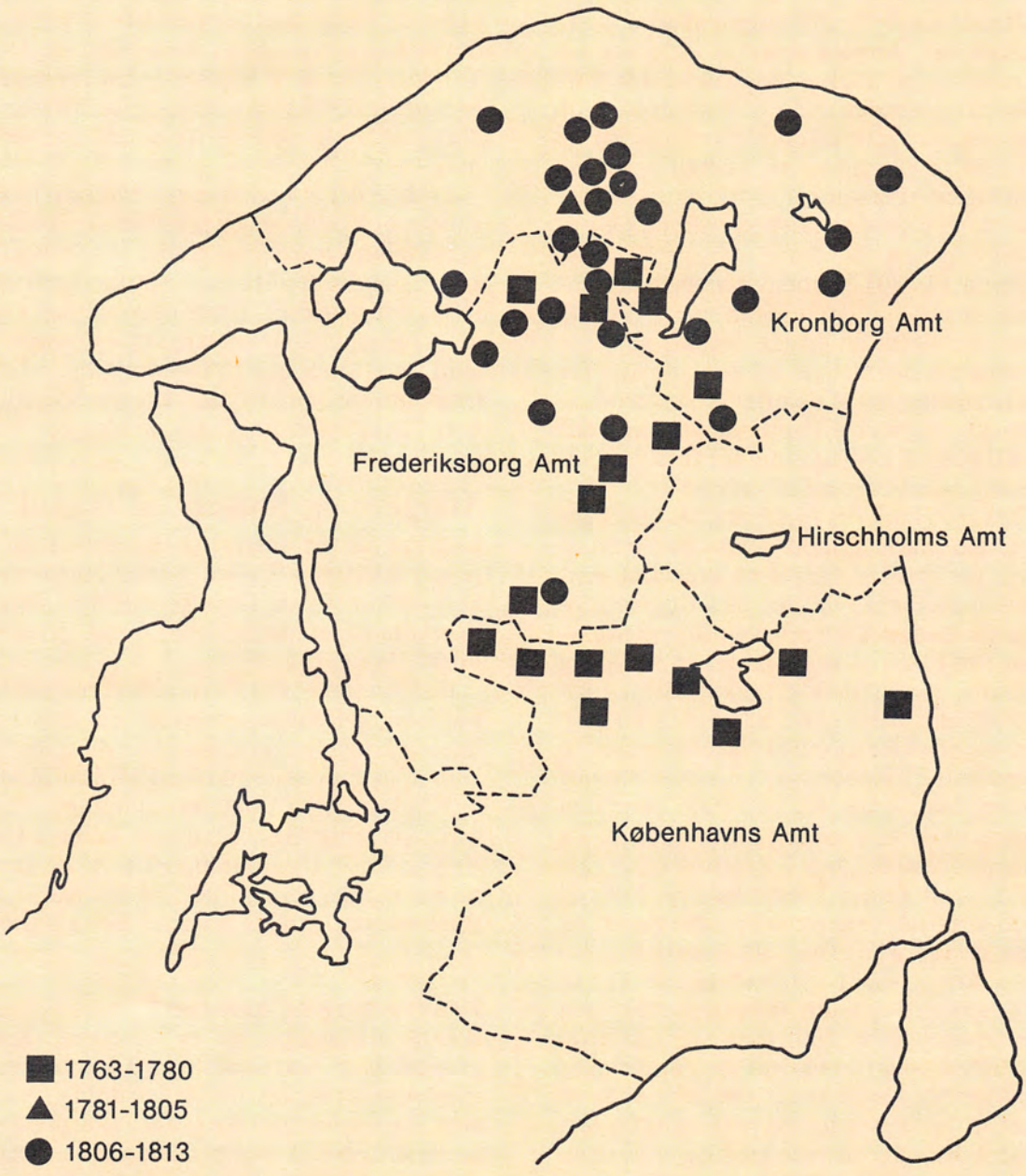

net efter afstand i mil.

På grund af de dårlige afsætningsforhold, og ikke mindst den lange transport, er der sikkert ikke brændt kul i den nordlige ende af Grib Skov.

Heller ikke i Hirschholms amt sved forstvæsnet kul. Amtets skove tilhørte nemlig enkedronning Sophie Magdalene. Da skovene efter hendes død i 1773 gik tilbage til Kronen, var interessen for omlægning af skovene imidlertid kølnet kraftigt hos Centralmagten (det var for dyrt), og i slutningen af 1770'erne standsede rydning og nyplantning helt.

Frem til 1805 lå forstvæsnets kulbrænding næsten helt stille. Man havde ikke de store mængder affaldstræ, og der var ikke overvældende mangel på trækul, hvorfor nødvendigheden af en offentlig kulproduktion ikke var stor. Vi hører da også kun om to tilfælde af kulbrænding for forstvæsnet, nemlig i Maarum og i Nødebo.

Fra 1806 kom der igen gang i kulsvidningen. Nu var der med jævne mellemrum frygt for stenkulmangel på grund af fastlandsspærringen, og det fik »Commissionen til Staden Kjøbenhavns Brændeforsyning« til i 1808 at anmode om en betydelig offentlig produktion af trækul, nemlig 80-90.000 tdr. årlig. (Rtk. 333.514 2/6-1808). Der var på dette tidspunkt ikke træ egnet til kulsvidning i Københavns og Hirschholms amter, hvor man vogtede nøje over den smule skov, man endnu havde tilbage. Til gengæld var der træ i »yderdistrikterne«, d.v.s. mod vest i Frederiksborg amt, og mod vest, nord og øst i Kronborg amt, og man så stort på de store afstande til København for at skaffe de nødvendige kul til håndværkere og andre indbyggere. Frygten for mangel på stenkul viste sig imidlertid hurtigt at være voldsomt overdreven, og forstvæsnet havde svært ved at få afsat sit trækul. Heldigvis havde man langtfra fået svedet de ønskede mængder, og produktionen blev kraftigt reduceret; Rentekammerarkivets papirer nævner ingen produktion efter 1811.

Sammenfattende kan man sige, at forstvæsnet først i perioden fra 1760'erne sved kul tæt på hovedstaden i de områder, hvor von Langens nye forstindretning skabte affaldstræ til kulsvidning. Man sved af forstøkonomiske årsager (intet måtte gå til spilde) og kun i de områder, hvor von Langens skovfornyelse slog igennem. Da forstindretningen i 1770'ernes slutning løb ud i sandet, standsede også forstvæsnets kulsvidning.

I sidste del af perioden fra omkring 1806 var der helt andre årsager til trækulproduktionen. Nu var det frygten for, at håndværkere og andre af »Stadens indvånere« skulle stå uden brændsel, der drev værket. Og denne gang måtte man langt op i Nordsjælland for at finde træ til kulbrændingen - så langt, at selv områder, der ikke havde tradition for kulbrænding, blev inddraget.

Aftagere og brugere af trækul

Man kan for perioden 1763-1813 dele aftagere af trækul op i fire kategorier: Håndværkere og kunstnere, fabrikker/værker, statslige/kongelige institutioner samt private husholdninger.

Det kunne måske forventes, at forstvæsnet først og fremmest leverede kul til statslige og kongelige institutioner, men indtil 1770 afviste overhofmarschal Molkte at aftage kul fra forstvæsnet om sommeren, når man »på landet kan bekomme kullene for ringere pris«. Også fabrikkerne og værkerne har i lange perioder aftaget kul både fra forstvæsnet og fra de selvstændige kulsviere.

Håndværkere og kunstnere

Blandt håndværkerne er smedene den gruppe, man hører mest om i Rentekammerarkivets pakker om kulsvidning. Næsten alle former for smede har været aftagere og brugere af trækul. Det gælder »stadens smede« (det vil sige smede i København), »smede på landet«, guld- og kobbersmede samt kleinsmede. Smedene

brugte kullene i deres esser, hvor de glødede under blæsebælgen og opvarmede metallet, så det kunne bearbejdes med hammer og tænger.

Udover smede nævnes bryggere, brændevinsbrændere og en enkelt hattemager som aftagere af trækul, men kildernes udsagn er i dette tilfælde begrænset til de aftagere, der på den ene eller anden måde kom i forbindelse med forstvæsnet eller rentekammeret, og derfor tilfældigvis blev nævnt i korrespondancen.

Derfor må vi gå ud fra, at langt flere slags håndværkere, end dem vi her hører om, har anvendt trækul som varmekilde i større eller mindre grad - særlig i de perioder, hvor stenkulimporten var begrænset på grund af fastlandsspærringen fra 1806, samt om sommeren, hvor trækullets pris for det meste faldt på grund af det store udbud.

En del af Københavns kunstnere har også aftaget trækul. Det må især havde været billedhuggere, der f.eks. skulle have deres arbejder støbt i bronze eller lignende. Således hører vi om, at man anvendte trækul til støbningen af Saly's rytterstatue på Amalienborg Slotsplads, og at Asiatisk Compagni, der skulle betale statuen, havde godkendt en kulpris på 2 mark tønden. (Rtk. 333.513 26/6-1767).

Fabrikker og værker

Af fabrikker og værker, der aftog trækul, omtaler korrespondancen først og fremmest Brede Kobberværk, der var storaftager med 12-16.000 tdr. trækul om året. På Nymølle Værk brugte man også trækul til smeltning og opvarmning af metal, og det samme gjaldt for Rådvad Fabrik, hvor kammertjener Jessen drev et fileværk, indtil han i 1765 gik fallit. Herefter blev fabrikken overtaget af en gruppe københavnske isenkræmmere, og man fremstillede herefter forskellige isenkramvarer, bl.a. knive - og stadig med trækul som varmekilde.

Endelig nævnes Frederiksværk Krudtværk og Kanonstøberi som aftager af trækul. Også her har kullene sandsynligvis udelukkende været anvendt til opvarmning og smeltning af metaller. En væsentlig del af opvarmningen i værkets kedler skete dog af tekniske hensyn med brænde og stenkul. Det trækul, der er en af hovedbestanddelene ved krudtfremstillingen, er blevet svedet af værket, fordi kullenes renhed og ensartethed er afgørende for krudtets kvalitet.

Statslige/kongelige institutioner

Blandt de statslige/kongelige institutioner, som Rentekammerarkivet nævner som aftagere af trækul, møder man gang på gang de kongelige hofholdninger på de nordsjællandske og københavnske slotte. Det kongelige hof flyttede som bekendt i årets løb rundt mellem de forskellige slotte, og der var meget stor forskel på et slots trækulforbrug, når hoffet boede der, og når det stod tomt. F.eks. nævnes i 1770, at man på Frederiksberg slot brugte 8-10 tdr. trækul daglig, når kongen var der, mens man ellers kunne nøjes med et forbrug på 2-3 tdr. pr. dag.

De kongelige slotte Fredensborg, Frederiksborg, Frederiksberg, Christiansborg og Hirschholm aftog alle trækul til brug i køkkenerne og til opvarmning, især om vinteren. Ifølge en skrivelse fra grev Moltke fra 1765 var den årlige leverance til den »Højkongelige hofholdning« på 4.600 tdr. trækul i midten af 1760'erne.

Ud over de kongelige slotte nævnes »Mønten« (det vil sige Den kongelige Mønt) som aftager af trækul til brug ved udmøntningen.

Arsenalerne på Kronborg Fæstning og i København aftog også trækul, men ifølge korrespondancen brugte man sædvanligvis stenkul, fordi det var for brandfarligt at opbevare større mængder trækul så tæt på krudt og kugler.

Herudover nævner kilderne, at husareskadronen i Jægersborg og beslagsmedene på Den kgl. Veterinærskole (Landbohøjskolen) brugte trækul.

Private Husholdninger

De private husholdninger, der aftog trækul, tilhørte først og fremmest københavnske borgere og adelige, hvis indtægter tillod dem at bruge det dyrere trækul i stedet for brænde eller tørv til opvarmning og i komfurerne. Blandt de adelige husholdninger, der brugte trækul, nævnes bl.a. grev Rantzau's, von Schimmelmann's og Bernsdorff's husholdninger, og overjægermester von Gram modtog trækul til brug i køkkenet både i København og i Jægersborg.

Langt det største flertal af de private husholdninger, kilderne nævner som aftagere af trækul, tilhørte da også folk i en vis position, som f.eks. kammeradvokat Bang i Stormgade, hofopticus Muth i Laxegade, bankier Schellenbeck ved Gl. Strand og kancelliråd og apoteker Mangor på Amager Torv.

En del af trækullene solgtes på Kultorvet, og det har fortrinsvis været private og mindre håndværkere, der ikke brugte så meget trækul, at det var nødvendigt med en fast leverandør, der gjorde deres indkøb her. Størsteparten af storforbrugerne havde derimod faste aftaler og kontrakter med kulsvierne om leverancer af trækul til bestemte tider og af kendt kvalitet.

Trækulproduktionens størrelse

Desværre findes der ingen opgørelse over størrelsen af den samlede nordsjællandske trækulproduktion. Det eneste tal, der er bevaret om produktionsmængden, er en indberetning til Rentekammeret fra vildt- og forstmester Anders Olsen i Kirke Værløse fra 1763. Den omtaler, hvor mange tønder kul der ifølge skovriderne årlig blev brændt i Frederiksborg, Københavns og Kronborg amter og omhandler altså ikke Hirschholm amt. Dette skyldes, at Hirschholm som nævnt tilhørte enkedronning Sophie Magdalene, og at de tilhørende skove derfor var uden for vildt-og forstmesterens embedsområde.

Ifølge indberetningen blev der i de tre amter årlig brændt 17.574 tdr. trækul, men af sammenhængen kan man ikke se, om dette tal udgør den samlede produktionsmængde, eller om det kun dækker forstvæsnets produktion. Det sidste er det mest sandsynlige, og under alle omstændigheder er den samlede trækulproduktion i Nordsjælland på dette tidspunkt langt større. Vi ved nemlig fra anden side (Rkt. 333.513 10/12-1768), at størstedelen af kullene til Brede Værk og København kom fra Hirschholms amt, og Brede Værk aftog alene »12 á 16.000 tdr. kul årlig, og somme tider mere«.

De øvrige oplysninger, vi har bevaret angående trækulmængden, omhandler antallet af tdr. trækul, der blev indført gennem Københavns porte. Disse tal kan kun give et fingerpeg i retning af produktionens samlede størrelse og eventuelle ændringer i denne, men da hovedstaden var den absolut største aftager af trækul, har tallene alligevel betydning og interesse.

De første oplysninger om hvor mange trækul, der blev indført til København, stammer fra en specifikation fra »Westindisk- og Guinæisk Rente- samt General Told Cammeret« lavet på baggrund af oplysninger fra stiftsamtmænd og »Konsumtionsforpagteren«, dækkende året 1764 (Rtk. 333.513 10/7-1765). Heraf fremgår det, at der indførtes *66.804 tdr. trækul* til København, mens Helsingør til sammenligning kun modtog 1.014 tdr., Hillerød 312 tdr. og Slangerup og Frederikssund slet ikke indførte trækul i 1764.

De næste oplysninger stammer fra Københavns Konsumtionsregnskaber 1785, der oplyser, at der gennem Nørreport blev indført 25.749 tdr., gennem Vesterport 408 tdr. og gennem Østerport 7.446 tdr. trækul, ialt *33.603 tdr. trækul* til København.

Da trækul kun blev indført til hovedstaden landværts, og da det ikke var nogen oplagt smuglervare, kommer dette tal sandsynligvis meget tæt på den mængde trækul, der reelt kom til København. Det betyder, at der er sket en halvering fra 1764 til 1785 i mængden af trækul indført til København.

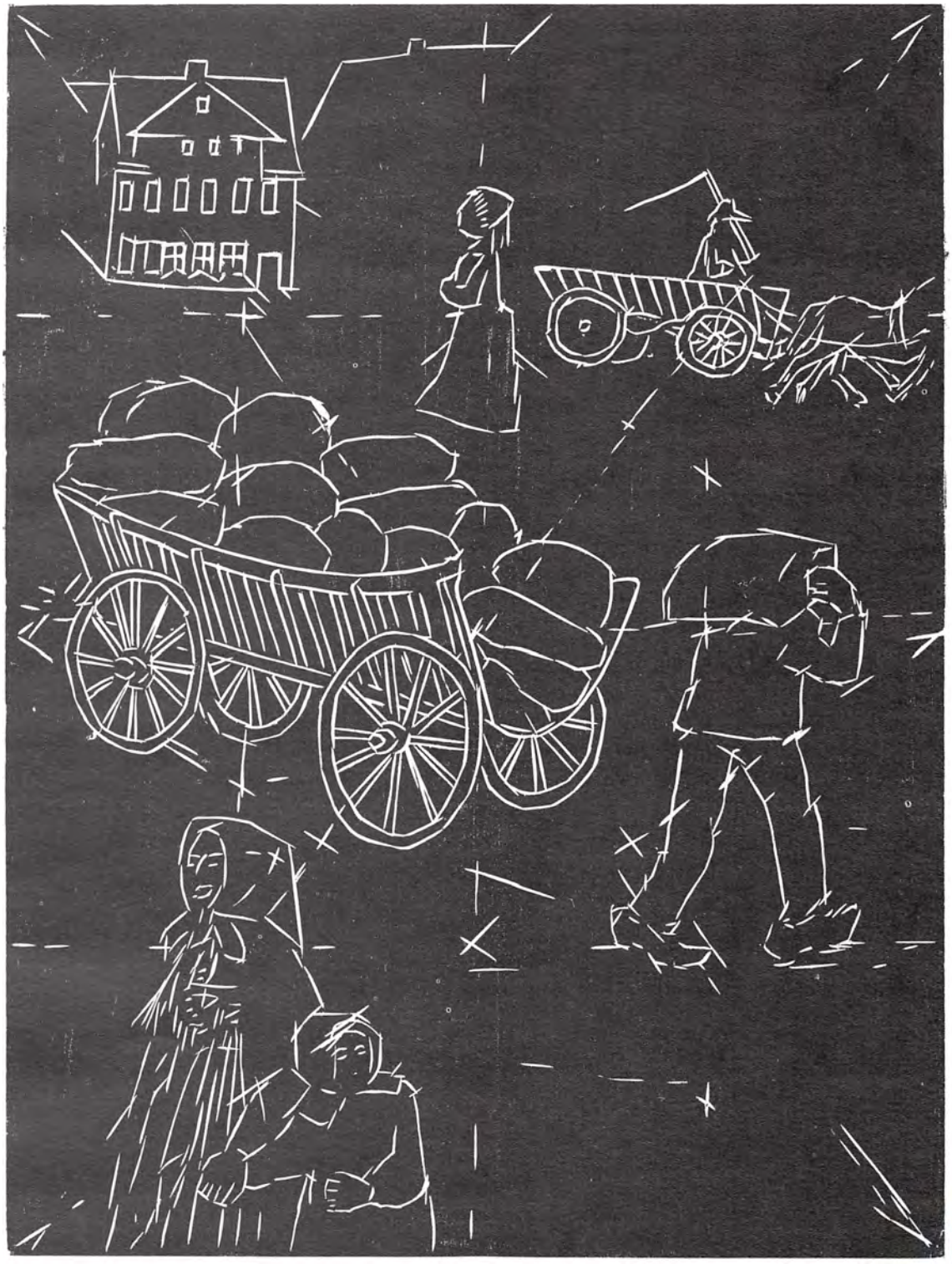

I »Kjøbenhavns Beskrivelse« (1800) oplyser Rasmus Nyrup, at der i 1797 ialt indførtes *20.244 tdr. trækul,* og i 1798 indkom *20.760 tdr.* trækul til hovedstaden.

Endelig oplyser Gr. Begtrup i »Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark« fra 1803, at der fra den nordøstlige del af landet årlig indførtes »20-25.000 læs tørv, 12-1300 læs trækul, en ikke ubetydelig mængde egebark og noget bøgebrænde« gennem Nørreport. Med et læs på 12 tdr. svarer dette til omkring 15.000 tdr. trækul, der årlig kom gennem Nørreport, og da denne stadig var den altdominerende indfaldsvej til Kultorvet, ligger den totale indførsel nok et sted mellem *15.000 og 20.000 tdr. trækul* årlig.

På trods af de sparsomme oplysninger er tendensen alligevel tydelig. Trækulindførslen halveres fra 1764 til 1785, og herefter skete der igen næsten en halvering frem til 1797-98. Herefter tyder det på, at indførslen har fundet et nogenlunde stabilt niveau på omkring 20.000 tdr., der holdt sig op i 1800-tallet.

Noget af forklaringen på det store fald i trækulindførslen og -produktionen kan forklares med, at bønderne i Nordsjælland i den her omhandlede periode fik betydelig forbedrede økonomiske forhold. Udskiftningen (i Hirschholms og Københavns amter fra 1770'erne) medførte umiddelbare driftsmæssige fordele, der sammen med de høje landbrugspriser hurtigt kom bønderne til gode. Dette bevirkede, at mange bønder med fordel kunne dyrke jorden fremfor at bruge tiden ved milerne og på landevejen til og fra København. Herudover betød skovenes dårlige forfatning, at brændepriserne var høje, og torveprisen på kul kunne i perioder ikke dække udgifterne til svieløn, transport og brænde, hvis dette sidste skulle købes. Derfor var der mange, der stjal brændet. Ja, forstkommisær Boysen mente ligefrem, at bønder havde »en medfødt lyst til at stjæle brænde og svie kul for egen regning«, mens overførster Clausen kunne berette om, at han selv og en skovfoged blev bevogtet ved deres bolig af en »skildvagt«. Kom de uventet ud, gav »skildvagten« sit signal, og alle skovtyve var væk tilligemed »mangen risbøg eller birk«.

Også Forstforordningen fra 1781 lagde en dæmper på kulsvidningen, idet det nu blev begrænset, hvem der måtte svie kul, og hvor kulsvidningen måtte finde sted.

Fra 1764 til 1790 fordobledes indførslen af stenkul til København fra 4.615 1/2 læster (Rentekammerarkivet) til 10.999 læster 13 tdr. (Frederik Thaarup: »Vejledning til det Danske Monarkis Statistik« (1794)), hvilket tyder på, at stenkullene overtog noget af trækullets markedsandel.

Det er imidlertid meget vanskeligt at sammenligne oplysningerne for indførsel af de forskellige brændselstyper. Dette skyldes først og fremmest, at tallene for de øvrige brændselsformer er næsten lige så få og spredte, som tallene for trækul, samt at både stenkul- og tørvetallene i perioder opgives som middeltal, hvorved udsvingene forsvinder.

Ser man på prisudviklingen for trækul fra 1760'erne og frem, viser det sig, at torveprisen tager et gevaldigt hop i 1781-1782 som resultat af Forstforordningens begrænsninger. Forud for dette havde prisen ligget nogenlunde konstant omkring 30 skl. pr. tønde op gennem 1770'erne, men i vinteren 1782 nåede torveprisen op på 88 skl., hvorefter den faldt til et niveau omkring 40 skl. tønden, der holdt sig op gennem 1780'erne til midten af 1790'erne (Friis og Glamann: »A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800« (1958)). Denne prisstigning har uden tvivl fået mange, der kun brugte trækul af bekvemmelighed, til at gå over til andre og billigere brændselstyper, hvorved efterspørgslen på trækul er dalet.

På trods af de få og spredte oplysninger, vi har bevaret om trækulindførslen og trækulproduktionens størrelse i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, er tendensen alligevel klar. Det betydelige fald i trækulindførslen til hovedstaden afspejler tydeligt, at trækullene ikke længere

havde den store betydning som brændsel. De fleste håndværkere, for hvem trækul ikke var en nødvendighed, var med tiden gået over til andre brændselsformer, f.eks. stenkul, hvis de skulle bruge stærk varme, og ellers brænde eller tørv.

Litteratur og kilder

Gregers Begtrup:
Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. (1803).

Astrid Friis og Kristof Glamann:
A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800. (1958).

Rasmus Nyrup:
Kjøbenhavns Beskrivelse. (1800).

L. P. Petersen:
Kulturbilleder fra Nordsjælland. (1915).

Frederik Thaarup:
Vejledning til det danske Monarkis Statistik. (1794).

Rentekammerarkivet:
Rtk. 333.503 og Rkt. 333.513.

ELSE MØLGAARD OG OLE SCHOU VESTERBÆK

Kulsvierne og administrationen

I en beskrivelse af tidligere tiders kulsvidning i Nordsjælland giver lovgivningen om kulsvidning, når den suppleres med andet lignende materiale, en vigtig del af den samlede historie. Lovgivning skal her forstås bredt som alle de restriktioner og regler, der på forskellige niveauer blev lagt for kulsvidningen; oplysningerne i det følgende er taget fra sådant materiale.

En vigtig del af materialet er de syv skovforordninger, der blev givet for de danske skove fra 1670 til 1805. Skovforordningerne var datidens overordnede lovgivning på skovområdet, og de indeholdt bestemmelser om, hvordan man på alle tænkelige områder skulle omgås skoven.

I administrationen af skovene havde man løbende behov for at supplere eller ændre denne skovlovgivning. Dette blev gjort ved, at statens embedsmænd udsendte regulativer, anordninger og plakater, som f.eks. kunne indeholde retningslinier for brændselsforsyningen i krigstid, nye regler for udmåling af trækul i tønder eller evt. en dispensation fra en eller flere af skovforordningernes bestemmelser.

I de enkelte landsbyer havde man foruden den overordnede lovgivning en intern landsbylov - landsbyvedtægterne. Disse blev givet af landsbyens stævne og bekræftedes ofte senere ved oplæsning på herredstinget. I sine bestemmelser var vedtægterne tilpasset den enkelte landsbys behov, således kunne den i områder, hvor dette var påkrævet, indeholde bestemmelser for kulsvidning - f.eks. for hjemfragt og opbevaring af de svedne kul.

Oplysninger om lovgivning kan imidlertid ikke udelukkende hentes i selve lovteksten. Breve, f.eks. formet som en forespørgsel vedr. en lovparagraf, er mindst lige så oplysende. For at få så fyldigt et billede som muligt bygger det følgende derfor også på sådanne breve.

Tiden før 1670

Første gang kulsvidning optrådte i lovgivningen var i en skovforordning givet af Christian V. i 1670. Dette betyder imidlertid ikke, at der først fra 1670 forekom kulsvidning i Danmark, tværtimod giver de skriftlige kilder mange eksempler på, at der langt tidligere fandt kulsvidning sted i landet.

Allerede fra 1506 opførte Kong Hans' dronning, Christine, adskillige gange om året indkøb af milekul i sine husholdningsregnskaber. I 1507 skrev hun bl.a. i sit regnskab: »Således 4 Mark og 3 Skilling gav jeg for Milekul udi Odense Torsdagen før Marie Magdalene-Dag.«

Christian III.'s Møntmester, Reynold Junge, førte også regnskaber, og i disse kan man se, at der så tidligt som i 1535 indkøbtes kul til brug ved møntfremstillingen på Den Kongelige Mønt. I det hele taget anvendtes der hele 1500- og 1600-tallet igennem betydelige mængder trækul ved hoffet og i kongens forskellige manufakturer. Disse kul hentedes især fra kronens skove i Nordsjælland, idet man således sikrede sig den kortest mulige transport af de skrøbelige kul. Kongen bestilte trækullene hos sine lensmænd, der sørgede for, at fæstebønderne brændte de bestilte kul og efter brændingen fragtede dem til København. Det var imidlertid ikke kun hoffet, der anvendte

trækul - håndværkere havde brug for kul i deres produktion, og de mere velstillede borgere anvendte dem i husholdningen. Både håndværkere og borgere fik deres forsyninger fra kulsvierbønder, der fra omegnen kom til København for at afsætte deres kul. At denne handel ikke altid foregik gnidningsløst ses af en klage fra 1621, hvor »Guldsmede og andre menige Borgere« besværede sig over, at de kun fik »halfuærd for deris penge« - bønderne snød med tøndemålet!

Da man ser af kilderne, at der længe før 1670 foregik omfattende kulsvidning i Danmark, kan man undre sig over, at der ikke tidligere blev lovgivet om kulsvidning. En del af forklaringen ligger i, at kongemagten netop i 1670 overgik til Christian V. Der havde før Christian V. kun været én enevældig konge i Danmark, og man var som sådan stadig i færd med at sikre enevældens magtposition i landet. Dette gjorde man bl.a. ved at sætte lovgivningen i system. Der blev således i 1670 for første gang lovgivet specifikt om skovene og i den forbindelse også om kulsvidningen.

En anden grund til, at man så sent lovgav om kulsvidning, er, at der formodentlig ikke tidligere havde været større problemer forbundet med kulsvidningen; råstoffet træ forekom i rigelige mængder, og så længe man overholdt landets øvrige love, skabte det ikke splid, at der brændtes kul til eget forbrug eller til videresalg.

Endelig er tabet af Skåne, Halland og Blekinge i 1658 med til at forklare, hvorfor lovgivning for bl.a. kulsvidning pludselig blev en nødvendighed. Dette tab betød nemlig, at man ikke længere havde adgang til disse landsdeles rigdom af skov.

Skovforordningerne

I 1670 udstedtes som sagt den første samlede danske skovforordning, hvori der også var medtaget paragraffer om kulsvidning. Baggrunden for forordningens udstedelse var, at den skulle sikre bevaringen af landets skove, der som nævnt pludselig var blevet stærkt reduceret på grund af tabet af Skåne, Halland og Blekinge. Christian V. fremhævede således i forordningens indledning, at da »ikke med Tiden een af de største Herligheder, Gud og Naturen dette Vores Kongerige Danmark med begavet haver, aldeles skulle forgaa og blive til Intet, have Vi allernaadigst for godt anseet, efterfølgende Forordning og Skovordinance her udi Vort Rige Danmark at gjøre og beskikke«. Forordningen gav altså retningslinier for, hvorledes en bevaring af skovene skulle sikres, og de to sidste af dens 54 paragraffer omhandlede kulsvidning.

Paragraf 53 påbød kulsvierne ikke at bygge deres miler inde i selve skoven, hvilket skulle hindre skovbrand og gøre det lettere at holde opsyn med milerne. Under trussel om konfiskation af hele sin formue blev det desuden forbudt kulsvieren at brænde andet træ i sin mile end det, han fik anvist dertil af skovfogden. Samme skovfoged skulle efter at være blevet tilkaldt af kulsvieren besigtige milen, inden den kunne tændes.

Forordningens paragraf 54 pålagde skovfogden at sørge for, at kulsvierne ikke brugte andet end »Bøgeskrub og Bregne« til at dække milerne med. Han skulle desuden opkræve 8 skilling (1/2 mark) pr. mile i tildækningsafgift. Disse opkrævede penge skulle han gemme og en gang årligt aflevere til amtmanden sammen med en fortegnelse over alle de miler, han i årets løb havde inspiceret.

I perioden fra 1670 til 1733 udkom 4 nye skovforordninger. De havde alle det samme sigte som skovforordningen fra 1670 og gentog med få ændringer og tilføjelser paragrafferne om kulsvidning. Således forhøjedes tildækningsafgiften pr. mile anseligt i forordningen fra 1680 nemlig til det dobbelte - 1 mark. Desuden udstraktes bestemmelserne om kulsvidning i forordningen fra 1710 til også at gælde de selvejerbønder og mindre godsejere, hvis gårde lå i kon-

gens vildtbane og omfattede mindre end 200 tdr. hartkorn. Det er sandsynligt, at disse tidligere frit havde kunnet svide kul, og det, at de nu blev omfattet af bestemmelserne om kulsvidning, må således havde været en betydelig indskrænkning af deres rettigheder.

Antallet af opsynsmænd

Det fremgår af skovforordningerne, at man fra øvrighedens side ønskede kontrol med milebrændingerne. Man ønskede imidlertid også at kontrollere kontrollanterne - eller med andre ord sikre sig, at milerne virkelig blev besigtigede.

I 1670 skulle alene skovfogden besigtige milen og give tilladelse til, at den antændtes. I 1680, derimod, blev det indført, at amtmand, overførster, ridefoged og skovrider skulle møde op ved milebesigtigelsen *sammen* med skovfogden. Man regnede sandsynligvis med, at de forskellige forstfolk kunne holde hinanden i ørerne, og at kontrollen dermed øgedes. Ikke desto mindre indså man hurtigt det urealistiske i, at de samme 5 personer skulle troppe op, hver gang en mile skulle besigtiges, og fra 1687 slap skovfogden for hvervet samtidig med, at der indførtes en bestemmelse om, at man kunne sende sin fuldmægtig, hvis man var forhindret. I 1710 og 1733 indskrænkede man antallet af kontrollanter yderligere, så det i 1733 alene var skovrideren, der var pålagt besigtigelsespligt. Skovrideren var så til gengæld forpligtet til at give overførsteren og skovbetjentene besked, når miler skulle besigtiges - helt slap man altså aldrig den indbyggede kontrolfunktion, der lå i, at man ikke var ene om ansvaret for besigtigelserne.

Hvids forespørgsel og Rabens regulativ

I skovforordningerne omtales det, at der udelukkende skulle betales for dække til milerne; ikke for det træ, der brændtes til kul i dem. Til gengæld måtte der kun brændes trærødder, nedblæste grene, gamle stubbe o.l. - ikke hele og friske træer. Jens Madsen Hvid, der i 1705 blev ansat som amtsforvalter i Kronborg amt, bifaldt åbenbart ikke denne ordning (Seeger, 1929, s. 35). I et brev til amtmand Raben skrevet 25/6 1705, udtrykte han sin forbavselse over, at kulsvierne ikke skulle betale for brændet til milerne. Tilsyneladende var Jens Madsen Hvid, allerede da han skrev til Raben, gået i gang med at opkræve en ekstra-afgift for brænde. Han omtaler nemlig, at »Kulsvierne er meget utolmodige og anseer det som et Paalæg, der icke er Ret«, og han ville i den anledning vide, om ikke afgiften var rimelig. Sikkert imod forventning fik Madsen Hvid ikke medhold fra Raben, idet Raben var af den mening, at kulsvierne faktisk gavnede skoven ved at fjerne en del af det affaldstræ, der hindrede opvæksten af ny skov (Seeger, 1929, s. 35).

Trods denne velvillige indstilling blev det alligevel allerede i juli 1706 nødvendigt for Raben at indføre skærpede regler for kulsvidningen. Dette skyldtes, skrev Raben i det regulativ, han udsendte, at der både i Kronborg og Frederiksborg amt foregik »ald for stor Misbrug....med Kullbrenderi«, at der i sammenhæng hermed fandt for megen ulovlig skovhugst sted og endelig, at »Een Del Bønder....formedelst....Kulbrenderi forsømmer deres Avling«.

De fem punkter i Rabens regulativ gentog og indskærpede den gældende skovforordnings paragraffer om kulsvidning, men der indførtes tillige en ny og begrænsende bestemmelse: Fra og med udsendelsen af regulativet måtte udelukkende de dårligst stillede bønder brænde kul. Herved forstod Raben dem, der havde så dårlig en gård, at den ikke kunne føde bonden og hans familie eller sætte ham i stand til at svare sine afgifter til kongen.

Raben gav ikke nærmere regler for, hvordan man skulle afgøre, hvem der var berettiget til at brænde kul. Man tog formodentlig stilling til de enkelte tilfælde, efterhånden som de dukkede op. For eksempel kan

man se af Farums landsbyvedtægter fra 1711, at bønderne sved kul. Vedtægternes artikel 10 indskærpede beboerne at være forsigtige, når de hjembragte de svedne kul, »thi det er befunden, at mange Gange er sked Skade ved saadanne Kul, som haft Ilden hos sig, og efter de vare kommen i Hus, sig self til Ulykke har antændt«. Det kan meget vel tænkes, at en del af netop Farums bønder havde fået brændingstilladelse af Raben.

I en årrække fungerede Rabens ordning tilsyneladende udmærket, men omkring 1721, hvor Raben allerede i nogle år havde været afløst af den nye amtmand, Gram, opstod der problemer. Rabens regulativ var ikke tilstrækkelig detaljeret - man manglede fastere retningslinier for nøjagtig hvem, der måtte brænde kul og hvem, der ikke måtte. I den anledning foranstaltede Gram en undersøgelse i Kronborg og Frederiksborg amter og fik udarbejdet 2 såkaldte Specifikationer, der ved navns nævnelse opregnede de bønder, husmænd, vangemænd (opsynsmænd i kongens stutterivange) og skovfogder, der burde tillades at svide kul, fordi de ikke uden kulsvideriet som biindtægt kunne klare dagen og vejen. At de anførte personer havde hårdt brug for denne biindtægt, fremgår af specifikationernes forord: Bønderne »nyder i Skov-Egnen ringe Sæd«, og en stor del af deres korn »opædes og nedtrædes« af vildtet, vangemændene havde »lidet eller intet andet at leve af«, og for alle gjaldt det, at de »formedelst deres slette Iorder«, ikke kunne »subsistere«, hvis retten til at svide kul blev taget fra dem.

De to specifikationer blev med Grams efterskrift d. 9/6 1721 udsendt som en samlet bestemmelse, der nøje fastlagde hvem, der måtte brænde kul, og hvor meget den enkelte måtte brænde. Der blev desuden givet regler for arten af træ, der måtte anvendes til kulsvidning, nemlig »intet andet end opslagne Jord Røder og gamle nedblæste Grener«. Det træ, bønderne mod en mindre pengeafgift fik anvist af skovfogden til gavntømmer, brænde og gærder, måtte ikke anvendes, ligesom intet »andet grønt Træ« måtte være at finde i milerne. Bestemmelsen fastsatte endelig straffen for ulovligt at svide kul: Kullene ville efter brændingen blive konfiskeret til kongens brug, og den formastelige ville blive »plat ud forbuden hereffter flere Kull at brende«.

Med udstedelsen af Grams bestemmelse var det slut med tvivlstilfældene - stod man ikke på listen, måtte man ikke svide kul! Dette begrænsede naturligt antallet af kulsviere og dermed mængden af svedne kul. Hertil kom, at det antal miler, den enkelte årligt måtte brænde, nedsattes fra 5-6 miler pr. mand til 4 pr. mand. Set under et kom bestemmelsen altså til at betyde en voldsom nedgang i mængden af kul, der produceredes i de to nordsjællandske amter.
Noget tyder på, at Gram i sin udstedelse af bestemmelsen var så fikseret på at begrænse kulsvidningen for at sikre skovene og ophjælpe landbruget, at han glemte, at der også var en aftager-side at tage hensyn til. Disse aftagere, der typisk udgjordes af borgere og håndværkere både i København og i købstederne, kom nu i klemme. De kunne ikke få kul »til deris fornøden Brug«, og for den smule, der indførtes til byerne, måtte de betale »dobbelt imod forhen«. Denne uventede konsekvens af bestemmelsen afstedkom højlydte protester, der resulterede i en ophævelse af bestemmelsen kun godt et halvt år efter dens udstedelse, nemlig 19/12 1721.

Specifikationerne med navns nævnelse blev ugyldiggjort, og »alle de af Gaardmænd, Vangemænd, Skovfogder og Huusmænd, som tilforn plejer at brænde Kull udi de...2de amter«, fik tilladelse til »her atter at brænde lige som før er sked«. På denne måde ophævedes faktisk ikke alene bestemmelsen, men også Rabens regulativ, så skovforordningen fra 1710 alene gav retningslinier for kulsvidning. Ved ophævelsen af bestemmelsen indskærpede man dog fortsat kulsvierne, at »puur alene opslagne Jordrødder og gl. nedblæste Gre-

ner« måtte brændes til kul, og at den, der forså sig herimod, stadig ville blive straffet med konfiskation og brændingsforbud. Desuden lagdes der på husmændene den restriktion, at de »fra Juny Maaned og indtil October Maaned deres udgang« ikke måtte svide kul. I denne periode skulle de nemlig stå til rådighed for bønderne i deres »trauffle Høsttiid«.

Bortset fra de små stramninger, man ser indført med hensyn til kulsvidning i skovforordningerne op gennem tiden, var Rabens regulativ samt bestemmelsen fra 1721 de første eksempler på, at kulsvidningen var begyndt at give problemer. Måske som en følge heraf skærpede skovforordningen fra 1733 straffen for på ulovlig vis at svide kul til konfiskation af formuen »eller anden haard Straf paa Kroppen«. Som årene gik, og skovarealet i Danmark fortsat mindskedes, voksede problemerne, og i 1781 fandt Christian VII. det nødvendigt for sine egne skove at udstede en skovforordning, der med stærkt skærpede bestemmelser skulle sikre skovenes eksistens.

1781-forordningen

Set i forhold til rækken af skovforordninger, der blev udgivet fra 1670 til 1733 og gjaldt for alle skove i kongeriget Danmark, var forordningen fra 1781 af en ganske anden type. Den var i sine skærpede bestemmelser langt mere detaljeret end de tidligere, og den var desuden indskrænket til kun at gælde kronens skove. Skovforordningen fik således stor betydning bl.a. i Nordsjælland, hvor langt den overvejende del af skovene var kongeskov.

Den nye forordning skulle erstatte de tidligere udstedte forordninger, der var blevet utidssvarende. Forordningen havde til formål at forene skovenes »høitnødvendige Vedligeholdelse«, statens økonomiske interesser og undersåtternes bedste. Forordningen var inddelt i 8 afdelinger med ialt 100 paragraffer - fjerde afdeling omhandlede kulsvidning og gav i sine 5 paragraffer de nye skærpede retningslinier for kulsvidningen.

Paragraf 57 fastsatte, at milerne nu ikke blot skulle lægges uden for skovene, men i en afstand af 300 alen, ca. 190 meter, fra dem. Paragraf 58 omtalte brændselet til milerne og udspecificerede i modsætning til tidligere paragraffer både, hvad der måtte brændes, og hvad der *ikke* måttes brændes. Som en ny ting indførtes det nu, at alt træ til kulsvidning skulle købes på skovauktionerne. Den, der forså sig herimod og f.eks. brændte kul af det træ, han havde fået anvist til gærder, skulle bøde 2 mark for hvert læs, han brændte. Selv om der skulle gå 76 år, inden det skete, fik amtsforvalter Jens Madsen Hvid således til slut sin vilje - det var ikke længere kulsvierne tilladt vederlagsfrit at samle træ til kulsvidning i skovene.

Under trussel om en bødestraf på 12 mark pålagde paragraf 59 kulsvieren at tilkalde skovrideren til besigtigelse af milerne, ikke alene før de antændtes, men før de blev dækket til. Han skulle nemlig over for skovrideren gøre rede for, hvorfra alt træet i milen kom. Kunne han ikke det på tilfredsstillende måde, faldt der ligeledes bøder. Skovrideren skulle ved besigtigelsen vurdere, hvor mange tønder kul, der kunne blive ud af milen. På dette antal tønder skulle han udfærdige en såkaldt følgeseddel til kulsvieren - en seddel for hvert læs, hvilket svarede til 12 tønder. For hver følgeseddel skulle skovrideren opkræve 1 mark fra kulsvieren, og han blev ligeledes i paragraffen pålagt at indsamle alle disse følgeseddelgebyrer og senere aflevere dem til amtsforvalteren sammen med en fortegnelse på alle de miler, han havde besigtiget og udstedt følgesedler for. Følgesedlen var kulsvierens bevis for, at hans kul var lovligt brændt, og han skulle bruge den som passérseddel, når han skulle gennem f.eks. Nørreport for at sælge sine kul på Københavns kultorv.

Paragraffen omtalte dog ikke kun bøde-

straffe for kulsvierne. Skovrideren selv ville blive pålagt en bøde på 60 mark for at tillade en kulsvier at brænde en mile, uden at den først var besigtiget.

Forordningens paragraf 60 omhandlede milernes tildækkelse og var ikke ændret nævneværdigt i forhold til den tidligere forordning fra 1733. Man skulle stadig betale 1 mark for »Brægner og Deslige« til at dække milerne med, og skovrideren skulle fortsat indsamle pengene for én gang årligt at aflevere dem til amtmanden. Af hensyn til skovenes tilstand var det dog som noget nyt indført, at der kun måtte tages dække til milerne i skovene, så længe det kunne ske, uden at skovene tog skade. Skønnedes dette at være tilfældet, skulle kulsvieren selv skaffe dække til milerne andetsteds fra.

Den største ændring i den nye forordning kom i paragraf 61, der omtalte forstfolks kulsvidning. Det blev heri ganske enkelt forbudt »Skovfogder eller anden Skovbetjent« at have noget som helst med kulsvidning at gøre. Straffen sattes til 60 mark for hver gang, men opdagedes det, at en forstmand desuden til sin mile »havde ulovligt taget Brændet af vore Skove«, blev han ganske enkelt sat fra bestillingen - han mistede sit job.

Som det fremgår, blev bestemmelserne om kulsvidning strammet betydeligt i forordningen fra 1781. Disse stramninger sammen med forbudet mod, at forstfolk måtte svide kul, gav den tilsigtede effekt: Kulproduktionen faldt, og med den faldt også det pres, forbruget af træ til kulsvidning lagde på landets i forvejen hårdt pressede skove. Den umiddelbare reaktion herpå var, at priserne på kul steg voldsomt i 1781-82 (Skovholm, 1986, s. 86). Denne stigning udjævnedes dog efterhånden, som markedet justerede sig i forhold til den nye situation.

Det fremgår af forskellige skrivelser og indskærpelser, bl.a. til Overforstmester Linstow i 1798 og til Overførster Bruel i 1824, at man gjorde en stor indsats for, at den nye forordning skulle blive overholdt. Der forekom dog enkelte eksempler på, at der blev givet dispensationer fra forordningen. For eksempel blev det i 1786 tilladt bønderne i Hørsholm amt gratis at hente stubbe i skovene til kulsvidning.

Følgesedlerne

En anden nyskabelse fra forordningen i 1781 var indførelsen af følgesedler.

Følgesedlerne forhindrede, at de kulsviere, som det var lykkedes ulovligt at brænde en mile eller to, kunne afsætte deres kul i København. De blev simpelthen ikke sluppet ind gennem porten, med mindre de havde følgesedler svarende til deres last af kul. Det viste sig imidlertid, at følgeseddelordningen ikke var sikker nok - der slap fortsat ulovligt brændte kul ind i København sandsynligvis ved hjælp af falske følgesedler.

Første forsøg på at hindre dette kom i april 1786, hvor man skærpede kravene til følgesedlernes udfyldelse. De skulle fra nu af være forsynet ikke blot med udstederens underskrift, men også med dennes signet eller segl. Desuden blev selve afleveringen af sedlerne ved byens porte sat i bedre system. Sedlerne skulle afleveres til portbetjentene, de såkaldte Consumtionsbetjente, der én gang om ugen skulle sende samtlige sedler til amtmanden i de amter, hvorfra kullene kom. Amtmanden skulle så sende sedlerne tilbage til de respektive udstedere. På denne måde blev ringen sluttet, og der burde være fuld kontrol med brændingen af kul og afsætningen af dem.

Trods disse foranstaltninger fortsatte snyderiet med følgesedlerne, og i juni 1786 indførte man derfor efter forslag fra Overforstmesteren fortrykte følgesedler, som skovriderne rundt om i skovdistrikterne gratis kunne rekvirere. Disse fortrykte sedler skulle sikre både, at kulsvierne ikke slap gennem byportene ved hjælp af falske sedler, og at alle oplysninger blev anført på sedlerne. Bl.a. var det vigtigt, at det nøjagtige kvantum af kul blev påført. Om denne foranstaltning helt forhindrede indførsel og

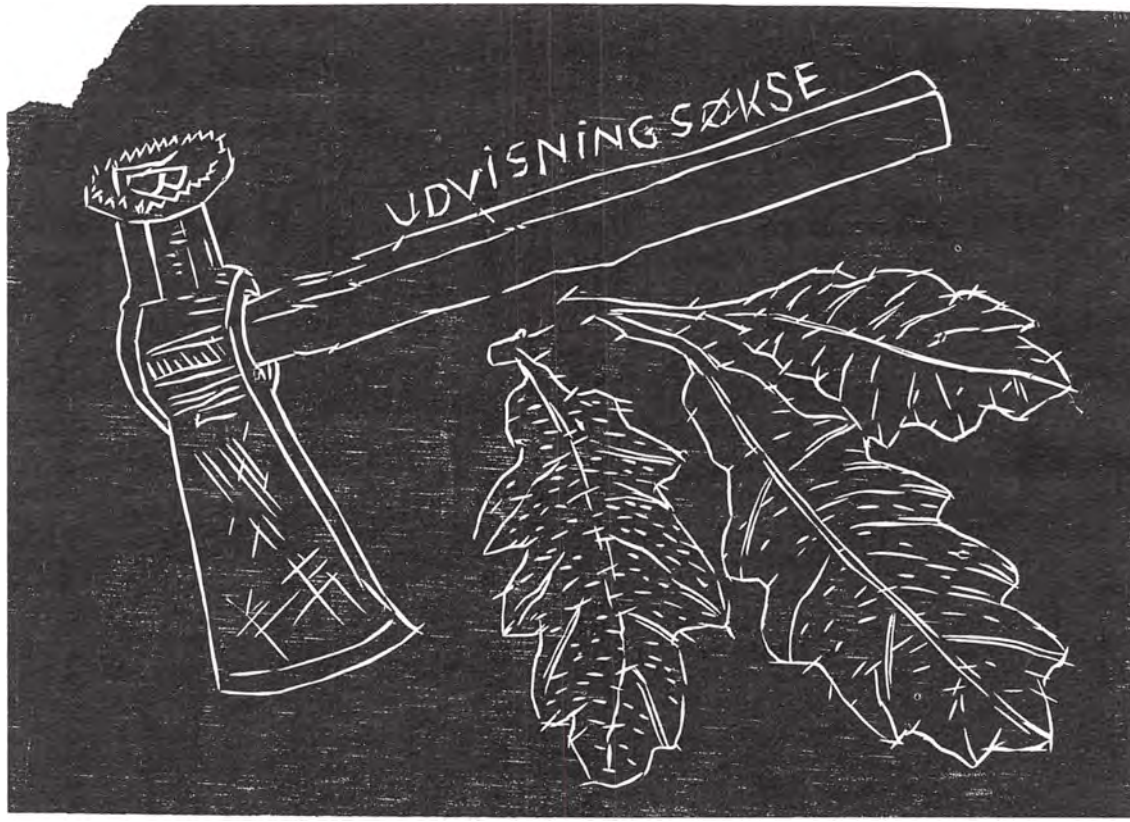

salg af ulovligt brændte kul er uvist; men under alle omstændigheder holdt man fast ved denne form for kontrol. Så sent som i 1801 indskærpede Overforstmester Linstow, at ordningen fortsat skulle overholdes.

Panik 1808

I Danmark brugtes stenkul sideløbende med trækul fra begyndelsen af 1500-tallet, hvor det bl.a. anvendtes til smedearbejder og til brændsel i fyrtårnene. Med tiden tog benyttelsen af stenkul fart, og i begyndelsen af 1800-tallet anvendtes det i så mange sammenhænge, at det danske samfund var afhængigt af forsyninger med stenkul bl.a. fra England. Da Slaget på Reden 2/4 1801 indvarslede krig med England, Danmarks hovedleverandør af stenkul, måtte landet forberede sig på en mangelsituation. Hele situationen tilspidsedes af, at krigsuroen på havene samtidig forhindrede brændeleverancerne fra Norge og Sverige i at nå frem til Danmark. I første omgang etablerede den danske stat i perioden 1802-1805 kanalanlæg forskellige steder i Nordsjælland. For eksempel anlagdes en kanal fra Esrum Sø til Dronningmølle, der skulle sikre, at brænde og muligvis også kul kunne komme lettere og hurtigere frem til København fra f.eks. Gribskov (Hansen, 1972, s. 92). Vejene var for dårlige og transporten ad dem for langsommelig til, at man turde satse på transport over land.

Efter Københavns Bombardement i 1807 var Danmark reelt i krig med England, og staten forudså totalt indførselsstop for stenkul. Til varetagelse af den mangelsituation, man nu regnede med ville opstå, stif-

tedes i København »Commissionen for Stadens Kjøbenhavns Forsyning med Brændsel«. Commissionen foranstaltede i april 1808 en undersøgelse af »Størrelsen af de Quantiteter Steenkul og andre Slags Kul, som for Tiden findes her i Staden«. Indbyggerne i København blev på grund af den alvorlige situation pålagt inden en uge på tro og love at »gjøre Angivelserne om deres Kulbeholdninger«. På baggrund af denne forundersøgelse bestilte Commissionen som erstatning for stenkullene enorme mængder trækul i Nordsjælland; i foråret 1808 bestiltes næsten 90.000 tønder (Skovholm, 1986, s. 66).

At man overhovedet mente, det var muligt at skaffe så store mængder trækul fra det efterhånden skovfattige Nordsjælland skyldtes Fredskovforordningen fra 1805. Denne forordning bestemte, hvilke arealer i landet, der fra 1805 og i al fremtid skulle bevares som skov. Disse arealer skulle ifølge forordningen indhegnes og derefter være fredede. Arealerne uden for de indhegnede skovområder måtte opdyrkes, udlægges som eng o.l. Råstoffet til den store mængde trækul skulle komme fra disse arealer, der jo netop på grund af Fredskovforordningen var blevet ryddet for skov i årene før 1808.

Allerede i juni 1808 blev det meddelt Commissionen, at der nu i Nordsjælland var oplagret en del trækul til Københavns forsyning. Da kullene senere på året bragtes til København, blev der brug for en standardisering af det tøndemål, som der allerede mange år tidligere var indløbet klager over. Derfor besluttede Københavns Byråd d. 30/12 1808, at »Trækul herefter skal maales med de paa Stadens Veierbod indrettede Steenkulstønder«. Vejerboden lå ved Gammel Strand for enden af den lille gade Naboløs, og for at Commissionen kunne holde styr på nøjagtig hvor meget kul, der indførtes, skulle alt kul, der kom til byen, udmåles her.

Det viste sig dog allerede i løbet af 1808, at Commissionen havde bestilt alt for store mængder trækul, og det lykkedes da også kun at få brændt en del af de 90.000 tønder. Commissionen havde nok i panik forregnet sig, og desuden var der mod forventning alligevel kommet store forsyninger af stenkul til landet i efteråret 1808. Dette blev en grum streg i regningen - de mange kul, der trods alt var blevet brændt, måtte oplagres, hvilket betød et stort spild: De øverste kul maste simpelthen de nederste. I de følgende krigsår nedsatte Commissionen derfor størrelsen af bestillingerne fra Nordsjælland. I 1809 var man helt nede på 8-10.000 tønder (Skovholm, 1986, s. 67).

Sideløbende med at Commissionen søgte at dække Københavns brændselsbehov ved hjælp af trækul, foranstaltede Forstvæsenet forsøg med brænding af tørvekul. I modsætning til trækul lå brændværdien for tørvekul meget tæt på brændværdien for stenkul, og man håbede givetvis her at kunne finde en erstatning for stenkullet. Forsøgene blev startet allerede i 1801, men først i krigsårene 1808 og 1809 foregik der reel brænding af tørvekul. Processen var langsommelig og dyr, og da forsyningerne af stenkul fra England igen begyndte at indløbe, ebbede tørvekulbrændingen ud - den havde kun været en nødløsning i en krisesituation.

Fredskovforordningen 1805

Efter krigen med England, hvor trækullet havde været et livsnødvendigt alternativ til de manglende stenkul, aftog kulsvidningen hurtigt. Dette skyldtes ikke mindst Fredskovforordningen fra 1805. Det var forordningens sigte at bevare landets skove, hvilket skulle ske gennem en skovudskiftning. Denne indebar, at de tættest bevoksede arealer skulle fredes og forblive skov sammen med de dårligere jorder, der ikke var tjenlige til opdyrkning og derfor kunne overlades til at springe i skov. De tyndere bevoksede arealer samt de gode jorder skulle derimod udlægges til opdyrkning, græsning o.l. En af tankerne bag forordningen

var, at skoven skulle forny sig selv, ved at den spæde opvækst af nye træer beskyttedes. Denne beskyttelse sikrede forordningen ved bl.a. at påbyde alle fredede arealer indhegnet, så de var beskyttet mod græssende kreaturer. Der måtte heller ikke slåes hø i fredskoven, da man frygtede, at de unge træplanter skulle falde for leen sammen med græsset.

Fredskovforordningens bestemmelser hindrede brat bønder og andre i at bruge skoven, som de havde brugt den i århundreder; men ikke desto mindre var et så drastisk indgreb nødvendigt. Omkring 1805 var Danmarks skovbevoksede areal mindre end nogensinde - det udgjorde kun 4% af det samlede landareal mod f.eks. i dag 12%.

Oprindelig var Fredskovforordningen tænkt som en midlertidig ordning, der skulle sikre, at landets skove kom på fode igen, men forordningen kom imidlertid til at gælde i 130 år, nemlig til en ny skovlov blev udstedt i 1935 (Nielsen, 1980, s. 49-50).

Hensigten bag Fredskovforordningens bestemmelser var i det store og hele at bevare skoven. Dette betød, at unødigt forbrug af træressourcer skulle minimeres. En naturlig følge heraf var, at aktiviteter som f.eks. kulsvidning måtte bremses. Da forbedrede transportforbindelser mellem de enkelte lande samtidig gjorde, at stenkul blev et let tilgængeligt alternativ til trækul, svandt kulsvideriet ind. Mulighederne for i det hele taget at brænde kul var blevet så indskrænkede og rentabiliteten så ringe, at kun ganske få beskæftigede sig med kulsvidning efter 1820.

At hverken Fredskovforordningen fra 1805 eller den senere udkomne skovlovgivning medtog bestemmelser om kulsvidning er i sig selv et tegn på, at kulsvidningen langsomt var ved at glide ud. Kun enkelte steder i landet, som f.eks. på Karlebo Overdrev, fortsatte små grupper af husmænd kulsvideriet i mindre omfang for at overleve på deres fattige jorder.

Litteratur

Sv. Aa. Hansen:
Økonomisk vækst i Danmark bd. I, 1720-1914, København, 1972.

P. Chr. Nielsen:
Skovens historie (i: Danmarks Natur, bd. VI: Skovene, 1980).

Valdemar Seeger:
Fra Kulsvierlandet I - Forhold og Tilstande i Nordøstsjælland paa Christian den 5's og Frederik den 4's Tid, Hillerød, 1929.

Birthe Skovholm Petersen:
Kulsviere og kulsvidning i Nordsjælland 1773-1813 med særligt henblik på erhvervsfordeling, miletyper og geografisk udbredelse (Historiespeciale fra Københavns Universitet, 1986, upubliceret).

Trykte kilder

Poul Bjerge og T. J. Søegaard:
Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskråer, bd. I-III, København, 1913-1920 (Farum Landsbylov fra 1711, bd. III, s. 100).

C. F. Bricka:
Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold - i Uddrag, 1551-1555 og 1556-1560, København, 1885-1886 og 1887-1888 (Div. sager fundet via »kul«).

W. Christensen:
Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, København, 1904 (Otte henvisninger fundet via »milekul«).

L. S. Fallesen:
Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve, Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende som fra Aaret 1660 til vore Tider ere udkomne, København, 1836 (Skovforordningen af 1670, s. 2; 1680, s. 16; 1687, s. 46; 1710, s. 92 og 1733, s. 148, Fredskovforordningen af 1805, s. 310, Plakat af 19/4 1786; 4/4 1808 og 30/12 1808).

Laurids Fogtman:
Kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge udtogsvis udgivne i chronologisk Orden, 1660-1812, København, 1805-1821 (Div. sager fundet via »skovvæsen«).

Laurids Fogtman:
Alphabetisk Register over de kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve Aar 1660-1800, I-II, København, 1806 (Div. sager fundet via »skovvæsen«).

Georg Galster:
Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534-1540, København, 1934 (To henvisninger fundet via »læst« og »kul«).

L. Laursen:
Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold 1561-1626, København, 1893-95 - 1925 (Div. sager fundet via »kul«).

E. Marquard:
Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold 1630-1645, København, 1932-1968 (Div. sager fundet via »kul«).

E. Marquard:
Prins Christian (V)'s Breve I bd. - kancellibreve i uddrag 1626-1642, København, 1952 (Div. sager fundet via »kul«).

E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen:
Prins Christian (V)'s Breve II bd - kancellibreve i uddrag 1643-1647 med et tillæg af prinsens egenhændige breve 1627-1647, København, 1956 (Div. sager fundet via »kul«).

O. Nielsen:
Københavns Diplomatarium - Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold før 1728, bd. I-VIII, København, 1872-1887, + 2 registerbind, I over bd. 1-4 og II over bd. 5-8, København, 1880 og 1887 (Div. sager fundet via »kul« o.l.).

V. A. Secher:
Corpus Constitutionum Daniae; Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660, København, 1891-1918 (Enkelte sager fundet via »bjergværker«, »skovvæsen« o.l.).

Utrykte kilder

Landsarkivet:
Kopibog for Kongelige Breve og Rentekammerbreve - udgående breve 1704-07, 1 stk.; arkivsignatur: Gl. Frederiksborg og Kronborg Amter. (Brev af 25/6 1705 s. 33; Regulativ af 24/7 1706, s. 104).

Breve og Dokumenter vedr. Skov- og Jagtvæsen 1703-1786, 1 pk.; arkivsignatur: Gl. Frederiksborg og Kronborg Amter.(To specifikationer af hhv. 20/5 og 8/5 1721 med efterskrifter af 9/6 1721; Ophævelse af anordning af 19/12 1721 - alle fundne i gråt læg med påskriften: »Kulbrænding 1721«).

Rigsarkivet:
Rentekammerkollegiet: 1663-1836 Kongelige Resolutioner og Rentekammer Skrivelser ang. Forst- og Jagtvæsen, 5 bd., 5. bd. er registerbind; arkivsignatur: 331.1-5. (Div. Rentekammerskrivelser fundet under registerbindets gruppe 25: »Om Kul og Kulbrænding«).

CLAUS SCHJØTT-OLSEN

Karlebo Overdrev Kulsvidningen 1800-1880

I 1500- og 1600-tallet var kulsvidningen udbredt over det meste af landet. Det er først i 1700-tallet, at trækulbrænding bliver begrænset til Nordsjælland og et særligt kendetegn for bønderne her. Stikprøver i amtsregnskaber fra omkring 1700 antyder, at næsten alle bønderne i Nordsjællandsområdet brændte mellem 1 og 2 miler årligt.

Efterhånden som vi nærmer os vort eget århundrede, svinder antallet af kulsviere, og disse boede i ganske bestemte områder i Nordsjælland.

Det blev i stigende grad husmændene, der førte erhvervet videre.

Karlebo Overdrev indtog en vigtig plads i kulsvidningens sidste fase. Det blev først bebygget omkring 1800 og havde allerede fra starten administrationens bevågenhed. Blandt Rentekammerets papirer i Rigsarkivet findes en pakke, der specielt vedrører Karlebo Overdrevs første år. Dertil kommer forskellige jordebøger, folketællinger og tingbøger, der tilsammen danner grundlaget for det følgende.

Karlebo Overdrev er specielt derved, at man her anlagde en helt ny bebyggelse, som ikke var baseret på en lokal kulsviertradition. Dernæst adskilte stedet sig ved, at man fortsatte kulsvidningen i noget længere tid end i det øvrige Nordsjælland. Den generelle tendens med mindre kulsvidning gennem 1800-årene gælder da også for Karlebo Overdrev.

Landboreformerne og husmændene

Med landboreformerne og specielt hoveriets ophævelse satsede godsejerne på bøn-

Husmændene på Karlebo Overdrev opgav denne erhvervsfordeling i 1840:

Jordbruger	1
Lever af sin jordlod	1
Kulsvier	15
Arbejdsmand	50
Kostebinder	4
Skomager	4
Lever af håndarbejde	12
Dugmager	2
Hønsekræmmer	2
Væver	3
Knappedrejer	2
Skrædder	2
Tjenestepige/karl	8
Almisse/fattiglem	19
Andre	6

Karlebo Overdrev. Matrikelkort. I øverste venstre hjørne har vi udstykningen på Karlebo Overdrev. Da området ikke har været dyrket før, kunne man uden problemer trække grænserne med en lineal. Gengivet med tilladelse fra Matrikeldirektoratet.

Kort
over
KARLEBOE SOGN
Liunge Kronborg Herred, Frederiksborg Amt.
Udført efter Matrikulens minorerede Kort
Victor Abels Jorder.
Hilleröd
Grönholt
Kjöbstads
Overdrev.
Byes Jorder.
Store
Dyrehave.
KARLEBOE
KIRKELTE
Fredskov
Börstingeröds
Overdrev.
Dæmpe Vænget
Leerelte og
Tokkekjöbsgaards
Indhegning.
Store Dosse Dam
Tokkekjöbsgaards
Jorder.
Kiettinge
Byes
Jorder
Havegaard

dernes egenproduktion. Man indså på dette tidspunkt det urimelige i at basere landets velstand alene på hovedgårdenes produktion, når fæstebøndernes jordareal tilsammen udgjorde 80% af landets areal.

Hoveriets afskaffelse betød imidlertid, at hovedgårdene så stod uden den nødvendige arbejdskraft. Løsningen på dette problem udgjorde husmændene, der efter fællesskabets ophævelse udelukkende skulle leve af udbyttet fra deres egne små lodder. Det kunne de ikke, sådan som reformerne førtes ud i livet, og dermed var den nødvendige og villige arbejdskraftreserve skabt.

Overalt i Danmark var der store problemer med at opfylde Rentekammerets ønske om, at alle husmænd skulle bevare en jordlod efter udskiftningen. Efterhånden fik man løst problemet rundt om i landet ved, at hver gårdmand afgav en jordlod til formålet. Bønderne var i sidste ende også interesseret i husmændenes arbejdskraft. I forhold til gårdmændenes antal og i forhold til jordens ydeevne (hartkorn) havde Nordsjælland flere husmænd end andre steder i landet. Derfor var én jordlod pr. gårdmand ikke nok. Men da man ikke kunne presse bønderne til yderligere afståelser, opstod der i Nordsjælland et jordløst proletariat tidligere end i det øvrige land. Det blev ikke uden betydning i Karlebo Overdrevs - og dermed kulsvidningens - historie.

Udskiftningen og Karlebo Overdrev

Rentekammeret så ikke bare passivt på denne udvikling, men forsøgte sig med et eksperiment: Husmandskolonier. Der blev opkøbt jord, som så blev udloddet til små husmandsbrug. Karlebo Overdrev var et sådant eksperiment.

Udskiftningen af landsbyen Karlebos jorder fandt sted allerede i 1772. Ingen af landsbyens bønder ville flytte ud på overdrevsjorden. Den 6. december 1795 købte Rentekammeret de 400 tdr. land overdrevsjord af landsbyens bønder. De fik i stedet 2 gårde, som Rentekammeret tidligere havde erhvervet.

Overdrevsjorden blev udloddet i 79 husmandslodder. De 76 var på 4-5 tdr. land, 3 var på 8-18 tdr. land. Husmændene fik bygningshjælp i form af penge og materialer. Desuden fik de et lån på 100-150 dlr. hver til at komme i gang for. De 4 første år var skattefrie, og tiende og jordebogsafgifter blev sat lavere end andre steder. Uden en egentlig driftkapital og med en ikke uanseelig gæld skulle husmændene derefter klare sig selv. Den offentlige vurdering af overdrevsjorden - hartkornsansættelsen - var år 1800 således: Landsbyen Hesselrød i Karlebo sogn, der var af samme størrelse som overdrevsjorden, blev vurderet til at kunne yde 3 gange så meget som overdrevsjorden. Hesselrød bestod af 9 gårdmænd imod overdrevets 79 husmænd. Eller opgjort på en anden måde: Der gik normalt 11,5 tdr. land til én td. hartkorn i Karlebo sogn. På overdrevsjorden skulle der 36,3 tdr.land til én td. hartkorn.

Nybyggerne

Jordens bonitet lovede ikke gode udsigter, desuden stod husmændene i en nybyggersituation. Først skulle beboelsen og udhusene bygges, og derefter lå der 4-5 tdr.land aldrig tidligere dyrket jord og ventede. Jorden var fyldt med sten og bevokset med lyng, enebær- og hasselbuske. Rundt omkring stod der træer og stubbe.

Nybyggernes egen vurdering af situationen kan ses i en ansøgning fra år 1800. De 4 års skattefrihed var ved at udløbe, de beder derfor om yderligere skattefrihed. Selv om de fleste var etableret og bosat, var der - ifølge ansøgningen - ikke

> »nødtørftig Leve Brød og Ophold for os og vore Børn, da Jorderne ere meget sandagtige og fulde af Steen, hvorfore saa megen meere Tid udfordres til at danne og tillave Jorden saaledes at den

for Eftertiden kan bære og yde sine Frugter og Renter til Dyrkernes Gavn og Bedste, og saa mange Familier, der omtrent havde 200 Børn, som skal have Føde og Klæde, der af de tildelte og udloddede Jorder umuelig kan tilveyebringes om Vi sleed og slæbede Natten med Dagen....«.

Ved folketællingen i 1801 boede der 261 personer på Karlebo Overdrev. Beboernes erhverv blev ikke konsekvent registreret, men 52 stod opført som »Husmænd med Jord«. Landbruget var ikke hovederhvervet for disse nybyggere. De måtte ty til mange forskellige gøremål for at overleve.

Konjunkturerne for trækulsalg var i 1801 og frem til 1814 gode på grund af Napoleonskrigene. Chresten Olsen, skolelærer på Karlebo Overdrev, beskrev i sine erindringer, hvordan husmændene på den tid ryddede deres egne jorder for alt, hvad der kunne brændes til trækul.

Krigen sluttede i 1814, og København var på dette tidspunkt overforsynet med trækul. Men beboerne på Karlebo Overdrev havde stadig økonomiske problemer, så mens mange andre i Nordsjælland stoppede kulsvidningen omkring 1820, fortsatte husmændene heroppe.

Historikeren D. C. Christensen beskrev i 1879 egnens historie og fandt, at der i perioden 1820-40 var utallige skovsager omkring beboerne på overdrevet. Det samme fandt L. P. Petersen under sin gennemgang af justitieprotokollerne: Skovtyverier og krybskytteri florerede i stor stil i den første halvdel af 1800-tallet.

I 1820'rne greb Det kgl. Landhusholdningsselskab ind med forskellige støtteforanstaltninger, men i kildematerialet kan man se, at 17 lodder så sent som i 1823 stadig stod så godt som urørte.

G. Sarauw giver i sin topografiske skildring af Nordsjælland fra 1831 en beskrivelse af Karlebo Overdrevs jorder. De var ifølge Sarauw helt uden gødning. Det var meget lette jorder

»hvori Leer ikke meget forekommer, og derhos, hvor det træffes, for Størstedelen hører til det magre ufrugtbare, hvori Pløielaget kun har en ringe Andeel Muld, og hvor den skarpe Gruus eller steenblandede Sand oftere danner Underlaget, end Leer og leerblandet Sand«.

Tiden omkring 1840

Kildematerialet fra omkring 1840'rne giver os mulighed for at komme tættere på kulsvierne på Karlebo Overdrev. Ved folketællingen i 1840 blev 15 af indbyggerne registreret som kulsviere. Vi kan herefter følge deres skæbne. Mange af dem havde købt en naboejendom. Af de 11 sammenlægninger, husmændene på Karlebo Overdrev havde foretaget op til 1845, var 7 af køberne kulsviere. Disse 7 boede typisk på jordlodder, der under en statusopgørelse fra 10. december 1823 blev karakteriseret som opdyrkede og i god stand. De var typisk købt omkring 1830. Kulsvidningen havde for disse husmænd været det økonomiske tilskud, der kunne betale den ekstra jordlod, som måske igen kunne gøre landbruget til en levevej.

De resterende 8 kulsviere tilhørte typisk den gruppe, der boede på de dårligste jordlodder. De havde mere eller mindre opgivet landbruget, og vi kan se, at disse lodder tit blev solgt og havde mange skiftende ejere, indtil de indgik i en sammenlægning.

Fra tiden omkring 1840'rne har vi også Lars Petersens beretning fra sin barndom. Han belyser denne mere armodsprægede kulsvidning på Karlebo Overdrev.

»Mine Forældre havde et lille Hus ikke langt fra Skoven. Jorden gav jo ikke meget, og den blev da heller ikke passet noget videre. Man fik dengang, i 1830'rne og 1840'rne, mest Næring fra Skoven, det vil sige, de stjal; det gjorde alle dengang. Skovfogden skulde jo nok passe paa, men der var ikke noget for

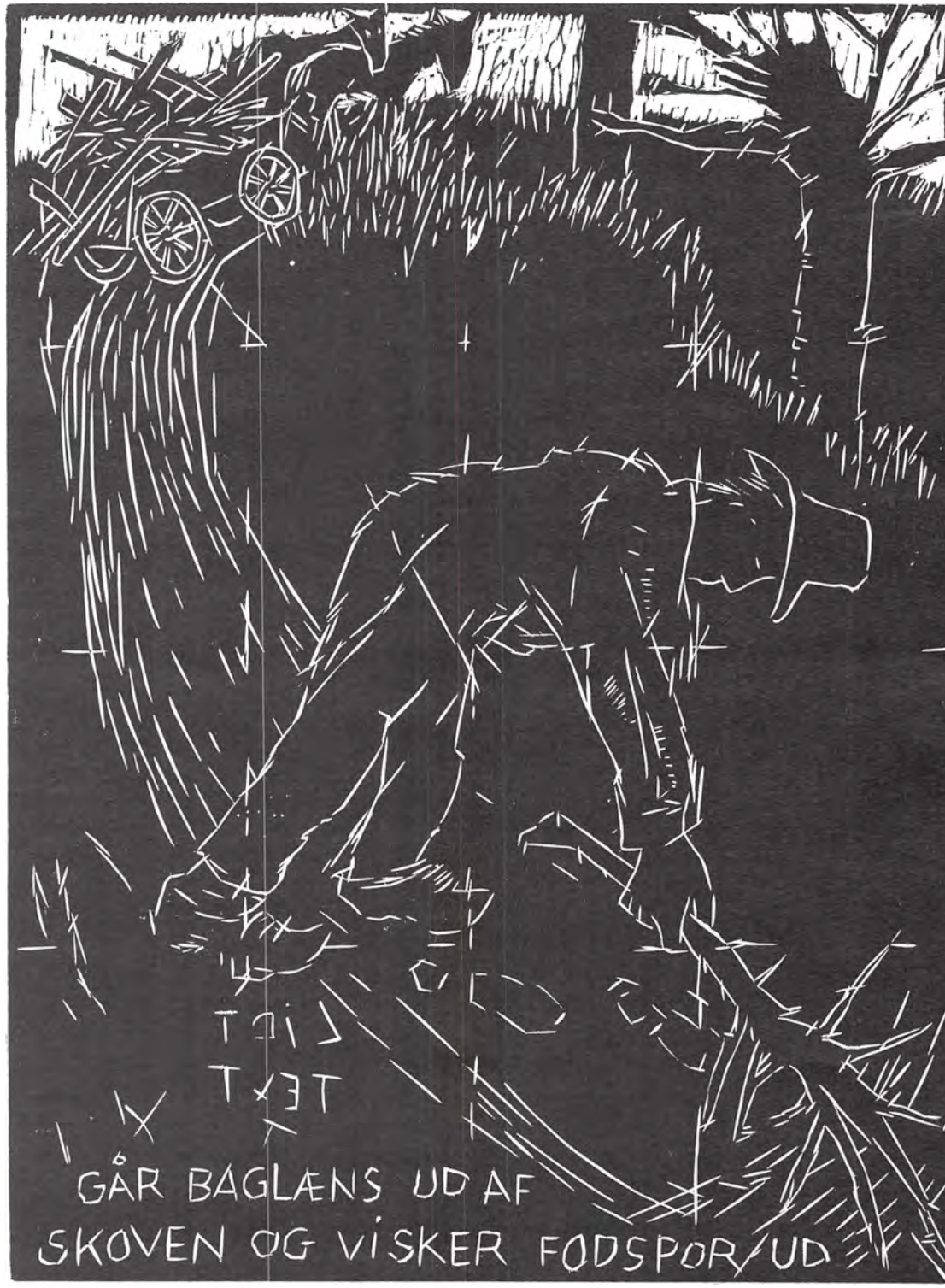
GÅR BAGLÆNS UD AF
SKOVEN OG VISKER FODSPOR UD

ham at stille op, han maatte se at staa sig godt med Folk. Min Far var en Dag kørt i Skoven for at redde sig noget Brændsel. For at det ikke skulde ses saa meget, krøb han op i et Træ og savede løs paa en stor Gren. Lidt efter kom Skovfogden med Bøssen og raabte op til ham: »Nu skyder jeg dig, Per!« Min Far lod som ingenting og savede videre, han vidste godt, at Skovfogden ikke gjorde ham noget. Da han kom ned og havde læsset, viste Skovfogden ham, hvordan han skulde bære sig ad med at slette Vognsporet ud i Sneen. Man skulde gaa baglæns bag efter Vognen og bruge en Gren med mange Kviste som Kost, indtil man kom til Hovedvejen.

Oven paa den Re'lighed kiggede de to gamle jo lidt i Brændevinsflasken, og saa blev der ikke snakket mere om den Ting.

Der blev stjaalet en forfærdelig Mængde Kosteris; en Gang imellem ransagede Forstvæsenet i Husene efter Ris, særlig Birkeris, men min Far kunde sagtens klare sig, om også de fandt noget, han havde nogle Birketræer uden for Huset, og saa var Risene jo begribeligvis kommet derfra.

Der blev ogsaa taget en farlig Bunke Tækkekæppe, de blev solgt til Gaardskarlen inde i Byen. Hvad de ellers kunde skrabe sammen, kørte de til København med: Pindebrænde, Kul, Koste og Tørv. Hvem der var dreven i at skyde, tog et Dyr med, naar det kunde træffe sig.«

Karlebo Overdrev fik hurtigt sine sociale lagdelinger. Folketællingerne viser, at der i 1801 boede 261 personer fordelt på 76 huse. I 1845 boede der 435 personer fordelt på 117 familier i 84 huse. Når vi nu ved, at mange af lodderne i 1845 havde samme ejer, var antallet af jordløse indsiddere efterhånden en stor gruppe. Hvis de ikke ligefrem var registreret som fattiglemmer, blev de typisk anført som arbejdsmænd i folketællingen. De har taget al slags arbejde og har uden tvivl også hjulpet til ved milerne.

Afslutningen på kulsvieriet

Ved folketællingen i 1845 blev kun 3 personer registreret som kulsviere. Kun én er genganger fra 1840-tællingen. I det omfang de andre kulsviere fra 1840 er registrerede, er det nu som »jordbrugere«. Det var Chresten Olsen, skolelæreren på Karlebo Overdrev, der forestod begge optællinger.

Kulsvidningen stoppede imidlertid ikke så brat, som folketællingen i 1845 giver indtryk af. Den korrigeres i hvert fald af 1858- og 1872-udgaverne af Trap, hvor der står: »Arbejde i Statsskoven og Kulbrænding, der dog nu er i aftagende giver Erhverv især for beboerne af Karlebo Overdrev«.

Perioden fra 1840 til 1880 var præget af yderligere sammenlægninger. Eksempelvis købte Thue Jørgensen, der i 1810 havde købt parcel nr. 4, parcellerne 3 og 5, der begge havde haft mange skiftende ejere. Sønnen Jørgen Thuesen arvede de tre parceller og udvidede i 1858 med nr. 15. Jørgen Thuesen døde i 1872, og hans enke solgte umiddelbart efter de 4 parceller til Lars Nielsen, der i 1870 havde erhvervet både nr. 9 og nr. 16 - og altså i 1873 var ejer af 6 parceller.

Vi ved ikke, om kulsvidning var den økonomiske baggrund for disse sammenlægninger. Men vi kender et eksempel på, at kulsvidning på et husmandssted i 1860'erne og fremefter gav en familie tilstrækkelig velstand til engang i 1880'erne at kunne leve af landbruget.

Det er en beretning fra Peter Nielsen, fortalt af Anders Uhrskov, der dækker perioden 1860 til 1880. Peter Nielsens farfar - Lars Sørensen - var én af de husmænd, der i 1840-folketællingen var registreret som kulsvier. Vi finder ham også i Jordebogen fra 1801, så han tilhørte altså nybyggergenerationen. Ved folketællingen i 1845 blev Lars Sørensens søn - Peter Nielsens far - re-

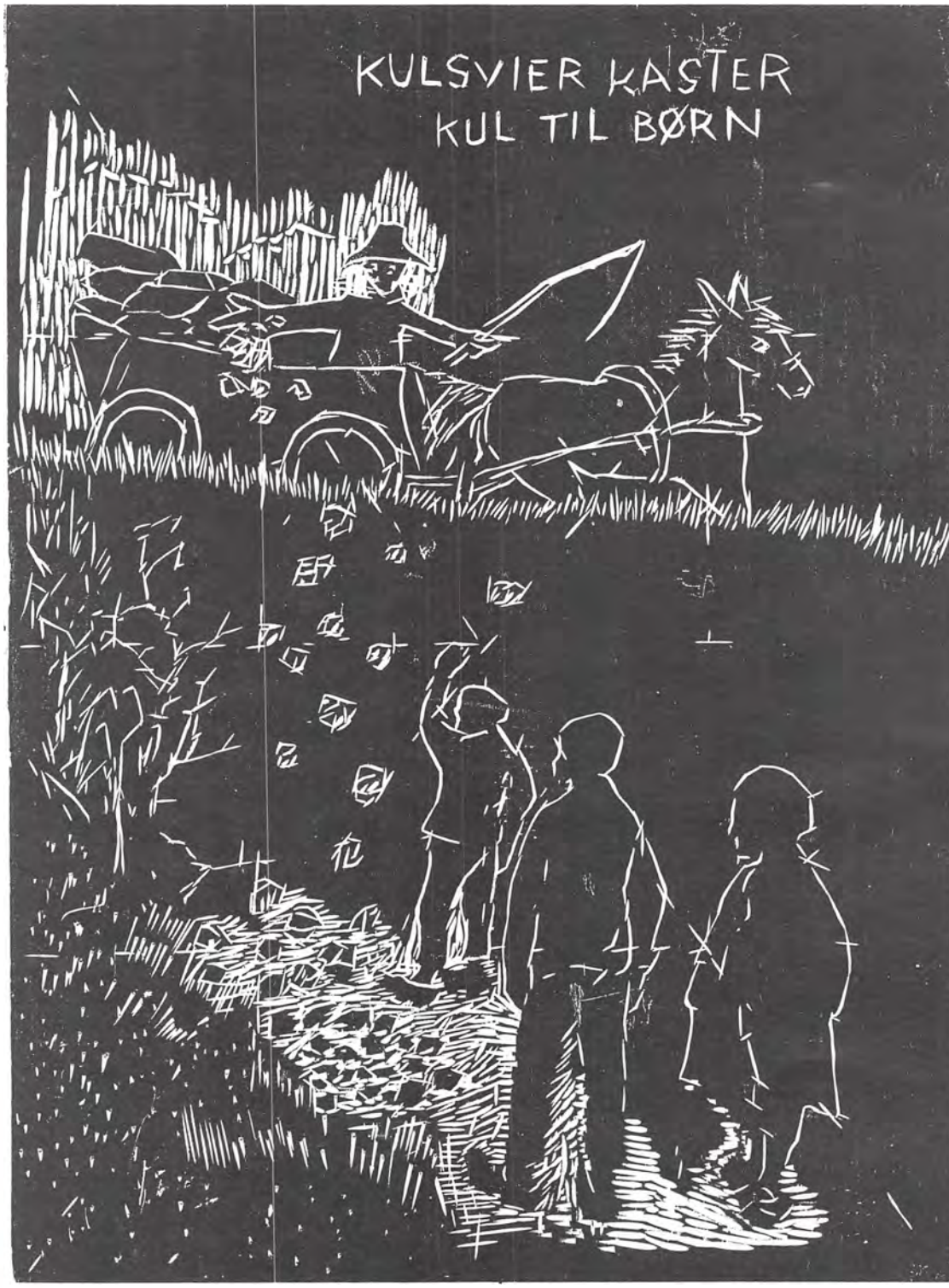
KULSVIER KASTER
KUL TIL BØRN

gistreret som jordbruger. Men vi ved fra Peter Nielsens beretning, at kulsvidningen fortsat var en vigtig del af husmandsstedets indtjening i mange år fremefter.

I 1870'erne var det Peter Nielsens bror, der førte gården og kulbrændingen videre. Faderen var på dette tidspunkt slidt ned. Peter Nielsen mindes sin far som en mand, der var »stærkt sløvet af Tidernes Tryk, men som den utrolige Slider, der hver Morgen stillede ved Savbukken med sin Sav og savede Brænde Dag ud og Dag ind og tillod sig kun knapmaalt Tid til Maaltiderne«. Dyrkningsmetoderne og afgrødernes art forandredes meget i disse år, fortæller Peter Nielsen. Så med de forbedrede landbrugskonjunkturer efter 1880 kunne broderen stoppe det hårde kulsvieri og leve af landbruget.

De kulsviere, der ikke dyrkede landbrug ved siden af, blev de største tabere, efterhånden som vilkårene for danske trækul blev dårligere gennem århundredet. Det er i den gruppe, vi finder den armod, som i litteraturen præger billedet af kulsvidningen på Karlebo Overdrev.

Martin Andersen Nexø skildrer kulsvierne i sine erindringer fra omkring 1870. Den skildring får én til at tænke på den fattige del af kulsvierbefolkningen på Karlebo Overdrev:

> »Mellem Fællederne løb Kongevejen, som vi kaldte den (nu Østre Alle), og førte ud i det Ukendte - til Kongeslotte og Søer i store Skove hvor Kulsvierne holdt til. Om Morgenen naar min Bror og jeg traskede ud til Kirstineberg Brødfabrikker ude forbi Vibenhus efter natgammelt Brød til halv Pris, mødte vi dem. De var kørt hjemmefra ved Midnat, sortsmudskede og fremmedartede sad de og nikkede halvsovende paa deres høje Læs af Trækul eller Riskoste og Kurve. Det hed om dem, at de smed med Kniv efter Folk; og vi søgte for en Sikkerheds Skyld helt ned i Vejgrøften. Derfra laa vi og skreg: »Gi' lidt Trækul, Kulsvier!« En og anden hev lidt Trækul over i Grøften til os, og vi samlede det omhyggeligt op i vore Huer og tog det med hjem til Mor - til hendes Dampstrygejærn. »Saa er den Toskilling sparet,« sagde Mor til os.«

Trykte kilder

Christen Olsen:
Erindringer af mit liv, 1799-1866. (1983).

Birte Stig Jørgensen:
Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. (1967).

A. H. Brandt:
Træk af Karlebo kommunes historie. (1970).

Anders Uhrskov:
Fra Land og By. (1940).

Anders Uhrskov (red.):
En gammel Kulsviers Fortælling. Artikel i Kultur og Folkeminder, bd. 5. (1953).

G. Sarauw:
Frederiksborg Amt. (1831).

C. Christensen:
Hørsholm Historie. Fra 1305 til 1875. (1879).

Utrykte kilder

Rigsarkivet, Rentekammeret.
Sjællandske Renteskriverkontor 1773-1840.
2422.579:
1802, Jordebog over Hørsholm distrikt. 1. bd. med tilføjelser til 1845.

Ekspeditionskontoret for domænesager.
252.249:
1845, Jordebog over Hørsholm distrikt. 1. bd. med tilføjelser til 1980.
252.254:
1839-46, Karlebo Overdrev. 1 pk.

Rigsarkivet,
Folketællingerne, 1801, 1834, 1840, 1845 og 1850.

CLAUS SCHJØTT-OLSEN

Fra mile til retortovn - Kulsvidning fra 1880 til i dag

Skovforordningen af 1805 sikrede skoven og dens genvækst, idet skovejerne nu skulle tilplante alle de fældede arealer. Indtil da blev skovbruget betragtet som en velreguleret udnyttelse af et gammelt naturgode.

I 1880'erne var situationen for skovene ændret. Den effektive drift af skovene og forbedrede transportmuligheder betød, at landet havde rigeligt af billigt træ. Det kom ikke kun fra vore nærmeste naboer, men også oversøiske produkter som teak, hickory og pitch-pine nåede de danske havne. Også trækul kunne importeres og sælges til en konkurrencemæssig rimelig pris.

I 1880 var de fleste af vore skove kunstigt anlagte. Skovvæsenets økonomi afhang nu af forrentningen af den efterhånden store mængde kapital, der var investeret i skovene. Mange private skovejere følte sig stærkt hæmmet af de strenge fredningslignende bestemmelser for skovarealerne. Hvorfor ikke flytte skovene til de dårlige jorder, sagde de. De »gamle« skoves forsvarere - deriblandt mange forstfolk og skovvidenskabsmænd - blev på en meget direkte måde tvunget til at imødekomme kravet om rentabilitet i skovbruget. De blev i de følgende år meget praktiske i deres arbejde for skoven.

Denne artikel vil vise, hvordan disse folk igen og igen - både i teori og praksis - inddrog trækulfremstillingen i en samlet redningsplan for de gamle skove.

Skulle trækulproduktion være med til at redde skoven?

Professor P. E. Müller så i 1881 klart en sammenhæng mellem den stigende konkurrence på træmarkedet og graden af forarbejdning af træet. Jo mere man forarbejdede det rå træ, jo længere kunne det betale sig at transportere det. Tidligere havde transportudgifterne forhindret, at skovene konkurrerede i større stil. Det rå træ - som f.eks. brænde - havde nærmest haft en monopolstilling omkring produktionsstedet. Så længe der var aftagere nok, kunne skovene roligt basere deres økonomi på brændeproduktion.

Den, der mest direkte pegede på trækulproduktion, var professor A. Oppermann. I en artikel fra 1889 berettede han om to kulsviervirksomheder - Andreas Jensens i Skørping (Rold Skov) og Hans Henriksens på Karlebo Overdrev (syd for Grib Skov). Artiklen beskrev nøje den teknik, de hver især havde udviklet og forbedret, så udbyttet blev meget højt. I det følgende kapitel i bogen vil der blive fortalt mere om Hans Henriksens virksomhed. Her skal vi se, hvordan Oppermanns artikel blev den direkte inspiration til nogle forsøg med trækulproduktion.

En dansk trækulproduktions fremtid afhang bl.a. af en øget efterspørgsel efter trækul og/eller af faldende brændepriser. Det kan undre, at Oppermann så optimistisk på trækullenes fremtid, nu da andre energikilder trængte sig på. Men her skal man være opmærksom på de kvalitative fordele, der lå i trækul. Det er rigtigt, at der er langt mere energi i f.eks. en vognladning stenkul end i en vognladning trækul, og efterhånden som transportmulighederne blev forbedret, ville stenkul alt andet lige slå trækullene ud. Men trækul er rene, og til visse smede-, støbe- og loddeopgaver var de derfor kon-

kurrencedygtige. Importen af trækul til landet steg da også, efterhånden som bønder og husmænd stoppede deres produktion. Importen i 1875 var på 1.518 tdr. trækul. I 1893 var den steget til 16.413 tdr.

Efterspørgslen efter trækul var således til stede, selv om den var faldende. Men hvad med brændepriserne? I Nordsjælland havde jernbanens udbygning bragt brændepriserne højere op end i det øvrige land. Trækulproduktion heroppe virkede nærmest hasarderet.

Men ikke alt bøgetræ kunne sælges til de høje priser. Topstykkerne af træet (fagot og knippel) var svære at sælge og blev netop udgangspunktet for et forsøg med trækulsvidning i egnen omkring Silkeborg. Inspireret dels af Oppermanns artikel og dels af de meget lave priser på fagot og knippel begyndte den lokale skovrider at brænde kul på skovens regning. Gamle, lokale kulbrændere brændte hans kul på akkord.

Resultatet var tilfredsstillende ud fra den betragtning, at man fik en bedre økonomi i bøgeskoven. Især hvis der var langt til byerne og mindre gode afsætningsmuligheder for småbrænde, kunne det være fordelagtigt for skovbruget at starte en trækulproduktion.

Hedeselskabet og den nye teknik

Disse forhold var baggrunden for Hedeselskabets trækulproduktion i de nye store plantager i Jylland. Hedeselskabet ønskede at inspirere ved sit gode eksempel. Ikke blot ville man vise, at det var muligt at dyrke og tilplante heden, men også at det var økonomisk givtigt.

Plantagedriften skulle give overskud, men omkring 1895 var Hedeselskabets problem de mange bjergfyr, der var plantet inde mellem granerne for at hjælpe disse frem. De skulle nu fældes for at give plads til granernes sidste tilvækst. Der var store omkostninger forbundet med disse gennemhugninger. Træet skulle forarbejdes, hvis udgifterne skulle dækkes, og det traditionelle salg af hegns- og bundgarnspæle var ikke stort nok.

Hedeselskabet lod sig derfor inspirere af Oppermanns artikel. De første forsøg med trækulproduktion var ikke gode, og man troede, at det måtte skyldes, at man her benyttede andre træsorter (nåletræer) end dem, der var udgangspunktet for Oppermanns artikel (løvtræer). Man inviterede derfor en svensk milebrænder til Jylland i 1894. Det blev heller ikke nogen økonomisk succes. Kulforretningen balancerede, så gennemhugningerne blev betalt, men Hedeselskabet så gerne et overskud.

Omkring århundredskiftet begyndte Hedeselskabet at interessere sig for tjæreproduktion, trægas og trækulfremstilling i ovne. Tjærefremstilling i Norge og Sverige var et lige så gammelt fænomen som milebrænding. De harpiksholdige nåletræer kunne ved svidning afgive store mængder tjære. Man stablede blot træet således, at tjæren gennem nogle render kunne løbe ud af milen og opsamles i beholdere. Udbyttet af trækul blev godt nok mindre, men da man fik en del tjære, og da tjærepriserne var høje, fik Hedeselskabet større overskud ved denne produktion.

I 1898 gik Hedeselskabet over til at svide træ i små murede ovne. I stedet for ordet svide skulle man måske hellere benytte ordet destillere. Under svidning i miler forsvinder alle de flygtige stoffer ud igennem dæklaget. I de lukkede ovne sker der en kemisk oparbejdning af træet - en destillation. Teknikken benytter sig af, at de forskellige kemiske forbindelser bliver flygtige (luftformige) ved forskellige temperaturer. Når man så adskiller varmekilden og det træ, der skal destilleres, således at man nøje kan kontrollere temperaturen inde i den lukkede ovn, kan man ved en langsom og nøje kontrolleret opvarmning successivt udskille forskellige stoffer fra træet. Ved 100 gr.C. udskilles vand, og efterhånden som temperaturen sættes i vejret, udskilles terpentin-

Rund, fransk jernovn brugt i Sorø-skovene omkring 1930. (Jagt- og Skovbrugsmuseet)

olie, træsprit, trægas, tjære og træsyre. Stofferne opsamles ved afkøling, og tilbage i ovnen ligger til sidst de rene trækul.

Verdenskrig og varemangel

Produktionen gav overskud, især under 1. verdenskrig, da landets forsyning med mineralske produkter (destillater af stenkul) ophørte og skulle erstattes af vegetabilske (destillater af træ). Hedeselskabet havde en overgang 20 ovne i 10 forskellige plantager. Successen var imidlertid begrænset til de vestjyske plantager, fordi brændepriserne også steg under krigen. I de gamle bøgeskove holdt man fast ved brændeproduktionen.

Men nødvendigheden af at landet selv kunne producere sine trækul og de øvrige biprodukter blev forstærket under krigen. Bagefter opstod der en diskussion om den fremtidige trækulproduktion: Skulle den foregå i de kapitalkrævende ovne, eller skulle man fortsætte med den gamle mileteknik?

Det fik Det forstlige Forsøgsvæsen til at starte nogle forsøg i Grib Skov i 1919. Man købte 15 1/2 rummeter brænde af Nødebo Skovdistrikt og lod en ældre kulsvier, Niels Jensen fra Nødebo, arbejde efter den tek-

nik, som han havde set i Hans Henriksens kulsviervirksomhed. Trods et pænt udbytte måtte man alligevel konstatere et underskud, hvis trækullene skulle afregnes efter dagsprisen.

I 1912 solgte man 3 gange så meget af bøgetræet som gavntræ som i 1878. På den led havde man fulgt P. E. Müllers råd. Men gavntræssalget udgjorde stadig en lille del af bøgeskovens økonomi - faktisk kun 1/4. Brændesalget var stadig en væsentlig del af bøgeskovens eksistensberettigelse. Det kunne gå, så længe brændepriserne var høje som følge af varemangelen efter verdenskrigen. Men efter 1926 faldt brændepriserne mærkbart.

Faldende brændepriser øger problemerne

I slutningen af 1920'rne var mange forstfolk dybt bekymrede for bøgeskovens fremtid. Skovrider L. V. Krarup havde været i Frankrig og set, hvordan trækul der i stigende mængder erstattede benzinen som drivkraft i motorer. Det skete efter samme princip, som når man fremstiller bygas på de store værker: Luft sendes gennem glødende kul. I Frankrig havde man bygget generatorer til biler, hvor indsugningsluften gik gennem glødende trækul. Det gav en såkaldt mager gas af brint, kulilte og kvælstof. Franskmændene havde målt, at 1,6 kg træ-

kul erstattede 1 l. benzin, og trækulproduktionen var steget til det firedobbelte på 10 år (1918-28).

Dette resultat var også blevet bemærket på den internationale skovbrugskongres i Rom i 1926. Man vedtog her en resolution om, at hvert land skulle påvirke sine respektive regeringer til at støtte udviklingsprojekter omkring generatorbiler.

Succes for disse projekter afhang imidlertid af billige trækul. Også her havde Krarup set noget nyt i Frankrig, nemlig de såkaldte retortovne, store jernovne. Disse kunne i modsætning til Hedeselskabets murede ovnanlæg flyttes rundt i skoven og var billige i anskaffelse. De fungerede som miler, men kunne betjenes af uøvede personer efter en kort instruktion og i al slags vejr.

Specielt mente Krarup, at skovene i Midt- og Nordsjælland kunne få glæde af disse nyheder. Krisen omkring bøgeskoven var så akut her, at man kunne forudse, at de ikke ville blive tyndet ordentligt ud. Krarup regnede ud, at de 725.000 kg trækul, som vi hvert år importerede fra Sverige, svarede til netop de 12.000 rummeter brænde, vore bøgeskove trængte til at blive udtyndet.

Jernovne i Danmark

Disse betragtninger satte gang i Det forstlige Forsøgsvæsen under A. Oppermann. Landbrugsministeriet bevilgede penge, og igen drog man op i Grib Skov, hvor Nødebo Skovdistrikt gav Forsøgsvæsenet lov til på egen regning at tynde 100 rummeter og beholde træet til sine forsøg. Forsøgsvæsenet købte en fransk jernovn og bad L. V. Krarup lede forsøgene. Det var i første omgang jernovnen i forhold til mileteknikken, man ville undersøge.

De store profitter gav forsøgene ikke udsigt til. Men jernovnen fungerede meget lovende. Hvor milen brændte i 46 timer, hvis kvaliteten skulle være i orden, klarede ovnen det samme på 30. Afkølingen tog 6-8 timer i ovnen, men mindst 24 timer i milen. Man sparede altså mange arbejdstimer, og desuden kunne arbejderne uden risiko forlade ovnen om natten.

De store resultater udeblev så vidt vides, også for Chr. Bonde Jensen, som var gift med Hans Henriksens datterdatter, og som havde lært milebrændingens kunst på Karlebo Overdrev. Han var flyttet til Ganløse, inden han gik i kompagniskab med en bilimportør fra Helsingør. Gennem Otto Mønsted-fonden fik de penge til et forsøg med jernovns-brænding af trækul til generatorbiler.

I Sorø Akademis skove fik man en bevilling på 15.000 kr. De gik bl.a. til indkøb af 6 jernovne fra Frankrig. Jernovnene blev passet af en schweizisk født kulsvier og hans søn. De stablede 2, tændte 2 og tømte 2 jernovne hver dag og nåede op på en dagsproduktion på 7-800 kg trækul. Trækullene kunne imidlertid ikke erstatte benzinen. Man købte en lastbil med trækulgenerator, men efter nogle år indstilledes denne del af projektet. Det var ikke billigere at køre med trækul, og det var meget tidskrævende, så man forventede ikke, det kunne friste private vognmænd. Til gengæld var det let at få trækullene solgt, så i den forstand var der tale om et heldigt projekt for Sorø Akademis skove.

Det blev da også, som vi senere skal se, omkring Sorø, at kulsvidningen fortsatte længst. Men hvorfor betød det første positive eksperiment med moderne trækulproduktion ikke, at denne bredte sig til andre skovdistrikter i 1930'rne? Den mest iøjnefaldende grund er, at det netop efter 1930 lykkedes savværkerne at udnytte de dårligste sortimenter af bøgetræet på en rentabel måde.

Savværksdriften i Danmark var en ung industri. Den startede omkring 1850, da beplantningerne fra århundredskiftet var hugstmodne. Savværkerne forstod hurtigt at udnytte nåletræerne bedst muligt, men det kneb med bøgetræet. På skovrider Junckers savværk i Køge fik man løst dette problem. Maskinskårne sveller og bøgepar-

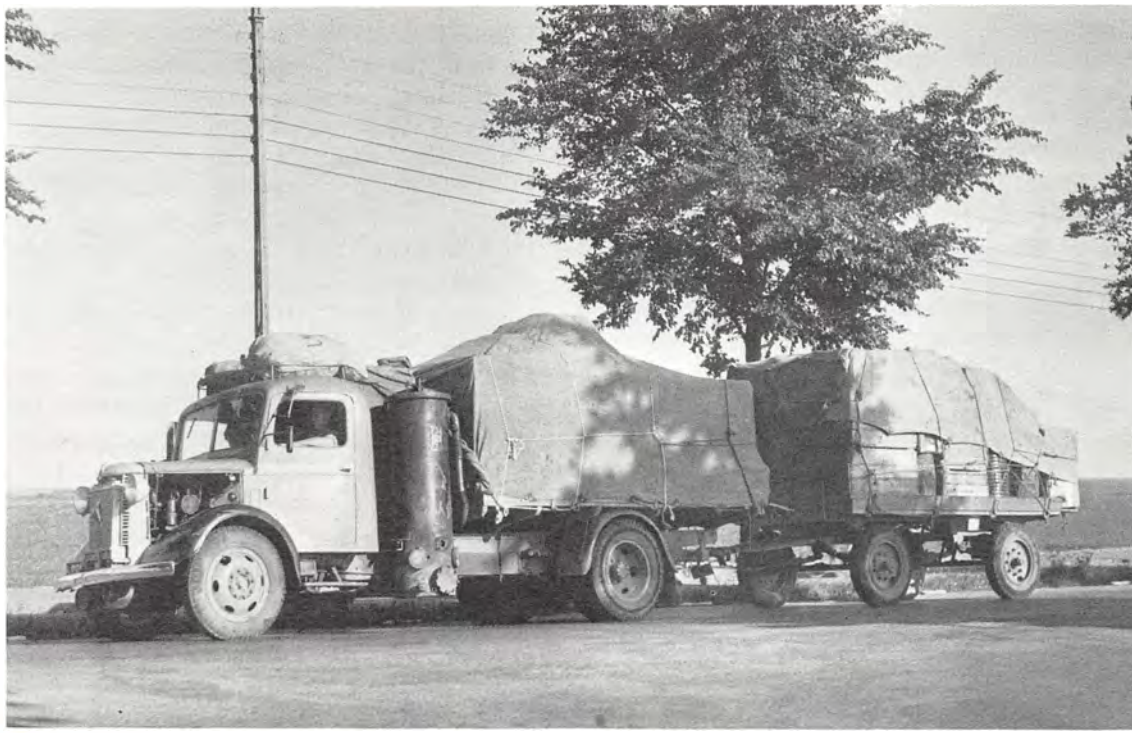

Generatorbiler blev alternativ til de benzindrevne under 2. verdenskrig. (Jagt- og Skovbrugsmuseet)

ket, der udelukkende var lavet af det »dårlige« træ, gav nye perspektiver til den økonomiske udnyttelse af bøgeskoven. Med dette initiativ stoppede al videre snak om trækulbrænding fra skovfolkenes side.

Trækulbrændingen gik tilbage til privat foretagsomhed. Hedeselskabet fortsatte sine ovnbrændinger op gennem 1930'rne af hensyn til udtyndingen. Henriksen-familien fortsatte, fordi de havde faste aftagere, der lige netop ønskede den kvalitet trækul, familien kunne levere. En lokal smed på Sorøegnen, der havde set skovvæsenets franske jernovne, lavede dem efter og begyndte at brænde. I 1939 satsede han på murede ovne og startede en egentlig storproduktion under navnet Dansk Trækul-Industri, Slaglille. Det var alt, hvad der var af trækulproducenter i landet, da 2. verdenskrig brød ud.

Verdenskrig og generatorbiler

»Trækullene har med ét faaet en Renæssance, der skal redde Biltrafikken fra den fuldstændige Standsning« - lød overskriften på en artikel i Berlingske Tidende under krigen.

Ved krigsudbruddet i 1939 var regeringen klar over, at der ville blive vanskeligheder med de normale benzintilførsler. I månederne op til 9. april 1940 blev 60 nye generatortyper afprøvet. De kunne - i modsætning til generatorerne fra 1920'rne - fodres direkte med træ. Men princippet var stadig det samme: Luft gennem glødende trækul bliver til gas. Trækullene blev nu dannet inde i generatoren af det træ, man fodrede den med.

Det var altså strengt taget generatortræet, der holdt hjulene i gang. Man

kunne selvfølgelig bruge trækul i generatorerne, men fabriksproduceret trækul spillede en sekundær rolle i trafikken. Årligt brugte man 775.200 rummeter træ, 150.000 tons tørv og 11.700 tons trækul i de danske generatorer.

Alligevel var der en stor produktion af trækul. Importstop og varemangel betød en voksende efterspørgsel efter dansk trækul og biprodukterne fra denne produktion. Af hensyn til skoven var der stærke rationeringer og restriktioner i forbruget af træ, men Dansk Trækul-Industri fik filialer 6 steder i landet - bl.a. på Fyn og Langeland.

Gustav Henriksen i Grib Skov gik over til produktion i murede ovne. Han startede beskedent med 3 ovne, og da krigen var slut, havde han 5. Andre driftige folk investerede under krigen i store anlæg i Jylland i håb om, at generatorbilerne var kommet for at blive. Det blev ikke tilfældet. Generatorerne var hårde ved bilens motor og krævede megen tid. Man gik tilbage til benzinen, lige så snart det var muligt, og mange produktionsanlæg stoppede kort efter krigens slutning. Sidste gang vi hører om Gustav Henriksen i Grib Skov er i 1948.

Efterkrigstidens beskedne trækulproduktion gik i hovedsagen til København. Ifølge Jens Kristensen - bestyrer af den nu nedlagte Tureby Trækulfabrik - blev trækullene brugt til optænding i de koksfyrede kakkelovne. Midt i 1960'erne gik det stærkt tilbage for trækulproduktionen i Tureby, fordi alle de gamle kakkelovne til koks fik installeret små petroleumsbrændere.

Fra begyndelsen af 1970'erne steg efterspørgslen på trækul igen. Det skyldes grillen på de mange parcelhusterrasser. Havegrillen reddede Tureby Trækulfabrik i nogle år og holdt liv i Danmarks sidste producent af trækul, Dansk Trækul-Industri i Slaglille. Fabrikken, som fik leveret træ fra hele Sjælland, leverede ganske vist endnu kul til kemiske fabrikker og stålværker, men det meste gik efterhånden til grillkul.

Selv produktionen af grillkul kunne dog ikke i det lange løb holde ovnene i gang på fabrikken. I 1982 indstillede man produktionen, og i dag bliver al trækul importeret fra udlandet. Grundet priserne på træ kan vi ikke producere trækul til samme priser som østlandene og u-landene. Dansk Trækul-Industri har siden 1982 kun importeret, sorteret, emballeret og distribueret udenlandske kul. Ca. 3/4 af salget er til detailsalg af grillkul.

Man kan - som forvalteren på Slaglille-fabrikken - stille spørgsmålet, om det er den fornuftigste udnyttelse af de globale ressourcer. Men meget skal nok ændre sig, før vi igen ser en industriel trækulproduktion herhjemme.

Litteratur

Nordsjællands Venstreblad 9/11 1913.
Børsen 7/7 1941.
Frederiksborg Amts Avis 18/2 1968.
Køgeposten 7/6 1979.

Hedeselskabets Tidsskrift:
Nr. 1, 2 og 5 1895 (Chr. Dalgas). Nr. 11 og 12 1899 (Irminger). Nr. 9 1900 (Anonym). Nr. 5 1901 (Anonym). Nr. 12 1926 (Chr. Dalgas).

Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark:
Bd. 6 hft. 1 1922 (A. Oppermann). Bd. 7 1924 (A. Oppermann). Bd. 10 1929 (A. Oppermann).

Tidsskrift for Skovvæsen:
Bd. 1 rk. B. 1889 (A. Oppermann). Bd. 5 rk. A 1893 (W. Lorenzen).

Fra Skoven og Træmarkedet:
Nr. 11 1926 (W. Lorenzen). Nr. 2 1928 (L. V. Krarup).

Savværkstidende:
15. juli, 1. august, 15. august, 1. september, 15. september 1944 (Erik Falck). 1. januar 1945 (Jette Bang).

Dansk Skovforenings Tidsskrift:
Bd. 4 1919 (Fr. Kühl). Bd. 17 1932 (N. B. Ulrich).

Skovbrugstidende:
Bd. 15 1929 (S. Dixen).

Tidsskrift for Skovbrug:
Bd. 5 1881 (P. E. Müller).

H. M. Kisling:
Industrien og dens pionerer i Danmark (1978).

Dansk Trækul-Industri, Slaglille 1945.

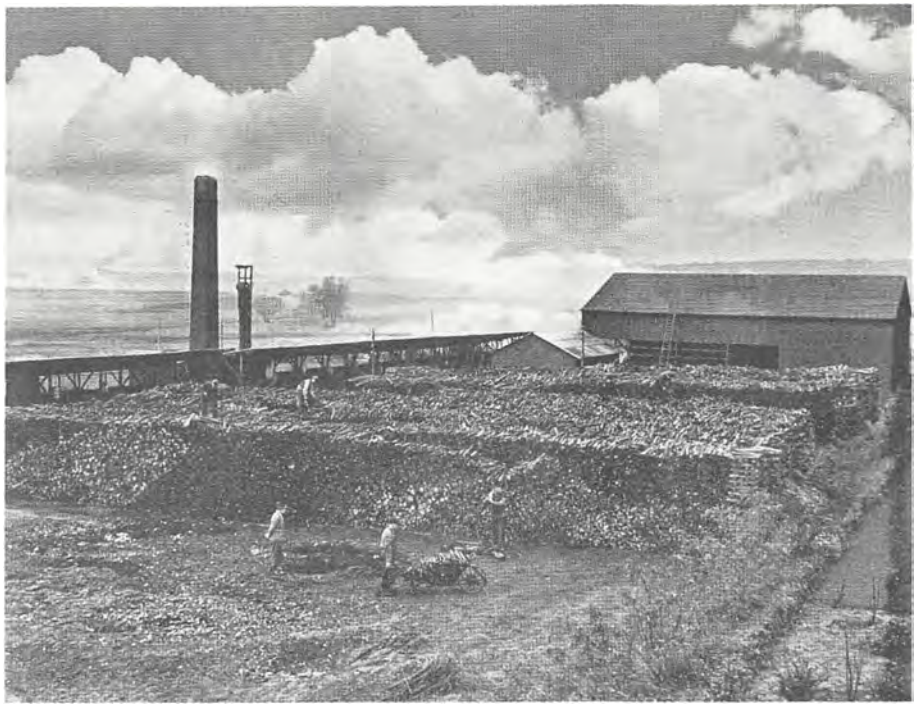

Her på hovedfabrikken benyttede man faste, murede ovne med fælles skorsten. Det muliggjorde en omfattende udvinding af biprodukter og en langt større produktion end tidligere, hvor firmaet brugte de såkaldte franske ovne (runde jernovne).

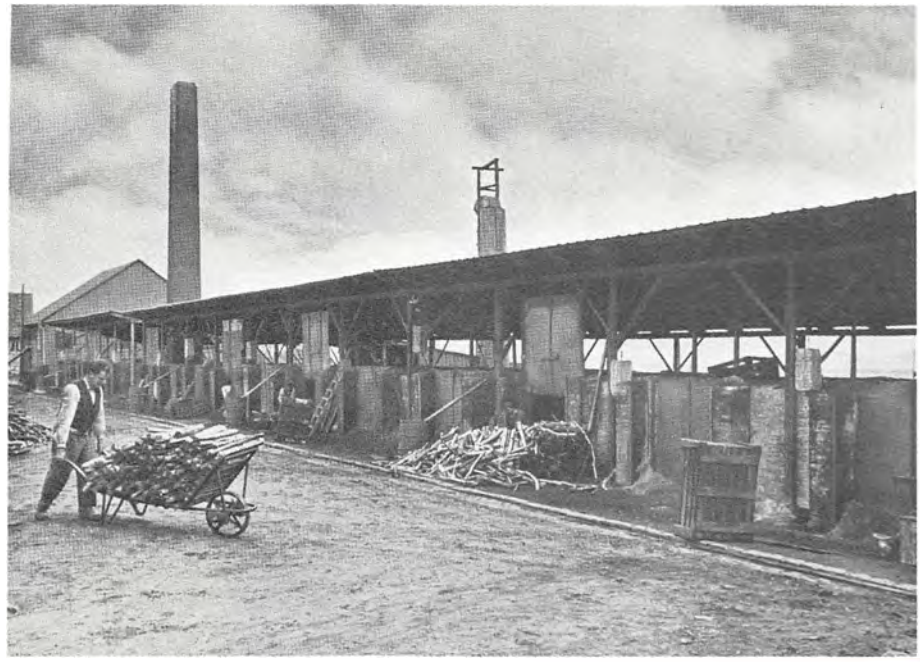

Udsnit af de 18 murede ovne i drift. Brændingen tog et døgn, næste døgn afkøledes ovnen, og tredie dag blev den tømt og fyldt med nyt brænde.

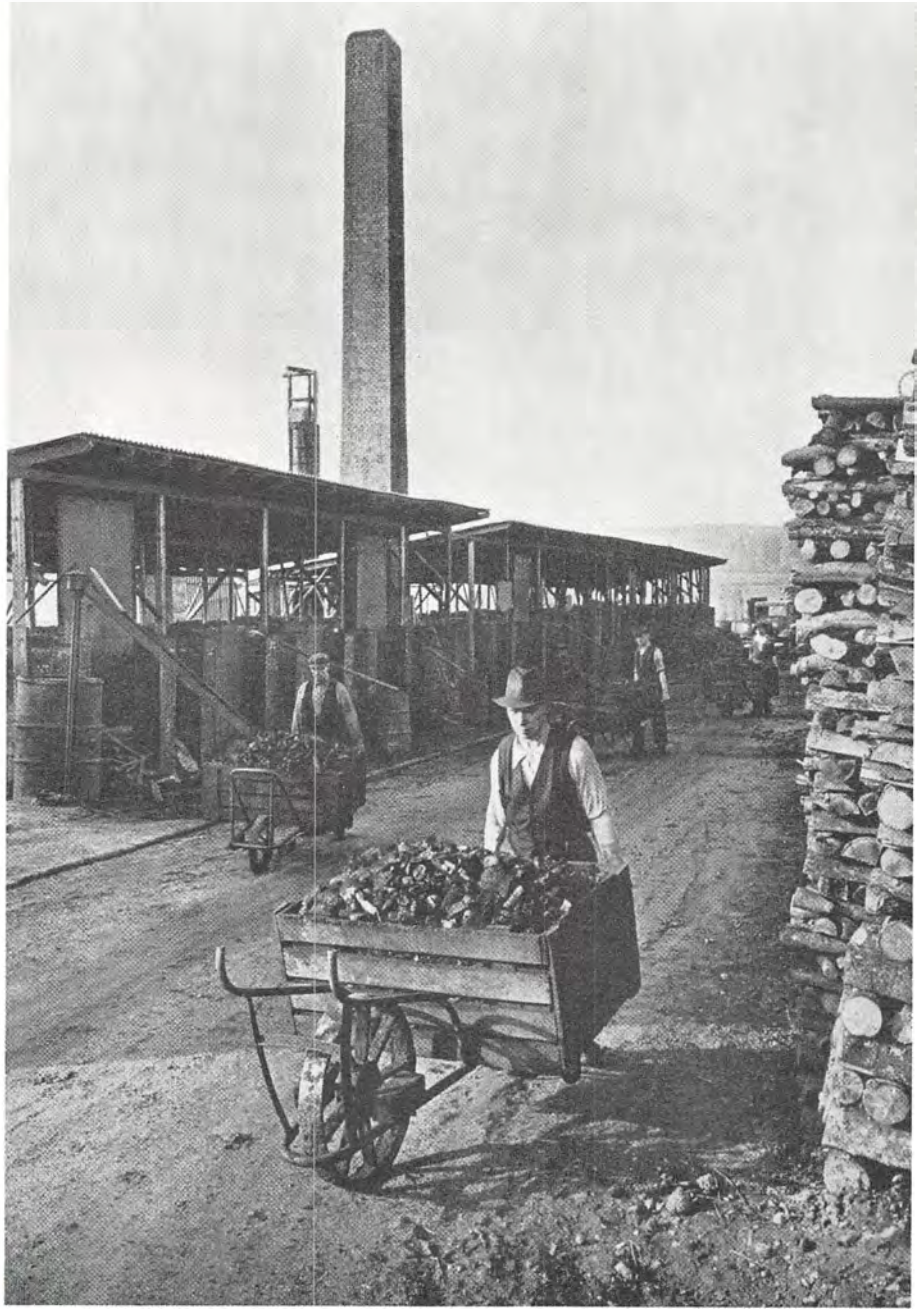

Det færdige trækul blev kørt fra ovnen til sortering.

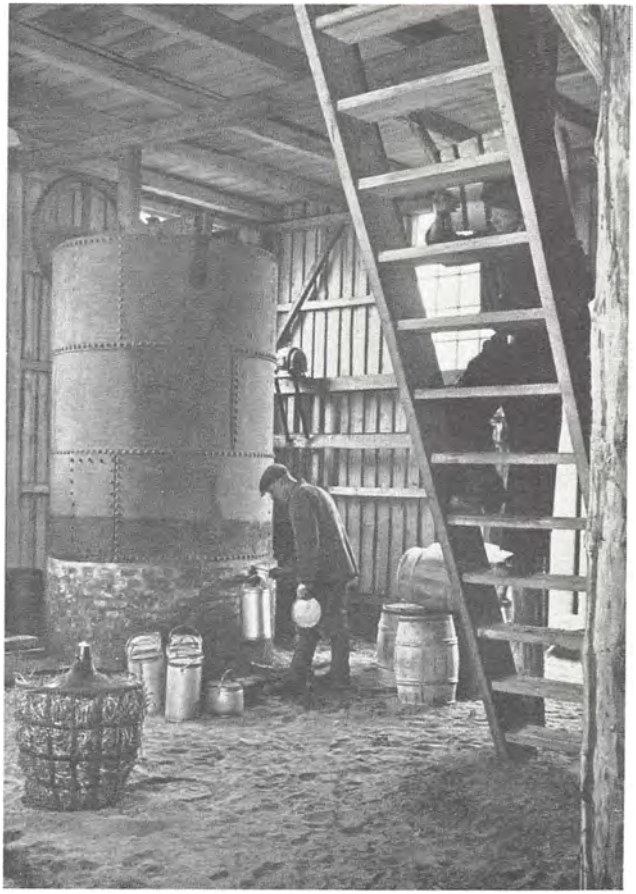

Ved afkøling af røgen fra de 18 ovne udvandt man tjære og træsyre. Her ses blandemaskinen, der af træsyren tilvirkede imprægneringsmaling.

Efter sortering og videre forarbejdning til f.eks. hønse- og kyllingegryn samt kønrøg blev de færdige trækul og øvrige produkter lagret i store papirsække.

CLAUS SCHJØTT-OLSEN

Familien Henriksen

De mange fortællinger om kulsviere er sjældent centreret om enkeltpersoner og kan sjældent føres tilbage til historiske personer. Oftest beskriver de kulsvieren som type.

Én familie hører vi imidlertid mange gange om i den trykte litteratur, nemlig familien Henriksen på Karlebo Overdrev. Denne familie drev en større kulsviervirksomhed, hvis historie vi kan følge i en periode på 60-70 år fra 1878. Henriksens er hovedpersoner i adskillige artikler, reportager, avisinterviews og fotoserier.

Familien har også spillet en aktiv rolle i den historiske formidling af kulsvidningen. Da Hillerødborgerne i 1933 skulle præsenteres for det næsten uddøde erhverv, var det Peter Henriksen - en søn af grundlæggeren Hans Henriksen - der stablede og brændte miler. Og da Maarum Kulsvierlaug i 1983 forsøgte en rekonstruktion af det gamle erhvervs teknik, var det et barnebarn, Verner Henriksen, der gav de nødvendige anvisninger. Samme Verner Henriksen var forøvrigt den eneste af de personer, som Kulsvierprojektet var i forbindelse med, der med egne øjne havde set og deltaget i professionel kulsvidning. Alle andre var efterkommere i 2. og 3. generation. Der er derfor mange grunde til at fortælle historien om familien Henriksen!

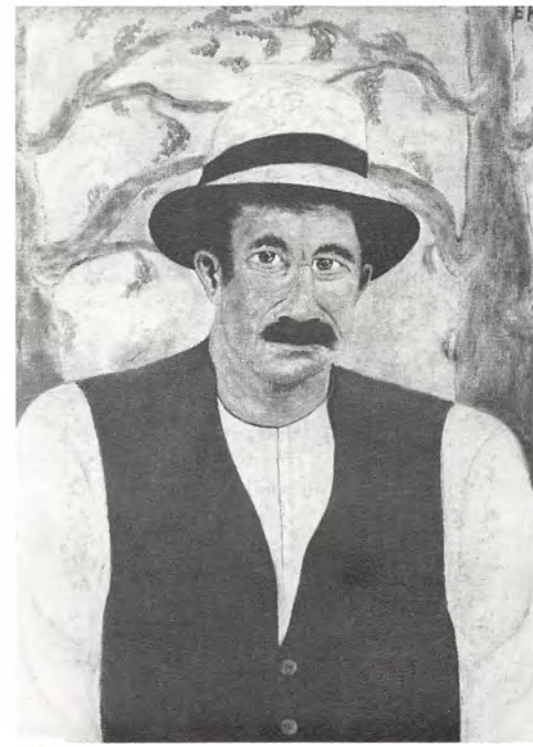

Hans Henriksen. Maleri af Einar Kongsted, 1939. (Nordsjællandsk Folkemuseum)

Hans Henriksens virksomhed

Vores historie begynder den dag i 1878, hvor nygifte Hans og Birthe Henriksen flyttede ind i en mindre ejendom på Karlebo Overdrev. Nogle familiemedlemmer har senere påstået, at Henriksen-familien nedstammede fra franske kulsviere, der var indvandret til Danmark. Andre - deriblandt Verner Henriksen - tror ikke på denne påstand.

Vi ved, at Birthe Henriksen blev født omkring 1845 på Karlebo Overdrev. Hendes familie havde tæt forbindelse til det dengang meget udbredte kulsvieri - hvis de ikke ligefrem selv brændte miler. Hans Henriksen var tilflytter. Han havde - ifølge Verner Henriksen - heddet Henrik »Plajed« (lydskrift), men havde ændret navnet til Hans Henriksen. Vi ved ikke, hvor han kom fra.

Ejendommen lå på det, der i dag hedder Kulsviervej. Bygningernes murværk står endnu, og ejendommen ligger - ligesom

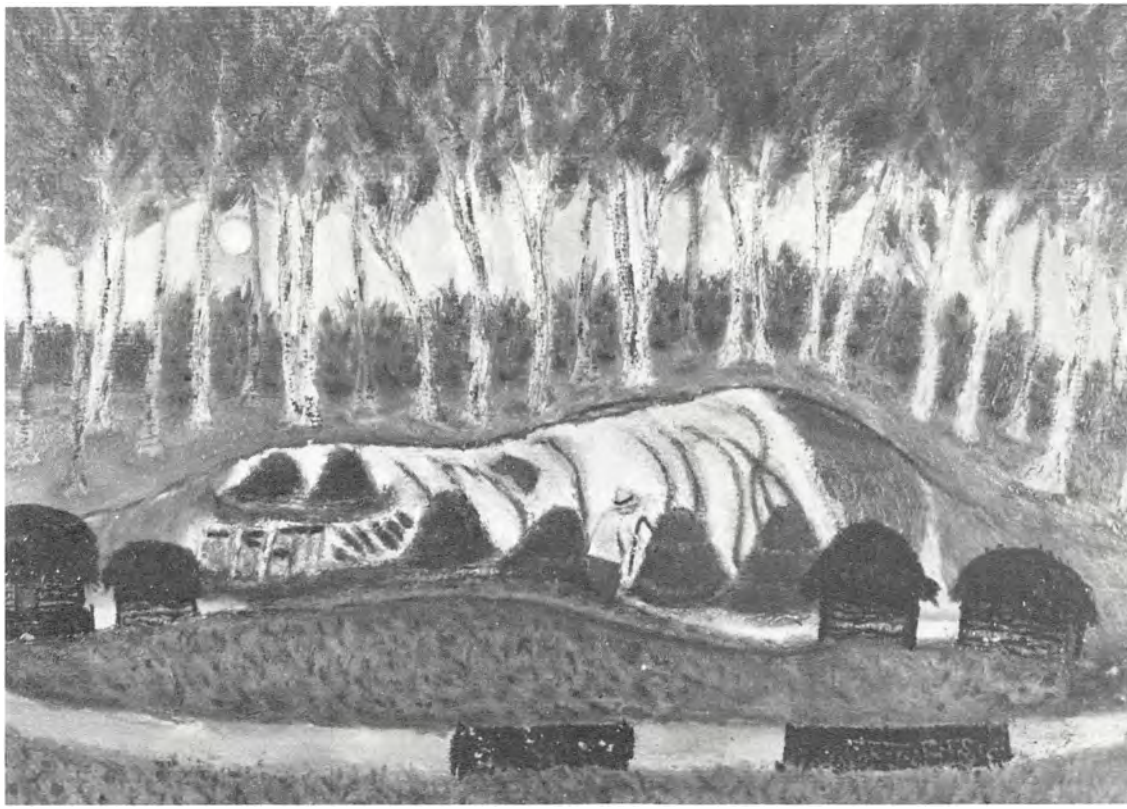

Den sidste kulsvier i Grib Skov. Maleri af Einar Kongsted, 1937. (Gilleleje museum)

dengang - tæt på skoven og i rimelig afstand fra jernbanen.

De 15-20 tdr. land blev lagt ud til græs og gav dermed foder til de heste, som var nødvendige, når man skulle transportere trækul. Man havde også nogle få kreaturer samt en køkkenhave til eget forbrug.

Godt 10 år efter starten blev Henriksens foretagende for første gang beskrevet i en større artikel. Forstvidenskabsmanden A. Oppermann havde i slutningen af 1880'erne besøgt stedet. Han så i kulsvieriet en mulighed for at hjælpe lidt på det dengang betrængte skovbrugs økonomiske problemer. Artiklen gav en nøje beskrivelse af arbejdspladsen på Karlebo Overdrev.

Henriksens foretagende var på dette tidspunkt det største i Danmark. Kun Andreas Jensen i Skørping (Rold Skov) havde en produktion i samme størrelsesorden. Det vil sige en årsproduktion på over 4000 tdr. kul.

Hos Henriksen lå milepladsen tæt på ejendommen. Den lå praktisk nok langs med vejen, der førte forbi beboelsen. Hele vejen rundt om milepladsen var der opført et højt risgærde, som gav læ for vinden.

Man var fra starten meget omhyggelig med hele kulsvidnings-processen. Den høje kvalitet var selve udgangspunktet for, at Henriksen kunne afsætte sine trækul. De største modtagere - Helsingør Skibsværft og Statsbanerne - kontrollerede jævnligt kvaliteten i deres laboratorier.

Milerne bestod altid af samme træsort. De blev stablet med en slags »skorsten« og trækkanaler i bunden oven på et stenlagt underlag på milepladsen. Denne teknik medførte også en høj udnyttelse af træet: 10 tdr. trækul pr. favn ved.

Træet stables til miler. Til højre ses Hans Peter Henriksen, mens Hans Henriksen er nr. 3 fra højre. Derudover er der to arbejdsmænd, og i baggrunden ses Sørine. Det er bogholderen, der står længst til venstre. Fotografi fra 1930'rne. (Hillerød Bibliotek)

Der var på det tidspunkt, da A. Oppermann besøgte stedet, 15-20 miler i gang. Tre mand passede de brændende miler og havde desuden et lille skur på selve milepladsen.

Henriksen var en god kunde hos skovvæsenet. Han købte mindst 600 favne ved årligt. Der gik 1,5-2 favne ved til hver mile. Da Henriksen brændte 15-20 miler ad gangen, kan et simpelt regnestykke udlede, at han mindst 20 gange om året skulle tænde alle milerne på milepladsen for at nå op på en årsproduktion på over 4000 tdr. kul. 20 gange om året skulle han sørge for, at der blev hentet 30-40 favne brænde i skoven, og at det blev skåret, kløvet og stablet. Når træet var tørt, skulle det svides til trækul, puttes i sække (3-400 stykker hver gang) og transporteres til banen.

Familieforetagendet

Vi har ikke flere førstehåndsvidner før et godt stykke tid efter Hans Henriksens død i 1912. På dette tidspunkt er alle enige om, at det begyndte at gå tilbage for kulsvidningen på Karlebo Overdrev. Spørgsmålet er så, om foretagendet var på sit højeste, da A. Oppermann beskrev det i slutningen af 1880'erne. Senere vidneudsagn tyder på, at produktionen blev endnu større sidenhen.

Sønnen Peter Henriksen husker, at der på et tidspunkt har været 32 mand beskæf-

Milerne er dækket med kulster. Fra højre ses Hans Peter Henriksen, og Hans Henriksen som nr. 3. Ved siden af står Jens Pedersen med sine børn. I baggrunden ses det oprindelige hus til venstre, og til højre ses huset, der blev bygget omkring 1900. Fotografi fra 1930'rne. (Hillerød Bibliotek)

tiget. En svigersøn, Jens Pedersen, der i 1929 stadig brændte et par tusind rm. årligt, tænker med vemod tilbage på de gode gamle dage. Vi ved, at Hans Henriksen omkring 1900 byggede et efter forholdene anseeligt stuehus. Desuden ved vi, at Birthe Henriksen efterlod en efter datidens målestok anseelig formue. Alt ialt er der meget, der tyder på, at også Hans Henriksens foretagende nød godt af de høje konjunkturer under 1. verdenskrig.

I perioden op til 1900 fik Hans og Birthe 6 børn: Børge, Christine, Peter, Hans, Sørine og Hans Peter. Bortset fra de to ældste - Børge og Christine - var de øvrige børn mere eller mindre fast tilknyttet arbejdet på milepladsen.

Hans Peter og Sørine boede i længere perioder på eller nær ejendommen og indgik sammen med deres respektive ægtefæller og børn i arbejdsfællesskabet omkring milepladsen. Hans og Peter deltog lejlighedsvis i arbejdet, den sidste især efter faderens død.

De næste førstehåndsvidnedsbyrd fra milepladsen på Karlebo Overdrev er fra 1928 og 1929. Milepladsen bestod nu af 7-8 miler, og risgærdet var afløst af en høj vold af kulster. Det var resterne efter mange års intens milebrænding på samme sted, der nu kunne gøre nytte.

I 1928 var det Peter Henriksen, der stod for milebrændingen. Han havde kun 2 mand til hjælp og brændte alligevel et par

Milerne passes. Hans Peter Henriksen ses til højre. Fotografi fra 1930'rne. (Hillerød Bibliotek)

tusinde rm. årligt. Peter Henriksen var ikke optimist, dertil var konkurrencen fra Sverige for stor. Men Statsbanerne og Helsingør Skibsværft havde stadig brug for familiens kul.

Artiklen fra 1929 fortæller, at det stadig var Birthe Henriksen, der ejede foretagendet. Men arbejdet blev ledet af skiftende familiemedlemmer. I 1929 var det svigersønnen Jens Pedersen - gift med Sørine - der sammen med sin søn og en arbejdsmand stod for produktionen.

Denne arbejdsmand var uden tvivl Chr. Bonde Jensen, der senere blev selvstændig kulsvier i Ganløse Ore. Han var netop i 1929 blevet gift med Jens og Sørines datter Jenny. Det sidste kulsvieri blev i høj grad inden for familien.

Kombinerer man oplysningerne fra de to artikler, får man indblik i den flid, der blev lagt for dagen omkring milepladsen. Artiklen fra 1928 siger, at Peter Henriksen brugte 2000 rm. træ årligt. I 1929 får vi at vide, at Jens Pedersen brændte 17,5 rm. ialt i de 7-8 miler. Det vil sige, at hele arbejdsprocessen i forbindelse med en milebrænding blev gentaget 114 gange om året.

Vi hører igen om Henriksen-familien i Achton Friis »De Store danske Øer«. Tegningen i bogen af Jens Pedersen er dateret til 1935, så mon ikke Achton Friis' besøg kan sættes til dette år. Jens Pedersen, der nu var 54 år, havde ikke arbejdet de sidste 5-6 år. Det var den nu 25 årige søn, der passede milerne.

Det var stadig Birthe Henriksen, der eje-

Kulsviernes mileplads i Grib Skov. I baggrunden kulsvierhytten, hvor der er vagt nat og dag. Fotografi fra 1940.

de foretagendet. Hun var nu 90 og stokdøv. Der var stadig 7-8 miler i sving, og produktionen blev holdt i gang af efterspørgslen fra Statsbanerne. Men Jens Pedersen mindedes med et vist vemod de gode gamle dage.

De sidste år efter Birthe Henriksens død

I januar 1937 døde Birthe Henriksen. Der var en del skriverier i bladene om den sære, gamle dame, der havde gemt en mindre formue rundt omkring i hjemmet. Peter Henriksen drog umiddelbart efter moderens død op fra Hørsholm for at passe milerne. Jens Pedersen og Sørine, der boede i det gamle stuehus i 1935, hører vi ikke mere til. Heller ikke deres nu 27 årige søn. Peter Henriksen fortæller i Berlingske Tidende fra sommeren 1937, at der havde været uenighed mellem børnene om arvens og ejendommens fordeling, og at sagen nok ville ende i skifteretten.

Peter Henriksen - og hans søn Gustav - var på dette tidspunkt meget opsatte på at få gang i kulsvidningen. De ventede ikke på stridens udfald, men startede med skovvæsenets tilladelse en trækulproduktion i en gammel grusgrav i skoven syd for Nødebo. På dette tidspunkt havde de 4 miler i gang, og det var familiens gamle kunder, Helsingør Skibsværft og Statsbanerne, der aftog deres kul.

Peter og Gustavs motiv til at gå i gang med kulsvidning var måske at få et supplement til deres vognmandsforretning i Hørsholm. De kunne imidlertid ikke have valgt et bedre tidspunkt at starte kulsvidningen på. På grund af energirationeringerne og importstoppet under 2. verdenskrig steg efterspørgslen efter trækul.

Kulsvierpladsen ved Nødebo blev ifølge Berlingske Tidende et yndet udflugtsmål. På Jagt og Skovbrugsmuseet findes en billedserie fra milepladsen. På billederne kan vi tælle op til 14 miler. Det fremgår tydeligt, at det stadig var en omhyggelig mileopbygning, der var familiens speciale.

I 1948, da krigen var ovre, blev stedet besøgt af en journalist fra Berlingske Tidende. Der var nu kun Gustav Henriksen tilbage. Han passede sammen med 2 medhjælpere de murede ovne. Den gamle mileteknik var forladt, og kundekredsen var blevet en anden: Flere småforetagender som f.eks. smedier, laboratorier osv.

Ligesom de fleste andre, der startede en trækulproduktion under krigen, stoppede Gustav Henriksen umiddelbart efter krigsafslutningen. Brugen af den nye teknik i kulproduktionen blev kun en lille afsluttende parentes i familien Henriksens historie.

Litteratur m.m.

A. Oppermann:
Dansk Kulsvieri. Artikel i Tidsskrift for Skovvæsen, bd. 1 rk. B. (1889).

Knud Christensen:
Den sidste Kulsvier på Sjælland. Artikel i Verden og Vi. (1928).

Nationaltidende:
10/3 1929.

Frederiksborg Amtstidende:
4/8 og 6/8 1933, 6/7 1939, 18/2 1968.

Achton Friis:
Danmarks Store Øer (1937).

Berlingske Tidende:
Artikel af Gudrun Baumbach-Hansen: 11/7 1937.

Avertissementstidende for Fredensborg og Omegn:
17/7 og 14/8 1937.

Skovbrugstidende, bind 13 1940.

Gunnar Buchwald:
Artikel i Berlingske Tidende 2/11 1948.

Svend Nielsen:
Bysvenden fortæller - Artikel i det gamle Hillerød. (1981).

Københavns Radio:
Interview med Verner Henriksen, Skansevej, Hillerød. Oktober 1986.

Derudover har jeg selv talt med Verner Henriksen (maj og juni 1986).

Milepladsen ved Nøddebovejen i Grib Skov ca 1940

(Jagt- og Skovbrugsmuseet)

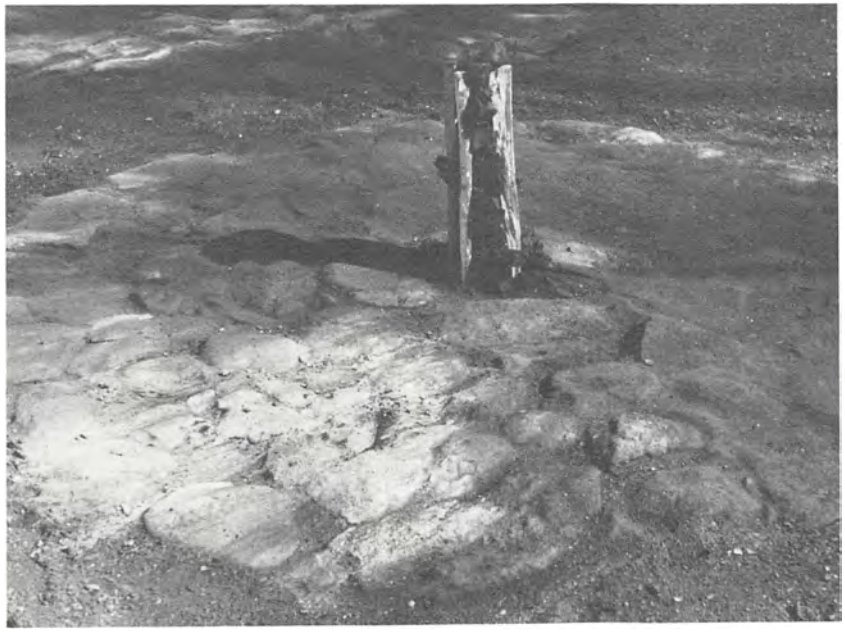

Først slås 4 pæle i jorden. Imellem dem anbringes hjertet, der består af letantændeligt materiale. Hjertet er 1 alen (63 cm) højt og 8 tommer (ca 20 cm) i diameter.

Den brolagte flade som underlag for milen sikrede en bedre ventilation, så det nederste lag træ blev svedet helt igennem. Den er beskrevet første gang i 1929, og er en af de forbedringer, familien Henriksen gennemførte.

Omkring hjertet stilles fodbrændet. Det er ligesom hjertet 1 alen højt og 1-2 tommer tykt. Imellem det lægges brøndet, dvs. ikke helt forkullet træ fra tidligere brændinger.

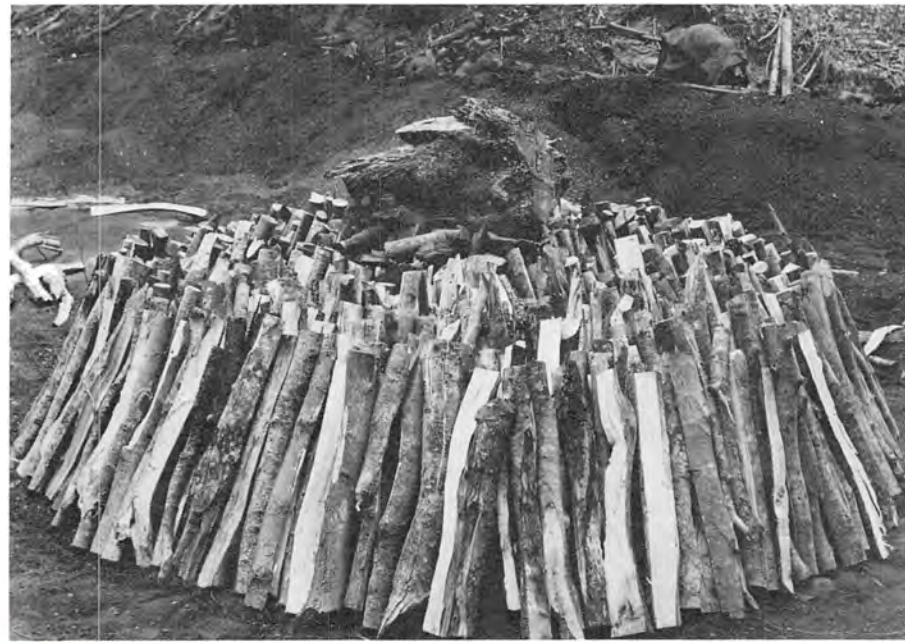

Oven på dette placeres palleknuden lige over hjertet. Det var ofte en stor granrod, der skulle holde ilden nede i milen. Samtidig begynder man at opstille pallebrændet, det brænde, der skulle blive til det egentlige trækul.

Pallebrændet var skåret i forskellige længder, så det kunne stables i en tueform, 3-4 alen høj og med en diameter ved grunden på 3 alen. Under stablingen af pallebrændet skulle man hele tiden sørge for luft- og antændingskanaler i milens bund.

Skuret på milepladsen var et samlingssted, hvor man spiste og holdt pause.

Milerne dækkes med halm eller hø, der holdes på plads af flettede halmbånd, og dækkes til sidst med kulster. Det er en blanding af kulstøv, jord og rester fra tidligere milebrændinger. Milen har derfor en sort overflade inden den antændes.

Milen antændes i hjertet gennem en kanal for neden. Ilden brænder gennem fodbrændet til pallebrændet, men aldrig ud gennem kulsteret.

Milen bliver passet konstant under brændingen. Ekstra jord bliver kastet på for at ilden ikke skal bryde igennem. Milen synker efterhånden sammen og klappes med skovlen, hvorefter den efter et par døgns brænding lukkes og ligger til afkøling.

Når milen er færdigbrændt fjernes det yderste lag kulster. Trækullene trækkes ud med en krog. De afkølede kul sigtes med en resle og fyldes på sække.

BIRTHE SKOVHOLM PETERSEN

Milebrændingens teknik

Den mest primitive kulbrændingsform er grav- eller grubebrænding, som kendes mange steder fra udlandet. Herhjemme er sporene efter gravbrænding meget sparsomme.

Når man i Danmark - og især i Nordsjælland - taler om kulbrænding, tænker man da også først og fremmest på milebrænding.

Fælles for alle kulmiler er, at træet stables tæt oven på jorden, hvorefter milen dækkes med et lufttæt lag tørv, jord, kulster (blanding af kulstøv og jord) eller sand. Hvis man dækker milen med løst materiale som f.eks. jord og kulster, er det nødvendigt først at dække den med et lag hø, halm, ris eller lignende for at hindre jorden i at falde ind mellem træstykkerne og hæmme brændingen.

Når milen er tændt, består kulsvierens arbejde i at justere ilttilførslen enten ved at åbne/lukke trækkanalerne eller ved at forandre dæklagets tykkelse. Herudover skal milen jævnligt klappes til for at hindre, at der dannes luftlommer under dæklaget, når træet synker sammen under brændingen. I sådanne luftlommer springer ilden nemlig let i lue, og det medfører, at træet brænder til aske og går tabt. Milen er færdigbrændt, hvis det knager, når man træder eller slår på den. Den skal herefter afkøles, hvorefter kullene trækkes ud med en krog, og eventuelle gløder dæmpes med kulster og/eller vand.

Generelt kan kulmiler opdeles i to hovedformer: Den liggende mile og den stående mile.

Den liggende mile

Denne mileform har en rektangulær grundplan, og træet stables op som en skrå brændestabel.

Den antændes i den lave ende, og ved hjælp af trækhuller drives ilden frem gennem milen, til den er færdigbrændt efter 2-3 uger.

Efter danske forhold er den liggende mile meget stor, og den kendes da også kun fra udlandet, især fra Sverige, hvor man har

Liggende mile (Sverige) Snit gennem mile

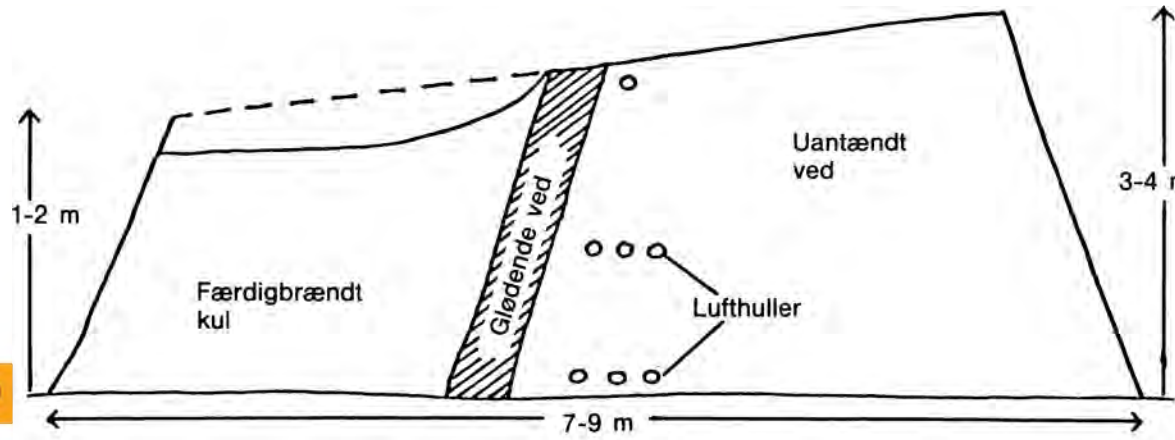

Stående mile med lukket fod

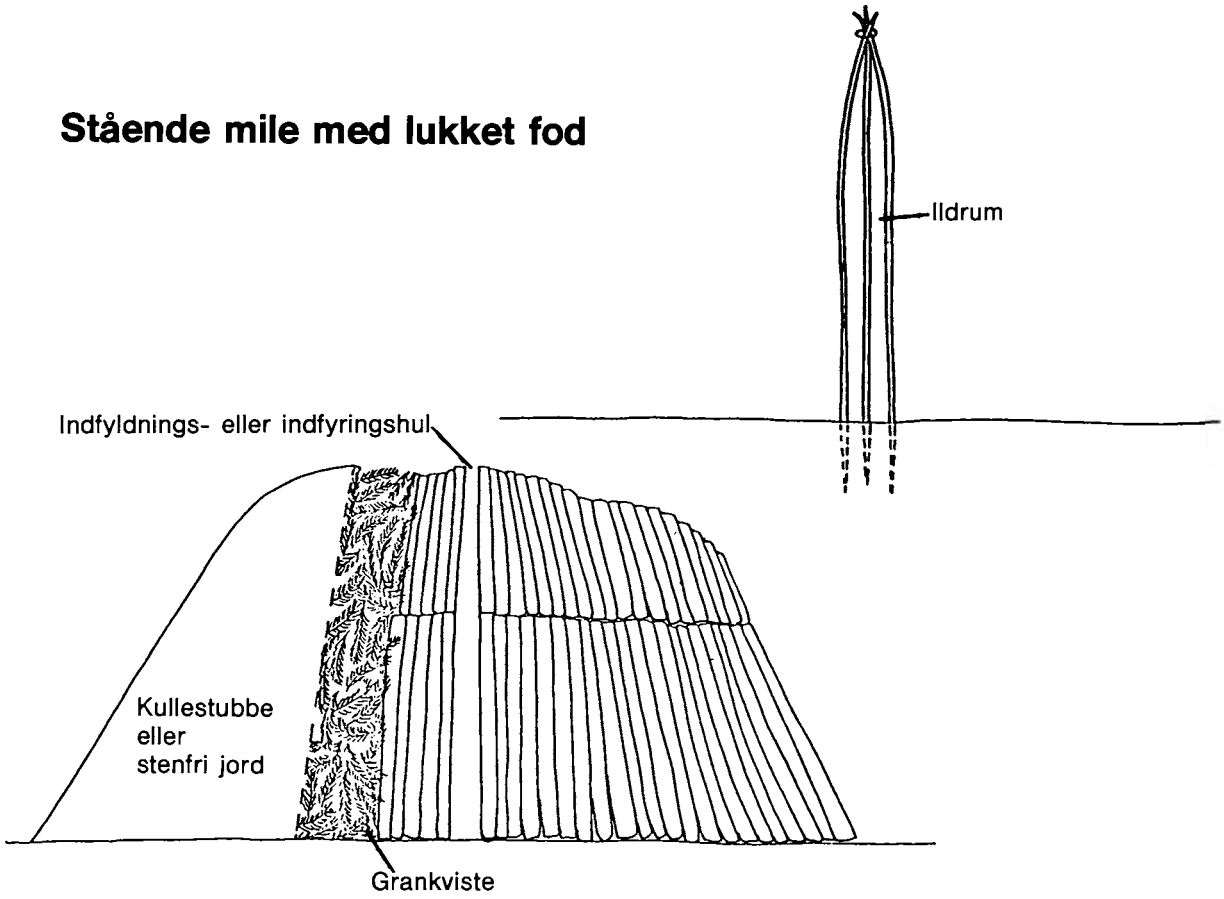

anvendt den til fremstilling af de enorme mængder trækul, der blev brugt i bjergværkerne til jernudvinding.

I slutningen af 1700-tallet anså man i Sverige den liggende mile for at være den stående langt overlegen. Først og fremmest fordi den var mindre mandskabskrævende, men også fordi træ, der er stablet horisontalt, lettere falder sammen. Der opstår derfor ikke så let luftlommer i en liggende mile, som der gør i en stående.

Den stående mile

Denne mileform kan igen opdeles i to undertyper, nemlig stående mile med *lukket* fod, der bl.a. har været anvendt i Jylland, og stående mile med *åben* fod, der især kendes fra Nordsjælland.

Om en mile har åben eller lukket fod afhænger af tændingskanalens placering. Går denne vandret mod centrum (hjertet) gennem milens nederste lag brænde (foden), har milen åben fod, mens en lodret tændingskanal fra milens top giver lukket fod.

Stående mile med lukket fod

Et eksempel på, hvordan en stående mile med lukket fod har set ud, ses i »Afhandling om Kultilvirkning« (1799).

Den beskrevne mile er sandsynligvis norsk og består inderst af et ildrum dannet af tre lange kæppe, der er slået ned i jorden og bundet sammen i toppen.

Udenom disse stables træstykker på højkant, let skrånende udfra midten i to lag oven på hinanden, hvorefter det hele dækkes med grankviste og et lag jord eller »stybbe« (kulster). Herefter laves nogle trækhuller nederst i dæklaget, og milen an-

Jydsk mile med lukket fod

Grundplan

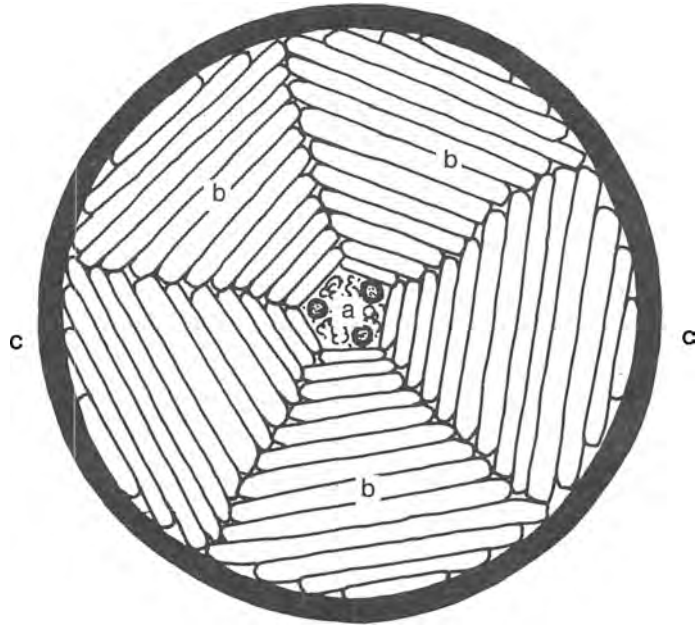

a. hjertet
b. grundlag af træstykker
c. dæklag af hedetørv

Snit gennem mile

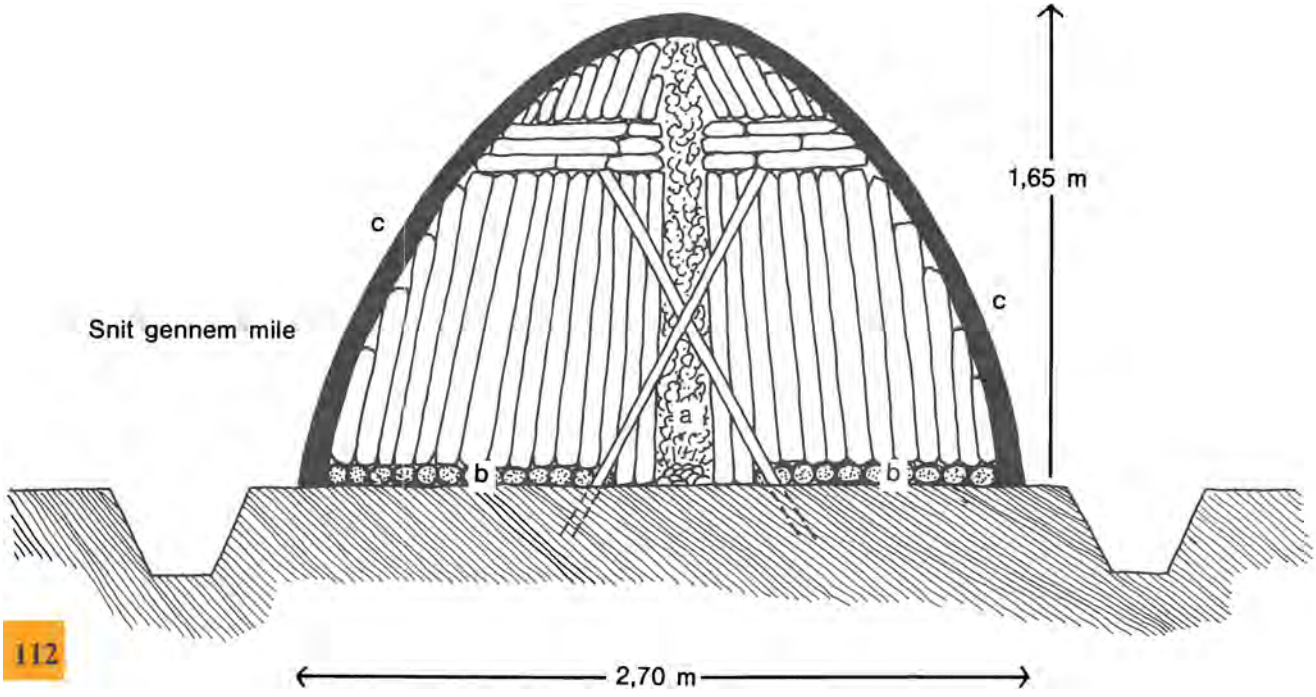

tændes fra toppen, ved at gloende kul skubbes ned gennem indfyringshullet til bunden af ildrummet, der derefter fyldes med små vedstykker og lukkes.

Efterhånden som svidningen skrider frem, efterfyldes ildrummet jævnligt med små træstykker, der således leverer varmen til forkulningen.

Den her beskrevne norske mile er meget stor, omkring 4 m høj og 10,5-12 m i diameter, mens dens jyske modstykke af Chr. Dalgas beskrives som 5,5 fod (1,65 m) høj og 9 fod (2,70 m) i diameter og indeholdende 1,5-2 favne brænde.

Stående mile med åben fod

Vi har ingen fuldstændig beskrivelse af, hvordan de nordsjællandske kulsviere opbyggede og brændte deres miler i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, men af de spredte oplysninger kilderne giver, kan vi alligevel stykke et nogenlunde tydeligt billede sammen.

Først og fremmest var det relativt små miler, indeholdende fra 1,5 til 4,5 favn brænde. Det vil sige, at de har været nogenlunde på størrelse med de miler, der har været benyttet i Nordsjælland helt op i 1900-tallet, idet en favn antagelig var noget mindre dengang, end den er nu. (A. Oppermann (1889), note s. 43)

Selve opstablingsmåden beskrives ikke i de samtidige kilder; men meget tyder på, at de nordsjællandske miler har været stablet uden ildrum/skorsten. Dette hulrum i milen er nemlig kun nødvendigt i de store miler, som man lavede i udlandet, og hvor man åbnede ind til ildrummet og efterfyldte milen med mere brænde op til flere gange under svidningen for at skaffe den fornødne varme til de store mængder træ, mi-

Stående mile med åben fod (Nordsjælland)

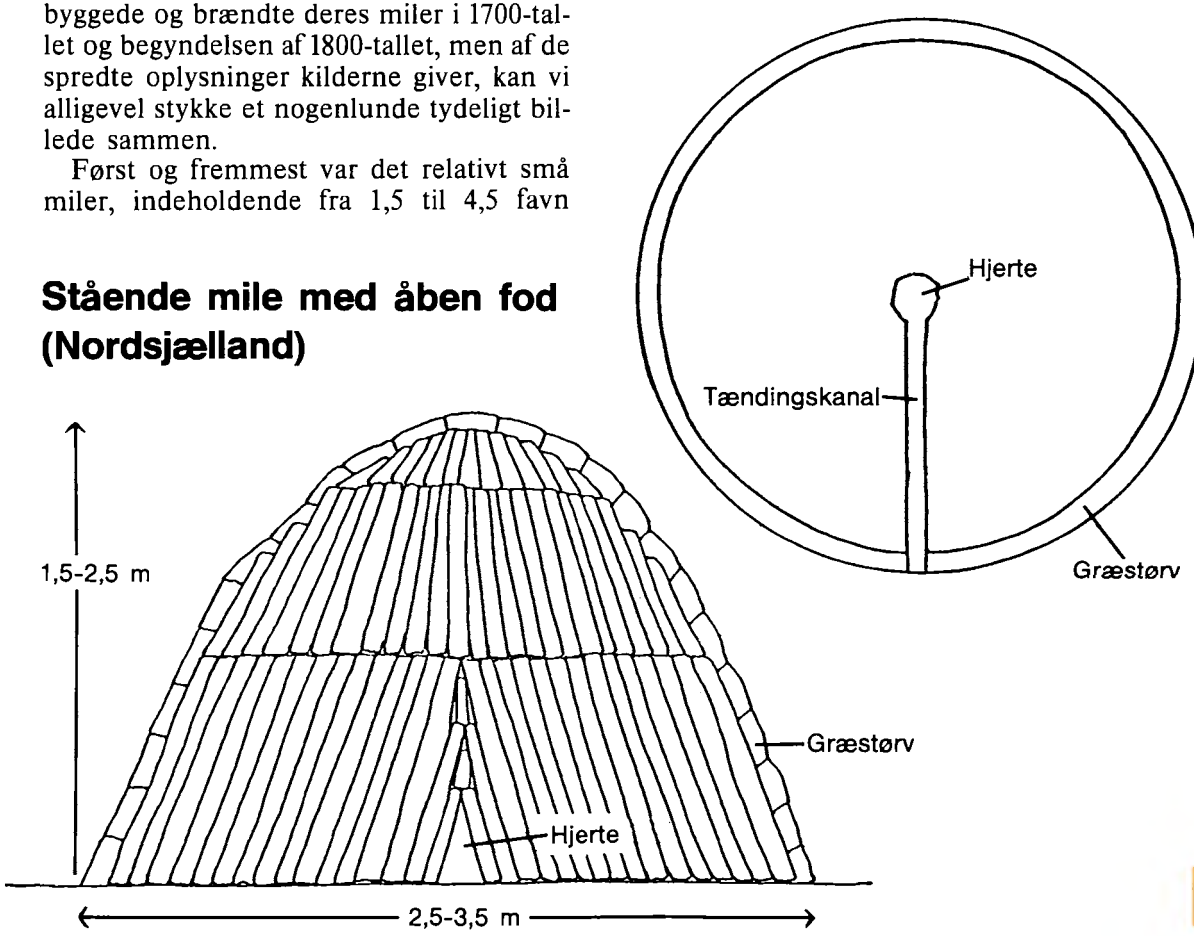

len indeholdt. I de samtidige danske beskrivelser af disse store miler anvendes den tyske beskrivelse »Quandelsstænger« om de stænger, der danner skorstenen. Dette tyder på, at stængerne ikke på dette tidspunkt har været almindeligt brugt her i landet, da de ellers ville have haft en dansk betegnelse, og udtrykket »hjertepæl« møder vi da også først i beskrivelser fra familien Henriksens mileplads på Karlebo Overdrev fra 1900-tallet. »Afhandling om Kultilvirkning« (1799) anbefaler kulsviere, der ikke er vant til at stable miler med skorsten, at slå en stok ned i jorden sammen med stængerne, da det giver mere styrke ved opstillingen af veddet. Også dette viser, at skorstenen/ildrummet ikke er nødvendig, og det er sandsynligt, at hjertet (milens midte, hvor antændingen sker) i de gamle nordsjællandske miler blot har bestået af nogle mindre træstykker lænet mod hinanden og med letantændeligt materiale i midten. Resten af træet har derefter været stablet i to lag oven på hinanden udfra hjertet, og hele milen har til sidst været dækket med tørv (miletørv).

Selve brændingen er foregået som ved andre mileformer, da der ikke er så store variationsmuligheder, og endelig er de færdige kul blevet dækket med kulster, når de er raget ud af milen, for at dæmpe eventuelle gløder.

Senere mileformer

Flere steder i litteraturen fra de sidste årtier af 1800-tallet og fremefter finder vi beskrivelser af miler, der er en videreudvikling af de gamle mileformer. Det store flertal af disse »nye« miler stammer fra familien Henriksens mileplads på Karlebo Overdrev, hvor der som et af de sidste steder på Sjælland blev svedet kul helt op i 1940'rne.

Disse miler havde visse fællestræk, såsom et hjerte bestående af fire pæle (hjertepæle) slået lodret ned i jorden, så de dannede en skorsten eller et ildrum midt i milen.

Ligesom tyskerne dækkede Henriksen de færdigstablede miler med halm eller hø og et efterfølgende kulsterlag, da det var umuligt at skaffe græstørv år efter år på samme mileplads. Endelig havde milerne trækkanaler bestående af sten (bolter) lagt parvis med et stykke træ over langs milens yderkant.

Siden lektor A. Oppermann's første beskrivelser af Henriksens mileplads i 1889 er der sket en del forandringer og forbedringer af milerne. F.eks. er et underlag af risbrænde fra beskrivelsen 1889 forsvundet i 1928 (K. Christensen (1928)) og udskiftet med en brolagt flade i V. Seegers beskrivelse fra 1929. Disse forskellige underlag er skabt for at sikre en bedre ventilation i milen, så det nederste lag træ blev svedet helt igennem, og man derved undgik for mange af de ellers meget almindelige »brandere« eller »brønde« (uforkullede endestykker), der måtte svies om i en anden mile.

Også »paldeknuden« (en stor brændeknude eller et rodstykke lagt oven på hjertet) er en forbedring i forhold til tidligere. Den beskrives første gang af K. Christensen i 1928 og er sandsynligvis »opfundet« efter 1889, idet Oppermann ikke har den med i sin meget grundige beskrivelse af Henriksens daværende miler. Dette store brændestykke hindrer, at ilden fra hjertet brænder lige op gennem toppen af milen og får den i stedet til at brede sig ud til siderne, hvorved brændingen er lettere at styre.

Endelig er man på et temmelig sent tidspunkt hos Henriksen begyndt at omvikle den halmdækkede mile med et halmbånd for at holde halmen på plads, når kulsterlaget blev kastet på. Halmbåndet er ikke nævnt i nogen af de før nævnte grundige beskrivelser af Henriksens teknik, men omtales første gang i Frederiksborg Amtstidende 3/8 1933.

Af dette ses tydeligt, at familien Henriksen i tidens løb har forandret og videreudviklet den »gamle« nordsjællandske mile temmelig meget, og de fotografier og beskrivelser, vi har fra Henriksens mileplads, giver derfor ikke, som det ofte er hævdet, et

billede af hvordan generation efter generation har stablet og brændt deres kulmiler i Nordsjælland gennem mange hundrede år.

En af de få ting, der synes at være nogenlunde uforandret fra gammel tid, er milernes rumfang, som af Oppermann (1889) angives til at være fra 1,5 til 2 favne, hvilket gav miler på 5-6 fod (1,5-1,8 m) i højden.

De anvendte træsorter

Kun et par håndfulde af de mange forfattere og skribenter, der i tidens løb har beskæftiget sig med kulsvidning og kulsviere, er gået så meget i dybden med emnet, at de oplyser, hvad det var for træsorter, der blev anvendt til kulsvidning, og på hvilket tidspunkt disse træsorter blev brugt.

Desværre bygger de fleste af disse beretninger på oplysninger fra slutningen af 1800-tallet eller senere, hvilket bevirker, at de næsten allesammen medtager nåletræer, især gran, som en meget vigtig træsort for kulsvieren. Det har gran uden tvivl også været på dette sene tidspunkt, men hverken gran, skovfyr eller lærk blev indført på Sjælland før i midten af 1700-tallet, og herefter er der uden tvivl gået mange år, før disse nye træsorter er blevet så almindelige, at man har fældet dem for at anvende dem til kulsvidning.

I Rentekammerarkivets pakker om kulsager ser vi, at de selvstændige kulsviere gennem hele tidsrummet 1763-1813 har svedet kul af så godt som alle former for løvtræ.

I sommeren 1770 indberetter overjægermesteren til Rentekammeret, at bøndernes kul »svies af alle slags såvel bøge- som ege-, birke- eller andet brænde, som dertil kan stjæles, desforuden tages og dertil gammel gærdsel og staver, ja, ubrugelig vogntømmer såsom »hiulfil« (hjulfælge) med videre« (Rtk. 333. 513 6/6 1770).

I efteråret 1770 tilføjes, at brændetyveriet til kulsvidning »sker fornemmelig på de unge og til fremvækst stående træer, der er lettest og snarest at behandle, samt fra stedet eller fra roden at få bortført« (Rtk. 333.513 - 3/11 1770; 1/12 1770) og videre »vel må tilstås, at mange kul svies af den udvisning, som en og anden nyder årlig udvist, så og af gamle jordstød af alle slags træsorter og hvis gammelt træ, der kan forefindes i tørvemoserne...«.

Af disse og lignende senere oplysninger kan vi se, at de selvstændige kulsviere - i hvert tilfælde frem til begyndelsen af 1800-tallet - har brændt alt, hvad de kunne skaffe af træ uden at tage hensyn til, hvilke træsorter det var, eller om det var rod- eller grenebrænde, friskt eller råddent træ.

Forstvæsnet derimod sved fortrinsvis af bøgetræ, men særlig fra 1806-13 kunne dette krav ikke overholdes, og andre træsorter, særlig birk, vandt indpas. Interessant er det at se, at en træsort som eg kun blev svedet i meget ringe grad, da smedene ikke ville aftage rene egekul, »fordi de sprætter så meget« (Rtk. 333.514 1/3 1810). Forstvæsnet blev derfor nødt til at blande egekullene med bøgekul for at få dem afsat.

Litteratur

Anonym:
Afhandling om Kultilvirkning (U.st. 1799).
Knud Christensen:
Den sidste Kulsvier på Sjælland. Verden og Vi 18. nr. 8 (1928).
Chr. Dalgas:
Kulbrænding. Hedeselskabets Tidsskrift. 14.-15. årg. (1894).
E. Fleicher:
Forsøg til en Undervisning i det danske og norske Skovvæsen. (Kbh. 1799).
Frederiksborg Amtstidende 3/8-1933.
A. Oppermann:
Dansk Kulsvieri. Tidsskrift for Skovvæsen. Rk. B, Bd. 1. (1889).
Valdemar Seeger:
Nordsjællands Kulsviere. Skovbrugstidende 1929.

Kilder

Rentekammerarkivet:
Rkt. 333.513 Om kulsvieriet.
Rkt. 333.503 Om tørvemoser og kulbrænding.
Rkt. 333.514 Kulsager.

OLAV KJERSGAARD OG HANS CHRISTIAN JARLØV

Trækul

Træ har fra de ældste tider været et af menneskets vigtigste råstoffer og langt det vigtigste brændsel. Allerede i en fjern oldtid blev det iagttaget, at de trækul, der fremkommer ved træets forbrænding, gav en god, stabil glødevarme uden flamme og derfor var velegnede til mange formål, f.eks. ertsudsmeltning, glasfremstilling og smedearbejde. Ligeledes var trækul velegnet til opvarmning ved brug af kulbækkener.

Træets kemiske sammensætning er grundlaget for denne anvendelse. Ved indeholder, ret uafhængigt af træart, ca. 50% kulstof, ca. 6% brint, ca. 43% ilt samt ca. 1% kvælstof og mineraler. Stofferne forekommer som en række kemiske forbindelser: Lignin, cellulose, kulhydrater, æggehvidestoffer, fedtstoffer, olier, harpiks, garvestoffer samt vand, der forekommer såvel frit som hygroskopisk bundet. I friskfældet stand indeholder træ op til 60% vand, skovtørt 15-20% og lufttørt 10-15%.

Opvarmes træet, forsvinder vandet, først det frie og efterhånden også det hygroskopisk bundne, og ved 105° C er kun træets tørsubstans tilbage. Fortsættes forbrændingen med fri luftadgang, forbrænder tørsubstansen under dannelse af brændbare luftarter, indtil kun aske, ca. 5%, er tilbage.

Foregår den fortsatte forbrænding derimod uden eller med begrænset luftadgang, vil de organiske stoffer ikke brænde bort, men der vil ved den fortsatte forkulningsproces dannes brændbare slutprodukter som trækul og destillationsprodukter som træeddike, trætjære og træsprit. Forbrænding helt uden luftadgang, retortbrænding, er først udviklet i nyere tid, mens det egentlige kulsvieri som ovenfor antydet har aner langt tilbage i tiden.

Selv om træets kemiske sammensætning kun varierer beskedent fra art til art, har de forskellige træarters ved dog meget forskellig hårdhed og harpiksindhold. Derfor er de kul, man får ud af dem også meget forskellige, og træarterne brændes helst hver for sig. Bøg og eg, som har nogenlunde samme trækulværdi, brændes dog ofte sammen. De giver gode, hårde, tunge kul, som kan finde bred anvendelse. Tungest er dog egekul, der f.eks. er særlig egnede til jernværksbrug. Andre løvtræarter har herhjemme kun været anvendt i mindre udstrækning, f.eks. anvendte kulsvierne nødigt ask og asp, som gav små og bløde kul. Dog brændtes tidligere en del rødel, tørst og lind, som brugtes til fremstilling af sortkul, idet sortkul er en blanding af trækul, svovl og salpeter.

Trækulbrænding af nåletræ var ukendt i Nordsjælland indtil ca. 1800, da de indførte nåletræer begyndte at give udbytte. Derimod brændtes meget nåletræskul både i Norge og i Skåne, Halland og Blekinge, hvorfra man også fik de vigtige biprodukter, bl.a. trætjæren. Nåletræ er langt mere harpiksholdigt end løvtræ og derfor sværere at brænde til kul. Der kræves en meget omhyggelig opbygning af milen og en meget årvågen kontrol med brændingen for at sikre et godt resultat. Milens bund gøres svagt grydeformet, stampes fast og beklædes, gerne med næver, d.v.s. birkebark. Herover lægges strøer, som skal bære trækulbrændet, og i bundens midte anbringes et afløb, »roen«, hvorfra tjæren kan løbe til aftapning gennem en taprende.

Ved brændingen af trækul efterlades der aske, og denne askes sammensætning er af betydning for de formål, til hvilke de forskellige træarters kul er mest velegnede. Således må askens fosforindhold til jernudsmeltning være så lavt som muligt. Ikke

blot træarten, men også jordbunden på voksestedet påvirker askens indhold af forskellige mineraler, ligesom askens sammensætning kan svinge fra bark til ved. Derfor har kullenes kvalitet altid været kontrolleret af aftagerne, i gamle dage var det en erfaringssag for f.eks. jernværkerne at hjemtage de rette kul, i vore dage kontrolleres kullenes kvalitet derimod på laboratorier.

Ved rensningen efter milebrændingen blev kulster og brynde skilt fra og kullene sorterede, dels efter størrelse, dels efter kvalitet. Meget benyttet var et sold med en maskevidde på ca. 2,5 cm. Kvalitetskravene kunne være:

1. Dybsort, glinsende med metalagtigt skær; store, faste stykker; tydelig vedstruktur; lys klang. Sådanne kul var velegnede til alle formål.
2. Sort, glinsende med svagt grønligt skær; hårdt, sprødt, skarpkantet; lys klang; lettere end 1. Sådanne kul var egnede til metallurgisk arbejde og til åben kulild.
3. Matsort, uden glans; middelstore stykker; mindre hårde; dump klang; vedstruktur næppe til at se. Sådanne kul var mindre egnede til industrielle formål.
4. Gråsort, svagt hvidlig glans; ret sprød; temmelig let; middelstore til mindre stykker; mat klang.
5. Affaldskul, uregelmæssige småstykker, lette og askerige.

De forskellige kul blev efterbehandlet på forskellig måde, alt efter deres formål. Det er allerede nævnt, at sortkrudt var en blanding af trækul, svovl og salpeter. Det kul, man brugte til krudtet, skulle brændes ved temperaturer på omkring 300° C. Det var brunsort og havde et kulstofindhold på ca. 75%, et kvælstofindhold på ca. 20%, et brintindhold på ca. 4%, mens resten var aske. Krudtmøllerne brændte ofte selv deres kul for at være sikre på kvaliteten, og kullet blev først pulveriseret i selve møllen.

Fint pulveriseret trækul, som i dag kaldes kønrøg, bruges desuden til polering af metal, til filtre og til sort farve som f.eks. tusch. Kullets sværtende egenskaber udnyttes også, når kunstneren anvender det bløde lindekul til sin kultegning.

Trækul har en meget stor indre overflade, som binder luftens ilt. Derfor virker kullene stærkt iltende. Denne egenskab har været udnyttet på mange forskellige måder. For eksempel har trækul været brugt til rensning af så forskellige væsker som råddent vand og fuselholdigt alkohol. Kullet fjerner dog kun lugten fra det rådne vand, mens de farlige bakterier bliver tilbage.

Trækul anvendes ligeledes til rensning af kulsyre i mineralvandsfabrikker og til affarvning og klaring af væsker.

Kullenes evne til at absorbere fugtighed bevirker, at de ved henliggen optager vand fra luften og efterhånden mister deres absorptionsevne. Hvor hurtigt dette sker, afhænger af, hvilken træart kullene er brændt af. Således bliver friskbrændt egekul kun 4-5% tungere efter et døgns henliggen, mens fyrre- og poppelkul bliver 8-9% tungere og grankul hele 16% tungere, end det var lige efter brændingen. Kullene kan dog genvinde deres absorptionsevne, hvis de atter udglødes.

Trækul er kostbare, og derfor forsøger man overalt at erstatte dem med andre produkter, f.eks. stenkul. Derfor brændes der i dag slet ikke kul i Danmark. Alt, hvad vi bruger, importeres, og langt den største del af vort forbrug går til grillstegning. De briketter, vi bruger hertil, er ringere end selv tidligere tiders affaldskul, idet de ligefrem er en blanding af trækul og hvedemel. En anden moderne anvendelse af trækul finder vi i blomsterhandlerens såkaldte blomsterkul, mens såkaldte kyllinge-, hønse- og svinekul blandes i husdyrenes foder - vist mest som fyld, selv om man før har troet, at kullets rensende virkning kunne overføres til organismen. Herpå beroede vore bedsteforældres tro på kultabletters gavnlige indflydelse på fordøjelsen. Trækul har i sandhed været et produkt med mange anvendelser.

ANDERS FRIEDRICHSEN

De nye kulsviere i Maarum

Studiekredsen »Maarum Sogns Historie«

Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv oprettede i begyndelsen af 1980'erne en række studiekredse ude i primærkommunens gamle sogne. Maarum Skole blev centret for det lokalhistoriske arbejde i Maarum sogn, idet man dels arbejdede med at udforske skolens historie og dels tog en række emner op til behandling. Maarum Kirke, Maarum Teglværk, Kagerup Teglværk, købmændene i sognet og kulsvidningen blev emnerne for studiekredsens lokalhistoriske arbejde.

Da Maarum sogn er et typisk skovsogn omgivet af en skov på de tre sider - mod syd og øst af Gribskov og mod nord af Harager hegn - var beretningerne om kulsvidning og kulsviere naturligvis mange.

Dette var baggrunden for, at studiekredsen i vinteren 1982/83 begyndte sit arbejde med de mange beretninger om kulsviere og om den kulsvidning, der kunne spores i sognet.

Det viste sig snart, at kulsvidningen altid blev beskrevet som et bierhverv i de mundtlige overleveringer. Det var småbønderne, parcellisterne og husmændene, der i sognet supplerede landbrugets svingende indtægter med indtægterne fra salget af trækul. Milebrændingen fandt typisk sted i de perioder, hvor landbruget ikke lagde beslag på arbejdskraften.

Under min vejledning lagde studiekredsens medlemmer derfor et stort arbejde i at efterforske alle spor efter kulsvidning i sognet, hvor der i dag bor 1200 mennesker. Resultaterne var nedslående, idet man kun fandt få egentlige mundtlige overleveringer om kulsvidningen - og altid på anden eller tredie hånd! Det vil sige, at det typisk var beretninger, som meddeleren havde fra sin egen far eller mor, eller som stammede fra bedsteforældrene.

Beslutningen om at prøve det selv!

Studiegruppen omfattede 24 personer fra starten i oktober 1982. Heraf var halvdelen egentlige sognebeboere, der enten var født i sognet eller havde boet der det meste af deres liv. Man blev i foråret 1983 enige om selv at prøve at brænde trækul i skoven efter den gamle recept.

Da gruppen blandt sine medlemmer talte skovløberen i Duemose, Jørgen Jensen, blev der - som det første skridt - gennem ham etableret forbindelse til Statsskovvæsenet. Både statsskovrider Lars Toksvig og statsskovfoged Jørn H. Frisch gav tilsagn om støtte til projektets gennemførelse. Der blev nedsat en lille projektstyringsgruppe bestående af gårdejer Svend Svendsen, Ejlstrup, skovløber Jørgen Jensen, Duemose, og mig selv.

Projektgruppen udarbejdede de fornødne planer, fik udpeget en mileplads ved Duemose Hus nær Duemose trinbræt på Gribskovbanen, og endelig organiserede skovløberen den fornødne sankning og afhentning af træ til brændingen.

Den første milebrænding juli 1983

Der blev nu truffet beslutning om, at milebrændingen skulle finde sted i dagene fra 22. til 24. juli 1983.

Det praktiske arbejde blev udført af medlemmer af studiekredsen og af arkivets arbejdsgrupper. Man havde desuden i foråret inviteret en »rigtig« kulsvier, Verner Henriksen, Skansevej, Hillerød, til at fortælle

om fremgangsmåder brugt ved de sidste miler på Karlebo Overdrev. Han var som knægt med til at brænde kul på Overdrevet sammen med sin far. Da vi ville være sikre på et rimeligt godt resultat af milebrændingen, hentede vi derfor Verner Henriksen til milepladsen, da den første spændende opbygning af milerne skulle finde sted. Milebrændingerne ved Duemose er således præget af den teknik, som blev anvendt i 1930'rne.

Opstilling af milerne

Milerne blev opstillet på en ryddet, plan plads med en diameter på ca. 2 m. Midt på pladsen blev der banket 4 pæle ned, hver med en diameter på 6-8 cm, i en firkant med 30-40 cm's afstand mellem pælene. Disse pæle dannede fundamentet i milens »hjerte«. Pælene var af gran, og mellemrummene blev omhyggeligt fyldt ud med knastørt granris og andet brændbart materiale med henblik på optænding af milen.

Uden om hjertet blev der stablet det første lag af 60 cm lange træstykker af passende tykkelse. Det anvendte brænde blev normalt flækket 2-3 gange, alt efter hvor tykke stykkerne var.

Der blev samtidig lavet en tændkanal, idet der ind til hjertet blev placeret et 90-100 cm langt svært brændestykke, uden om

hvilket fodbrændet blev stablet. Fodbrændet er det inderste lag brænde.

Derefter blev der anbragt en stor træknude kaldet »palleknuden« oven på hjertet. Denne har til formål at hindre, at milen efter antændelsen brænder ud i toppen, idet palleknuden tvinger ilden til at brede sig ud til siderne.

Derefter blev så det næste lag træstykker af samme længde som fodbrændet stablet omkring hjertet, idet man ved stablingen anbragte de enkelte brændestykker med så få mellemrum som muligt.

Topstykket - lagt oven på det underste lag brænde - bestod af kortere træstykker kaldet »brøndet«, idet man normalt anvendte ikke helt brændte endestykker fra forrige brænding. (Det fik vi siden god brug for!)

Til en mile af denne størrelse - ca. 2 m i diameter og 1,8-2 m høj - blev der anlagt 6 ventiler eller trækkanaler udover den omtalte tændkanal. Disse bestod af store runde sten, der blev lagt på jorden op mod brændet med et ca. 60 cm langt, svært brændestykke lagt oven på stenene. Dette gav luft ind under det dække af grus, græstørv og lignende, hvormed milen blev dækket. På vores mileplads blev der yderligere lagt et svært brændestykke ind mod hjertet ved hver ventil, idet man så inden dækningen af milen fjernede disse træstykker fra ventilerne.

Da milen var stablet færdig med tændkanalen og de tre ventiler eller ventilationskanaler, blev den dækket med halm. Uden om halmen blev der lagt stærke halmbånd, hvis knytning i øvrigt viste sig ikke at være uden problemer. Gruppen kunne dog opvise et par landmænd, der stadig kunne kunsten at knytte et godt, stærkt bånd af halm.

Halmbåndene havde til formål at hindre, at det dække af jord, græstørv og grus, som nu blev lagt tæt på milen, skulle skride ned ad siderne. Båndene blev lagt med ca. 30 cm's afstand.

Havde der nu på pladsen ved Duemose Hus været brændt trækul i en årrække, ville den have været dækket af et tykt lag rester fra tidligere brændinger bestående af trækulsmuld, aske, sand og lignende, og med dette »kulster« ville man have dækket milen, så brændingen kunne reguleres gennem åbning og lukning af ventilerne. Men da det var første gang, der blev brændt trækul på denne plads, måtte vi dække milen med græstørv lagt med græsfladen indad sammen med sand og grus.

Brændingen

Milen var nu klar til antænding gennem trækkanalen. Dette foregik ved hjælp af en lang rafte omvundet med brændbart materiale i spidsen. Denne fidibus blev ført ind i tændkanalen, hvorved det tørre materiale i hjertet blev antændt.

Selve brændingen begyndte med åbne ventiler, men efterhånden, som processen skred frem, blev ventilerne lukket mere eller mindre til. Brændingen af en mile af den her nævnte størrelse viste sig at tage 14-16 timer. Der var under hele forløbet faste vagter, der skulle hindre, at ilden brød igennem milens dække. Hver gang afdækningen brændte igennem, dækkede vagterne omgående hullet til med græstørv og sand.

I det følgende gengives en rapport fra det vagthold, der afløste natholdet, efter at den første mile var blevet tændt fredag eftermiddag:

»Da Hans Holm Larsen og jeg indfandt os ved milen kl. 7 til afløsning, forklarede natholdet, at milen kl. 1 havde tendens til at brænde igennem, hvorfor de havde dækket den med ekstra græstørv og jord.

Milen var i nattens løb sunket 30-35 cm i højden, og en del i sydsiden, røgen var moderat.

Da milen nu var tættere på grund af

sammenstyrtningen, gav vi os ved 8-tiden til at fjerne det yderste lag græstørv, det der var lagt på i nattens løb. Herved fremkom et hul i toppen, hvori vi så de første trækul, og vi tog et par skovlfulde ud for at se resultatet, og de var helt i orden.

Derefter dækkede vi hullet igen og klappede milen til, og prøvede med en skovl i en af trækportene, om træet i bunden var brændt, men tilsyneladende stødte vi på hårdt træ.

Efter en kaffepause kl. 9 røg milen en smule mere. Kl. 9.30 stødte vi milen sammen, den svandt nu yderligere 30-40 cm i højden, og ved sammenstyrtningen kom igen trækul til syne foroven, og vi tog så prøver forskellige steder på milen, ca. 1/2 trillebørfuld, og dækkede så igen og klappede til. De

prøver vi havde taget var også helt i orden, og vi gav så milen noget mere luft i portene, indtil den var ved at sende flammer ud, og dækkede derefter igen.

Kl. 11 fjernede vi det, der var tilbage af portene, stødte milen yderligere sammen, og klappede den til igen, og da vi afleverede den til eftermiddagsholdet kl. 12, antog vi, at forbrændingen var slut.

Hans Mortensen«

Det fremgår af morgenholdets rapport, at man klapper milen ned, når brændingen er ved at være færdig. Dette gøres for at fremme brændingen af de sidste rester af endnu uforbrændt træ.

Når det skønnes, at brændingen er slut, lukkes ventilerne og tændkanalen helt, og milen klappes/bankes med en »klapper«, der består af en træklods sat på skaft.

Brændingen står nu til afkøling - i Maarum til lørdag eftermiddag. Vi var blevet informeret om, at en mile af vor størrelse burde stå til afkøling mindst 24 timer, men af hensyn til mandskabet måtte vi åbne milen efter bare 6 timers afkøling.

Milen åbnes

Før åbningen blev det dække af grus, sand og græstørv, der var lagt på milen, gravet af. Stenene omkring ventilerne og tændkanalen blev fjernet, og selve fremdragningen af trækullene kunne finde sted.

Dette skete ved, at man »krogede« milen ud med en »krog« bestående af en ca. 2 m lang gren, der endte i en krog af ca. 40 cm's længde. Indholdet i milen blev således spredt ud til yderligere afkøling, inden trækullet blev sækket op ved hjælp af en »resle« - et redskab til sigtning af trækullet - så

de i større stykker blev skilt fra smuld og mindre trækulstykker.

Vort eksperiment var nu gennemført med ret godt resultat, takket være den erfaring den gamle kulsvier Verner Henriksen havde kunnet videregive til studiekredsens medlemmer.

Vi tændte den næste mile lørdag eftermiddag, og søndag 24. juli var den første kulsvidning på pladsen ved Duemose i Gribskov afsluttet!

Milebrændingen fortsættes

Efter erfaringerne fra sommeren 1983 blev det kollektivt besluttet i studiekredsen at gentage eksperimentet i sommeren 1984, hvor kulsviergruppen høstede gavn af erfaringerne fra den forrige sommer.

Der var efter to års brændinger et ønske fra Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv om at sikre, at kulsvidningen kunne fortsætte, dels på grund af den formidlingsmæssige værdi, dels for at brændingerne kunne danne basis for egentlige forskningsmæssige undersøgelser, der bygger videre på den folkelige historiske interesse.

Endvidere kunne man gennem den årlige brænding i Gribskov skabe sikkerhed for, at kulsvidningen som håndværk blev bevaret. Samtidig blev sognets egen identitet styrket og udbygget.

Maarum Kulsvierlaug

Efter studiekredsens bearbejdning af resultaterne fra brændingerne i 1983 og 1984 besluttede man i vinteren 1984/85 at oprette et »kulsvierlaug« til at sikre den fortsatte udvikling af projektet.

Det var vigtigt at finde en form, der undgik svaghederne ved en almindelig foreningsdannelse, hvor alle aktiviteterne ofte er stærkt knyttet til en enkelt eller få personers interesse for sagen. Det blev derfor et egentligt »laug« med tilknytning til Maarum sogn, som gruppen besluttede at få oprettet.

Vedtægterne var enkle og direkte knyttet til selve kulsvidningen som den årlige begivenhed. Lauget var desuden afgrænset medlemsmæssigt til relativt få medlemmer, højst 19, og med den til enhver tid værende oldermand som hovedansvarlig for årets brænding.

Umiddelbart før kulsvidningen i 1985, fredag 28. juni, blev »Maarum Kulsvierlaug« stiftet på selve kulsvierpladsen i Gribskov.

Dette laug har siden da gennemført brændinger i 1985, 1986 og nu sidst i juli 1987. Lauget består i dag af 16 aktive kulsviere samt af 4 æresmedlemmer.

Ud over sommerens milebrænding har

Vedtægter for

MAARUM KULSVIERLAUG

§ 1 Laugets navn er "Maarum Kulsvierlaug"

§ 2 Lauget har som formål gennem kulsvidning at holde de gamle kulsviertraditioner i hævd.

§ 3 Lauget samles hvert år i maj måned til forårssamling samt til kulsvidning i juli måned.

§ 4 Lauget kan højst have 19 kulsviere som laugsmedlemmer.
Nye kulsviere skal godkendes af Lauget på forårssamlingen.
Laugets kulsviere skal være personer med høj moral og tilknytning til Maarum sogn.

§ 5 Valg af oldermanden for det kommende kulsvierår finder sted på den årlige forårssamling.
Oldermanden kalder til forårssamling og er ansvarlig for gennemførelsen af årets kulsvidning.

Således vedtaget på Kulsviersamlingen
på Milepladsen ved Duemosehus
fredag den 28.juni 1985.

Svend Svendsen
Oldermand

Anders Friedrichsen
Skriver

lauget i de senere år afholdt en »julekulsviersildespisning« i Maarum Forsamlingshus med deltagelse af laugets medlemmer, »kulsøer«, repræsentanter for Statsskovvæsenet samt andre, som har støttet projektet. En for sammenholdet god og morsom aktivitet med kulsviersange, beretninger fra kulsvierlandet samt genoplivelse af sommerens mange muntre oplevelser.

Dokumentation

For at sikre en dokumentation af projektet blev der i samarbejde med Kulsvierprojektet/Skoletjenesten lavet en videooptagelse af årets brænding i sommeren 1986. Resultatet er blevet en videofilm på 17 minutter med titlen »Maarum Kulsvierlaug«, der er beregnet til undervisningsbrug. Videofilmen kan lånes af skoler og andre interesserede via Skoletjenesten og Amtscentralen for Undervisningsmidler i Hillerød.

Derudover har Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv selv igennem alle årene dokumenteret aktiviteterne, idet arkivets fotograf har dækket brændingerne i såvel sort/hvide- som farveoptagelser.

Arkivets diasoptagelser har dannet baggrund for produktionen af en diasserie om vort projekt til formidlingsbrug. Serien omfatter 60 optagelser, hvoraf de 15 er affotograferinger af en række optagelser fra milebrændingen på Karlebo Overdrev i begyndelsen af 1930'rne. Man får lejlighed til at sammenligne det nutidige projekt med brændingerne på Overdrevet.

Denne diasserie har i øvrigt dannet grundlag for en række foredrag overalt i Frederiksborg amt.

Styrkelsen af den historiske identitet

Kulsvidningsprojektet i Maarum har gennem sit samspil mellem Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv og sognebeboerne i Maarum sogn været medvirkende til at genskabe det gamle kulsvierhåndværk. Projektets forløb har vist, at det har været i den elvte time, kulsvierlauget kom i gang i nutidens Maarum, før glemselen totalt sænkede sig over en mere eksakt viden om kulsvidningen og dens vilkår.

Trækulproduktionen og Maarum Kulsvierlaugs virksomhed iøvrigt har medvirket til at fremme sammenholdet mellem sognebeboerne, ligesom sognets egen identitet er blevet styrket i en tid, hvor centralisering og urbanisering lægger de små sogne øde. Bevidstheden om eget værd er blevet større gennem den historiske viden om forfædrenes liv og færden i sognet.

KIRSTEN RYKIND-ERIKSEN

Historierne om kulsvierne

Historierne om kulsvierne er stadigvæk levende og genfortælles med stor glæde. Igennem mit indsamlingsarbejde for Nordsjællandsk Folkemuseum i 1985-86 har jeg atter og atter fået dem fortalt, når jeg var ude at snakke med folk. Historierne drejer sig især om kulsviernes handelsture til København, deres kørsel hjem om natten med tomme vogne og deres natlige overvågning af milerne, når de brændte trækul. I historierne indgår beretninger om, hvorfra kulsvierne stammede, hvor de boede, og hvordan det er gået dem i tidens løb. Hertil kommer fortællingerne om, hvorledes dumdristige mænd blandt dem trods forbud gik på jagt i kongens skove, og hvordan de tog tømmer enten til trækulsvidning eller til brændsel. De kunne gøre det af nød, eller fordi de var i opposition til myndighederne.

Beretningerne om kulsvierne er især blevet populære inden for de sidste 100 år, og der fortælles om dem i bøger, tidsskrifter og avisartikler. Historiernes sandfærdighed er blevet diskuteret, og det er et spørgsmål, om de efterhånden er blevet genfortalt så mange gange, at de har ændret karakter. Er de blevet til myter? Nordsjællands store folkemindesamler, Anders Uhrskov, skriver således i en af sine bøger (fra 1939), at »adskillige Beretninger gik i Arv fra Slægt til Slægt.«

I det følgende vil jeg se på, hvorfor disse historier er blevet så folkekære netop inden for de sidste 100 år. Hvilke tendenser var der i samfundet, som dannede grobund for historierne, og som i mange tilfælde medførte, at de blev fortalt med begejstring?

Hvor stammer vores kendskab til kulsvierne fra?

Der er ikke skrevet ret meget om kulsvierne før i begyndelsen af 1800-tallet. Topografiske forfattere, der iøvrigt behandler Nordsjælland og bønderne omkring 1800, har kun lidt med om kulsvidning i deres beskrivelser. I 1868 skrev L. F. Both en lille bog om kulsvierne, og der kom et par artikler om dem i Illustreret Tidende 1860 og 1885 samt i Søndagsbladet, årgang 1911-12. Fra 1915 og frem nedskrives historierne om kulsvierne i langt højere grad end tidligere. De nævnes i omkring 15 bøger i selvstændige artikler eller i artikler, der iøvrigt omhandler andet. Ialt er der i litteraturen skrevet godt 100 sider om dem, hvoraf de fleste findes i Anders Uhrskovs bøger. Desuden findes der artikler om kulsvierne i års-, måneds- og tidsskrifter, f.eks. i Tilskueren, 1917, i Verden og Vi, 1928, i Gads Danske Magasin, 1935, og i mere populære blade som Tidens Kvinder, 1925. Hertil kommer, at der i hæfter som Jul i Nordsjælland og dets afløser Folk og minder i Nordsjælland, samt i hæftet To skovbyer er bragt læsestof om kulsvierne eller om folk i Grib Skov 9 gange fra 1942 til i dag. Ofte er det skrevet som erindringer, ligesom det er tilfældet i Uhrskovs bøger.

Ved siden af disse har forfatterne Georg Nordkild og Zakarias Nielsen skrevet en række romaner og avisartikler. I Frederiksborg Amts Avis har der ind imellem været bragt artikler og indlæg om kulsvierne.

I forhold til det store antal bøger, som findes om Nordsjælland og dets befolkning, er godt 100 sider egentlig ikke meget om et erhverv og en befolkningsgruppe,

der har lagt navn til meget, og hvor indtrykket af dem har været så stærkt, at Nordsjælland i mange tilfælde er blevet betegnet »Kulsvierlandet«.
Historierne kan opdeles i to retninger:

1. Folkesagn om overtroiske væsener, og fortællinger, der ofte har et romantisk skær over sig.
2. Beretninger om bønders og kulsvieres dagligliv - i de fleste tilfælde skrevet ud fra erindringer og mundtlige overleveringer.

1. Folkesagn og fortællinger

De få folkesagn og fortællinger, der findes om kulsvierne, beskæftiger sig overvejende med livet omkring kulmilerne. Det var hårdt arbejde at skaffe sig træ i skoven og få det kørt hjem til milepladsen. Efter skovforordningen af 1805 skulle træet købes på skovauktionerne. Selve milebrændingen var dog det hårdeste stykke arbejde. Uafladelig i to døgn skulle milen bevogtes, for at den ikke brændte for kraftigt. Hvis dette skete, kunne træet brænde, og der blev ingen trækul ud af det. Disse vågenætter ved milerne har givet stof til sagn, fortællinger og viser, som blev nedskrevet af forfattere og folkemindesamlere i begyndelsen af dette århundrede.

Fortællingerne beretter om kulsvierne, når de sad vagt omkring milen. Hvordan de med deres trætte vågehjerner i fantasien har set alfer og trolde, højfolk og andre af skovens væsener bevæge sig rundt i mørket. Lys- og skyggevirkninger satte fantasien i sving, »da oplevede Kulsvierne mystiske Ting, og Sagn opstod,« som beskrevet af Uhrskov (»Fra Land og By«, 1940). Sagnet kunne bestå i en fortælling om, hvad kulsvierne kunne risikere, hvis de om natten flygtede fra deres mile, når de så ellepiger. Ellepigerne kunne i sådant et tilfælde have jævnet milen med jorden til næste dag!

I bogen »Folkesagn« skrevet af Uhrskov (1922) findes der kun ét sagn om kulsvierne, og det omhandler deres bosættelse i Alsønderup sogn. Sagnene er iøvrigt meget korte fortællinger om bønder og andre folk i Nordsjælland.

2. Beretninger

De beretninger, der er overleveret, stammer navnlig fra husmands-kulsvierne, f.eks. dem på Karlebo Overdrev, der hovedsagelig levede af kulsvidning. Beretningerne fortæller især om kørslerne til København og hjem igen og om kulsviernes drikkerier.

Skoleinspektør Petersen beskriver sådan en tur i sine optegnelser »En gammel Kulsviers Fortælling« (Kultur og Folkeminder (1953)), hvor han beretter om, hvad hans far oplevede i 1830'rne og 1840'rne:

> »Naar de skulle til København, gjordes Læsset i Stand ved Middagstid, og ved Tretiden listede de af. Første Gang bededes i Blovstrød (ved Kroen) og anden Gang i Kongens Lyngby. Hen ad Morgenstunden kom de ind til Siseboden (toldbod). Her var der en farlig Mudder. Der kunne holde Vogne i lange Rækker. Sisebetjenten skulde jo efterse, at der blev betalt Sise af alt, hvad de havde med, men der blev snydt alligevel.«

Petersen fortæller om afsætningen af sækkene og til hvilke priser, og

> »...Det var myrderligt, som de snød med Sækkene, de syede dem smalle, bare de havde Højden, saa var det nok. Naar Handelen saa var forbi, skulde de jo gerne ned hos Kældermanden, der maatte saa nogle halve Pægle til«...»Det var om at gøre snart at komme ad Hjemningen til. Kunde de komme igennem Nørreport inden kl. 4, kostede det ikke noget, men kom de efter kl. 4, naar Porten var lukket, kostede det 10 Skilling i Portpenge.«

Andre beretninger handler om kapkørslerne hjemad. Ofte foregik de mellem »de

Sorte« (kulsvierne) og »de Hvide« (blegmændene ved Esrum Sø, der vaskede og blegede tøj for folk i hovedstaden). »De Hvide« havde fordelen af at have de bedste heste, men havde så vognen fuld af tøj, de havde med hjem for at vaske. »De Sortes« vogne var tomme og derfor lettere at sætte i fart. Hvis kulsvierne kom først hjem, skulle »de Hvide« hente træ i skoven til dem, d.v.s., de blev nødt til at tage det ulovligt. Hvis den modsatte part vandt, skulle »de Sorte« byde på brændevin og mad, når de kom hjem.

Kuskene fra andre handelsvogne og kulsvierne forsøgte ligeledes at udkonkurrere hinanden på landevejen. Kørslen foregik ofte i lange rækker, og det gik ud på at køre uden om og piske løs på modparten. L. M. S. Østergaard fortæller om en sådan kørsel i midten af 1800-årene i »Erindringer fra Hillerød« (Kultur og Folkeminder (1955)). Han var i København og fik kørsel hjem med en vognmand fra Hillerød:

> »Den trestolede Vogn forspændtes med fire Heste, og da vi skulde køre, vilde jeg sidde hos Kusken, men blev anmodet om at indtage det bageste Sæde, da de vidste, jeg var Mand for at føre en proper Firehestepisk. Nu aftaltes Slagets Gang.....Langt fra Vibenhus kom vi ikke, inden vi mødte den første Vognrække Kulsviere..... Da den første i Vognrækken kom i passende Afstand, langede Kusken ham med sin Firehestepisk én lige i Synet, og næsten i samme Øjeblik passerede han den Kusk, der var anbragt paa det midterste Sæde, der med sin korte Pisk tildelte ham to, tre Slag, og nu var han jo passeret mig, der fra mit ophøjede Sæde gav ham den sidste Hilsen til Tak for sidst, og denne Behandling fik hele den lange Række af Kulsviere..... Kulsvierne vrælte i vilden Sky, men ingen ynkede dem.«

Når det var kulsvierne, der var de stærkeste, eller man som rejsende mødte et vogntog med kulsviere mod eller fra København, brugte kulsvierne »den femte vognkæp« i stedet for pisken. Det kunne være en medpassager som konen eller en søn, der brugte den. Kæppen blev også brugt til at slå landevejsrøvere eller andet »pak« over fingrene med, når de prøvede at komme op i vognen.

Der går desuden historier om kulsviernes styrke. F.eks fortælles om Ole Mangsen fra Meløse, en kulsvier, som skulle ind og ligge ved Dragonerne. Han stillede med sin hest på ryggen. På løjtnantens forespørgsel om, hvordan han dog kunne finde på den slags, svarede kulsvieren:

> »Jov, nøv haar den baared mej saa maange Mil, nøv ka jæ bære ham ingaang.«

(Historien stammer sandsynligvis fra midten af 1800-tallet og er gengivet hos Uhrskov i 1933 og 1967).

Kulsviere og krybskytteri forbindes ofte med hinanden og med et lidt romantisk skær som hos Uhrskov i »Dagligt liv« (1924), hvor han skriver:

> »... den store tætte Grib Skov laa dystert og dragende fuld af Mystik .... Og saa kunde det hænde en Nat .... at han (kulsvieren) fik sin Bøsse frem fra en Krog i Milestedet .... og det kunne hænde samme Nat, at Skovfogden, naar han vendte sig i Sengen, hørte et Skud eller to .... Saadan et lille Dyr kunde saa rart ligge på Bunden af et Kullæs, Vildthandleren i København spurgte aldrig efter, hvor Dyret var skudt.«

I beretningerne indgår også, at kulsvierne så anderledes ud. De var sortsmudskede og mørkløddede. Det sorte kunne måske skyldes røgen og soden fra kulsvidningen, men de var samtidig »iltre« - hidsige af væsen - kort sagt, de var anderledes end bønderne!

Folkesagn og fortællinger er sammen med beretningerne for en stor del grundlaget for og kilderne til de historier, der fortælles og skrives om i dag. De gengivelser

af kulsvierhistorierne, som jeg hører, når jeg kommer i snak med nordsjællænderne, handler navnlig om landevejskørslerne, om at de nedstammer fra Ardennerbjergene i Belgien og om deres krybskytteri. Fortællingerne er korte, f.eks.:

»Det var nogle børster, de sloges og regerede og kørte væddeløb. De kørte til København med kullene. Når de så havde fået en lille én på, skulle de køre væddeløb hjem, og det var heste, de havde dengang og ikke de trækker, de har nu.«

En anden historie kan være som denne:

»Trods forbudet gik de alligevel i skoven og drev deres krybskytteri. For en af deres drenge sagde engang til min dreng: »Du kan tro, min far har mange dyr på loftet.«

I det følgende gives en gennemgang af, hvordan kulsvierne er blevet behandlet i litteraturen i de sidste 200 år.

De første topografiske forfattere

Fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet har vi en række topografiske beskrivelser, som bl.a. behandler de enkelte befolkningsgrupper socialt og erhvervsmæssigt. I bedømmelsen af disse indgår som et meget vigtigt led en omtale af deres særlige karakter og handlemåde. Således har den bog, som præsten i Blovstrød,

Joachim Junge, i 1798 skrev om de nordsjællandske bønder, titlen »Den Nordsiellandske Landalmues Character, Skikke, Meninger og Sprog«.

Her henvises til, hvad der på denne tid blev lagt vægt på, når en befolkningsgruppe skulle beskrives. F.eks. mente man, at måden, ethvert stykke arbejde blev udført på, f.eks. pasning af kreaturerne, kunne henføres til, hvordan bondens karakter var. Hans hele væsen anså man som bestemmende for, hvor godt og med hvilken omhu han udførte de enkelte arbejder.

Nødvendigheden af at studere bøndernes væsen og adfærd hang sammen med datidens filosofiske overvejelser. Disse hentede både deres idéer fra tidens naturromantiske strømninger, som den franske filosof, Rosseau, var talsmand for, og fra den religiøse retning, pietismen, med dens tanker om, at det var det enkelte menneskes sag at tro og frelse sig selv. For at kunne dette måtte man bl.a. gøre sig fri af tidens civilisation og påhæftede »unoder« og søge tilbage til det oprindelige og ufordærvede. Derfor anså man bønderne og andre folk, der arbejdede direkte med naturens produkter, jorden og skoven, som repræsentanter for denne ufordærvede menneskетype.

Hos Junge er kulsvierne ikke en befolkningsgruppe for sig, de er bønder. I kapitlet »Bonden og hans Skik« skriver han om »Bondens Skik« med »Kapkørsler på Kongevejen«, og at »Husbonden kører Væddeløb med deres egne Folk«. Dette »gruelige Raseri« viser i Junges øjne netop bonden som et »Almuevæsen«.

Ardennermyten

Interessen for at studere oprindelse og »urfolk« kom også til at berøre kulsvierne i Nordsjælland. En topografisk forfatter, L. F. Both (1823-87) skrev i 1868 bogen »Kulsvierne og deres nærmeste Omgivelser, Nordsjællandske Skizzer.« Han ønskede bl.a. »at bidrage til Belysningen af det lille danske Folks Særegenskaber.« Netop særegenskaberne var vigtige, for hvis han kunne finde frem til dem, så havde han måske »nøglen« til noget af det »urdanske«. For at kunne bekræfte ovennævnte tankegange var Both nødt til at søge så langt tilbage i historien som overhovedet muligt. Det gjorde han også, idet han fik sin historie om de oprindelige kulsviere til at starte med en virkelig historisk person, nemlig abbed Vilhelm, som biskop Absalon bragte til Danmark i 1100-tallet for at bestyre Æbelholt kloster. Dette var i middelalderen et meget kendt og stort kloster, som på mange måder bragte nyt til Danmark. Both fortæller i sin bog, at abbed Vilhelm indforskrev kulsviere fra sit hjemland, Ardennerbjergene i Belgien, for at de kunne lære de nordsjællandske bønder kulsvidning.

Ved denne lille génistreg opnåede Both at give sin fortælling om kulsvierne det historiske stempel, som 1800-tallets forskere krævede for studiet af folkelige karaktertræk. Folk tog forklaringen til sig om, at kulsvierne var et særligt, mørklødet og hidsigt folkefærd, fordi den fik ægthedens skær over sig ved at kunne føres så langt tilbage i tiden. Denne forestilling og beretning er i den grad groet ind i nordsjællændernes bevidsthed, at det har været nærmest umuligt for dem at sætte spørgsmålstegn ved dens rigtighed.

Boths bog blev siden fulgt op af andre forfattere i 1900-tallet, der skrev om kulsvierne, men de fleste afholdt sig fra at skrive mere om teorien om kulsviernes oprindelse. Dog optræder teorien i nogle af de mere populært skrevne artikler efter århundredskiftet.

En folkelig forfatter, L. P. Petersen (kommuneskolelærer i Hillerød), fik i 1915 udgivet en lille bog »Kulturbilleder fra Nordsjælland« med »Skildringer af Kulsviernes Liv gennem Tiderne«. I bogens begyndelse tager han en diskussion op angående folk af »mørklødet« og »lyslødet« race, men han kan ikke finde begrundelse for Boths teori om indvandrede kulsviere.

KULSVIERNE
OG DERES NÆRMESTE OMGIVELSER

Nordsjællandske Skizzer

af

L. Both.

Bog- og Steentryk fra O. C. Olsen & Co

KULSVIERNE

OG

DERES NÆRMESTE OMGIVELSER.

NORDSJÆLLANDSKE SKIZZER

AF

L. BOTH.

MED ET LITHOGRAFERET BILLEDE.

KJØBENHAVN.

I COMMISSION HOS BOGHANDLER E. L. THAARUP,

TRYKT HOS O. C. OLSEN & CO.

1868.

På 2. opslag til L. Boths bog fra 1868 ses tydeligt, at man forbandt indtrykket af kulsvierne med datidens romantiske tanker om et tidligere idyllisk bondeliv. På billedet er kulsvierne gengivet som bønder på søndagsudflugt o. 1800, selv om det vel egentlig er milebrændingen, de skal passe!

Indsamling af folkeminder og beretninger

Indsamling af folkeminder og beretninger begyndte forholdsvis sent i Nordsjælland. I Jylland havde folk som præsten H. F. Feilberg og skolelæreren Evald Tang Kristensen allerede i slutningen af 1800-tallet indsamlet og udgivet sådanne.

I Nordsjælland blev det lærer og bibliotekar Anders Uhrskov (1881-1971), der i første halvdel af vort århundrede begyndte arbejdet med at indsamle folkeminder og beretninger. En del af disse blev gengivet i »Kultur og Folkeminder« - en serie, der udkom med én bog om året fra 1949-1971, alle redigeret af Uhrskov. Desuden dannede de indsamlede beretninger, og hvad folk fortalte Uhrskov, grundlaget for de bøger, han selv skrev. En af de første var »Folkesagn« (1922). Dernæst kom »Dagligt Liv« (1924). Interessen for dansk folkesind og folkevid - og en søgen efter specielle karaktertræk som udtryk for dette - havde Uhrskov hentet i 1800-tallets filosofiske og åndelige bevægelser.

I »Kulsvierbogen, Skildringer fra Nordsjællandske Folkemaal« (1933 og 1967) er alle historierne skrevet på dialekt. Uhrskov mente, at publikum først rigtig fik fat i egnens særlige karaktertræk på denne måde. Det er tankevækkende, at der i denne bog kun findes én historie, der har med kulsvierne at gøre. Dette er ligeledes tilfæl-

det med langt de fleste af Uhrskovs ca. 50 bøger.

I Valdemar Seegers »Fra Kulsvierlandet« (1929) beskrives forhold og tilstande i Nordøstsjælland på Chr. V. og Fr. IV's tid på baggrund af arkivalier, som findes i Rigsarkivet og på Landsarkivet. I bogen afsættes der kun 4 sider til kulsvierne!

Det vil sige, at der i kilderne (artikler og beretninger) ikke er skrevet ret meget om det, der af eftertiden er blevet betragtet som noget specielt for Nordsjælland, før vi når et stykke ind i 1900-tallet. Alligevel har der været stor interesse for kulsviernes liv og færden, og navnet kulsvier har en eksotisk klang. De er et begreb, som har sat sig fast i folks bevidsthed allerede i slutningen af 1800-tallet, bl.a. på grund af Boths bog og forskellige artikler.

Hvordan kan det være?

Borgerskabets selvforståelse

Det var ikke bønder og kulsviere, der begyndte at fortælle om sig selv, men præster, skolelærere, højskolefolk og andre forfattere, der tog emnet op. De var en del af borgerskabet, der især hørte til i byerne blandt akademikere og intellektuelle.

I deres søgen efter at manifestere sig politisk og kulturelt - både over for den gamle overklasse (adelen og hoffet omkring kongen) og over for bønderne - opprioriterede de begrebet »folket«, forstået som almuen. De var optaget af Rosseaus filosofi udtrykt i begrebet »tilbage til naturen«, og de opfattede almuen som en naturgiven mystisk helhed med sin egen form for ubevidst poetisk géni. De søgte så langt tilbage i historien som muligt for at finde oprindelsen til dens åndelige og materielle elementer, sådan som det er tilfældet med f.eks. Boths bog.

Dyrkelsen af det folkekulturelle, der bl.a. førte til indsamling og bevaring af dens immaterielle elementer (folkesagn, fortællinger, viser m.v.) og af dens materielle elementer (genstande, klædedragter m.v.) til museerne, kan ses som udtryk for to vidt forskellige formål:

1. Bøndernes selvbevidsthed og ønske om at belyse deres svundne fortid. Dette aspekt fik bl.a. folk som A. Uhrskov til at samle ind.
2. Et ønske om at bevare det, der var ved at forsvinde ved industrialiseringens gennembrud, d.v.s. en viden om bøndernes liv og færden og deres genstande fra før 1850. Netop igennem denne bevaring kunne det påvises, at bønder og andre befolkningsgrupper - her kulsvierne - var eller havde været anderledes end borgerskabet. Herved blev der kulturel afstand imellem borgerskabet og almuen - en afstand borgerskabet havde brug for til at kunne hævde sig økonomisk, politisk og kulturelt over for den stærkere og stærkere bondestand.

Det er punkt 2, borgerskabets proces med at manifestere sig, som bliver spændende at undersøge, når det drejer sig om at se, hvordan kulsvierhistorierne er blevet genfortalt og navnlig på hvilken måde, det er gjort.

Denne proces startede allerede omkring midten af 1800-tallet, og m.h.t. kulsvierne kom den mest til at dreje sig om det immaterielle område.

En genfortælling kan efterlade et positivt eller negativt indtryk af historiens personer. For kulsviernes vedkommende er de blevet udsat for begge dele. I første omgang blev de forholdsvis negativt omtalt, som de efterfølgende eksempler viser. Når vi nærmer os vor egen tid ændres holdningerne til kulsvierne, og genfortællingerne efterlader et positivt indtryk hos læseren.

En spidsartikel i Sjællandsposten 1839 er et tidligt eksempel på, hvordan kulsvierne blev betragtet som en særlig befolkningsgruppe igennem den måde, der blev skrevet om dem. Artiklen er skrevet af bladets redaktør og giver udtryk for, at kulsvierne er »ucultiverede, lidenskabelige og en vold-

som Menneskeklasse«. De er »slemme Mennesker«, og man bliver pryglet af dem, hvis man kommer i nærheden af dem på landevejen (Kongevejen).

Et andet eksempel på, hvorledes kulsvierne omtales, forekommer i Illustreret Tidende, årgang 1860. Artiklens forfatter, L. Both, skriver om kulsviernes drikkeri, vilde kørsel på landevejene, om den femte vognkæp og om deres iver efter at genere accise-betjenten ved Nørreport i København:

».... Bompengenes Affordring var dem en Torn i Øjet, hvis Aarsag de, for at hevne sig over denne Tribut, lidt før de naaede Bommen, varmede Pengene i den tændte Pibe og med den tykke Bælgvante trykkede den glødende Mønt i Bommandens fremrakte Haand«.

Langt de fleste af forfatterne til de artikler, som findes i tidsskrifter, årbøger og blade fra første halvdel af 1900-tallet, ser ud til at have læst Boths artikel og bog - for det er næsten det samme, de alle skriver om. Således som i Søndagsbladet nr. 45 og 46 (årgang 1911-12, udgivet af Ugeblad for Land og By), hvor A. Svendsen under titlen »Kulsvierne, Kulturhistorisk Billede fra Nordsjælland« skriver de samme historier som ovenfor omtalt, bl.a. også om kulsviernes store iver efter at more sig:

» .... Hændte det, at der var Gilde i et Nabosogn, og Kulsvierne ikke selv havde nogen Lystighed den Dag, saa »hægede« de sig og drog i store Skarer til Naboernes Gildestuer, hvor de selvbudne tog Del i Dansens Glæder. Naturligvis afstedkom dette Klammeri, der atter hurtig udartede til Slagsmaal«.

Kulsvierne får også ros med på vejen:

»... Som Krigere har Kulsvierne til alle Tider haft det bedste Lov paa sig ...«.

Navnlig deres indsats og tapperhed under de slesviske krige 1848-50 og 1864 berømmes meget.

Fru Maria Gamel skriver ligeledes om kulsvierne under titlen »Længe siden« i Gads Danske Magasin (1935). Her får vi de samme historier om kulsvierne, men de bliver ligesom i A. Uhrskovs bøger blandet sammen med fortællinger om dagliglivet før århundredskiftet. Det vil sige, at kulsvierne også beskrives som almindelige bønder og husmænd ind imellem deres »rå og vilde liv«.

Det er helt tydeligt, at i alle beretningerne om kulsviernes liv og færden, ligegyldigt om de er skrevet seriøst eller populært, omtales kulsvierne eksotisk.

Genfortællingerne om kulsviernes »ucultiverede og voldsomme liv« mener jeg kan ses som et led i borgerskabets proces med at manifestere sig kulturelt i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet.

Hvis man ser på Nordsjællands historie, så har befolkningen været præget af naboskabet til hovedstaden. Mange intellektuelle flyttede tidligt herop, og i enevældens dage stod der glans om kongen og hans hof på de forskellige slotte. Borgerskabet havde brug for deres »egne historier« for at skabe afstand både til kongen, overklassen og bønderne. Her kom kulsvierhistorierne ind som brugbare elementer, og det kan være igennem denne funktion, at deres popularitet skal søges. Det fremmedartede har altid været populært!

Hertil passede også tankerne om egnsspecifikt og regionalt særpræg. I tidens søgen tilbage til det naturlige og ægte var man meget optaget af at karakterisere det oprindelige i folkekarakteren og i sproget. Igennem dialekterne kunne det høres, at sproget havde forskellige udtryk, heraf sluttede man, at så måtte karaktererne og dermed også adfærden have det i de forskellige egne af landet.

Kulsvierne brugt som identifikation til en bestemt egn, Nordsjælland, kommer f.eks. frem i en avisomtale under overskrif-

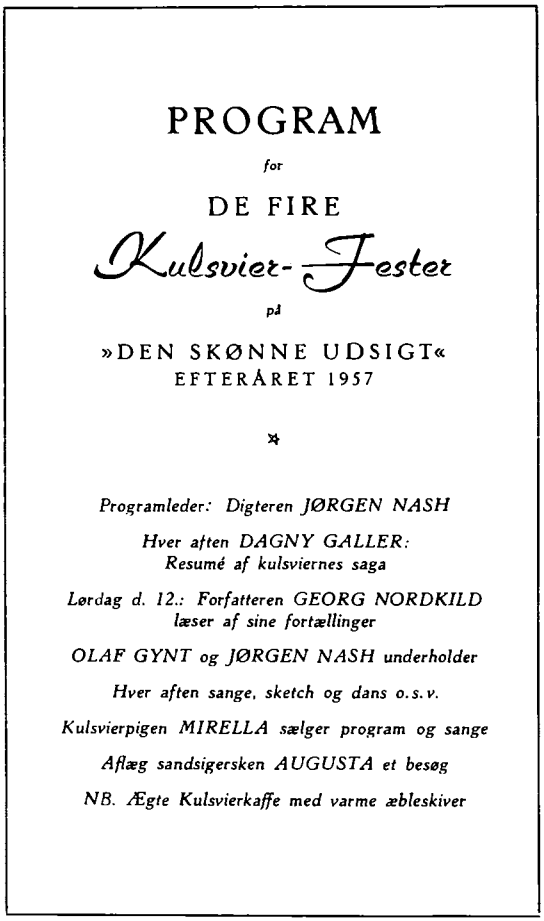

PROGRAM

for

DE FIRE

Kulsvier-Fester

på

»DEN SKØNNE UDSIGT«
EFTERÅRET 1957

Programleder: Digteren JØRGEN NASH

Hver aften DAGNY GALLER:
Resumé af kulsviernes saga

Lørdag d. 12.: Forfatteren GEORG NORDKILD
læser af sine fortællinger

OLAF GYNT og JØRGEN NASH underholder

Hver aften sange, sketch og dans o.s.v.

Kulsvierpigen MIRELLA sælger program og sange

Aflæg sandsigersken AUGUSTA et besøg

NB. Ægte Kulsvierkaffe med varme æbleskiver

ten »De gamle Kulsviere« (1938), hvor et hjemstavnsstævne i Grib Skov omtales. Her fortalte forfatteren Georg Nordkild om kulsvierne, om deres fremmede herkomst og desuden om kulsviernes liv og færden, bl.a. om den nu forsvundne Kulhytte ved Esrom Kloster. Et arresthus, hvor fortrinsvis kulsviere, der havde begået vildttyverier, blev indsat. »For Hjemstavnsstævnets Deltagere blev dette Besøg ved Milerne et uforglemmeligt Møde med det gamle Nordsjælland og en af Turens store Oplevelser«, slutter journalisten med at skrive. Referatet giver et positivt indtryk af kulsvierne.

Ændringen fra negativ til positiv holdning over for kulsvierne sker, når kulsvierfortællingerne bliver brugt som identifikationsmiddel for personer, der ønsker at kunne påvise et oprindelses- og tilhørsforhold til en bestemt egn. Disse ønsker er led i hjemstavnsbevægelsen, som netop var så meget fremme i første halvdel af 1900-tallet.

Fra beretning til myte

Fra omkring 1940'rne og 1950'erne begyndte historierne om kulsvierne at optræde som korte og mere populært skrevne artikler i aviser, tidsskrifter, årbøger, julehæfter o.lign. Således som i »Jul i Nordsjælland« (1952), hvor Erik Gribsø skriver under titlen »Kunsten at svie Kul«:

> »Men undervejs til Milepladsen genopfrisker vi noget af det, vi ved om de nordsjællandske Kulsviere, - og afliver en Del af de fejlagtige Forestillinger, som har sneget sig ind i Folks Bevidsthed i Aarenes Løb.«

Selv om E. Gribsø forsøger at aflive myten om de indvandrede kulsviere sydfra, må han dog indrømme: »....Men Historien taler til Fantasien, stadigvæk, endda saa kraftigt, at der kombineres yderligere.«

Der gik mode i ordet kulsvier. Det blev bl.a. benyttet til at navngive bøger, fester, arrangementer, baller, kor, sange, forretninger o.lign. - et fænomen, der heller ikke er ukendt i dag. Ordets brug skal give en kvalitets- og spændingsfornemmelse samt en hjemstavnsfølelse, sådan som det siges i følgende citat fra Frederiksborg Amts Avis i 1968:

> »Jeg synes, det er et smukt udtryk for kultur og tradition, at man giver foreninger, institutioner og bygninger kulsviernavne. Sikkert er vi endnu tusind nordsjællændere, der har veneration for, tror på (Ardennermyten) og ved om det interessante islæt, kulsvierne gav vores landsdel, og for os er kulsviernes

navn og færden for altid knyttet til Nordsjælland.«

En sådan omtale, som giver et forholdsvis positivt indtryk af kulsvierne, er modsat det, man får i Turistforeningens årbog fra 1942. Her gives på 6 sider et billede af kulsvierne som rå, beskidte, drikfældige kraftkarle, og ingen tør komme i nærheden af milepladsen. Kulsviertroen lever endnu, den drejer sig bl.a. om sagn og piger. Sådanne beskrivelser - både positive og negative - giver stof til mytedannelser!

En myte bliver brugt som sindbillede på noget andet, d.v.s., at der igennem én historie fortælles en anden. Ved den form, myten har, fæstner dette budskab sig i ens bevidsthed, selv om man ikke tænker over det. Selve fortællingen indeholder et spændende moment, der umiddelbart kan stå alene, f.eks. handlingen i kulsvierhistorierne.

Budskabet m.h.t. kulsviermyterne drejer sig om at tage afstand - enten myten giver et positivt eller negativt indtryk af kulsvierne. Afstanden kan skyldes:

1. Borgerskabets ønske om at stå kulturelt stærkt over for andre samfundsgrupper (navnlig bønderne).
2. Ønsket om og stoltheden over at kunne identificere sig med sin hjemegn - et element, der bl.a. findes i hjemstavnsbevægelsen. Når der i dette tilfælde er tale om at skabe afstand, hvor man umiddelbart vil synes, det må handle om at komme tættere på fortiden, skyldes det, at vi ikke kan identificere os med fortiden, før vi har fået den på afstand og hermed kan skabe et billede af den, som vi i vore tanker kan forstå og bruge.

Myten er velegnet til at være led i sidstnævnte proces, fordi den er en kort fortælling, og fordi den, ved at være blevet genfortalt igennem flere slægtled og personer, er blevet tilstrækkelig ahistorisk og upersonlig. Herved kan man som nordsjællænder bedre tage den til sig som en god historie og identificere sin egen oprindelse med de personer og den egn, kulsviermyterne handler om.

På den anden side afspejler myterne noget ægte menneskeligt, fordi der fortælles om de vilkår menneskene - i dette tilfælde kulsvierne - måtte leve under. Det gør, at man identificerer sig med de folk, som myterne handler om. Sådan som det er udtrykt i dag af en ældre dame. Hendes familie nedstammer fra en gammel nordsjællandsk bondeslægt, og alligevel siger hun:

»Jov, fordi jeg altid hver dag føler mig nærmest som kulsvier ikke af udseende men af væsen.«

På spørgsmålet om, hvad hun forbinder med en kulsvier, bliver svaret:

»Ja, der forbinder jeg altså temperamentet....«.

Kulsvierhistorierne, som de fortælles i dag, opfylder de ovenfor nævnte ting, således at man kan sige, at de *har* fået karakter af at være myter. Deres opgave bliver at legitimere sammenhængen mellem fortid og nutid på en forholdsvis uforpligtende måde for nutidens mennesker, sådan som jeg også har opfattet det, når folk har fortalt mig historierne.

Avisdebatten 1968-72

I Frederiksborg Amts Avis blev der fra 1968-72 ført en længere diskussion om kulsvierne. Debatten startede med, at avisen bragte Boths bog som føljeton på opfordring fra et medlem af en lokalhistorisk forening. Dette gav anledning til en længere debat mellem dem, der fuldt og fast tror på, at kulsvierne kommer fra Ardennerbjergene, og at de selv nedstammer direkte fra dem, og mellem de folk, der er holdt op med at tro på myterne. Det kommer til udtryk i et citat som dette:

»Boths skildring har sin plads i overleveringens taknemmelige sfære. Kulsvierne var småbønder og husmænd.«

Modparten skriver derpå bl.a.

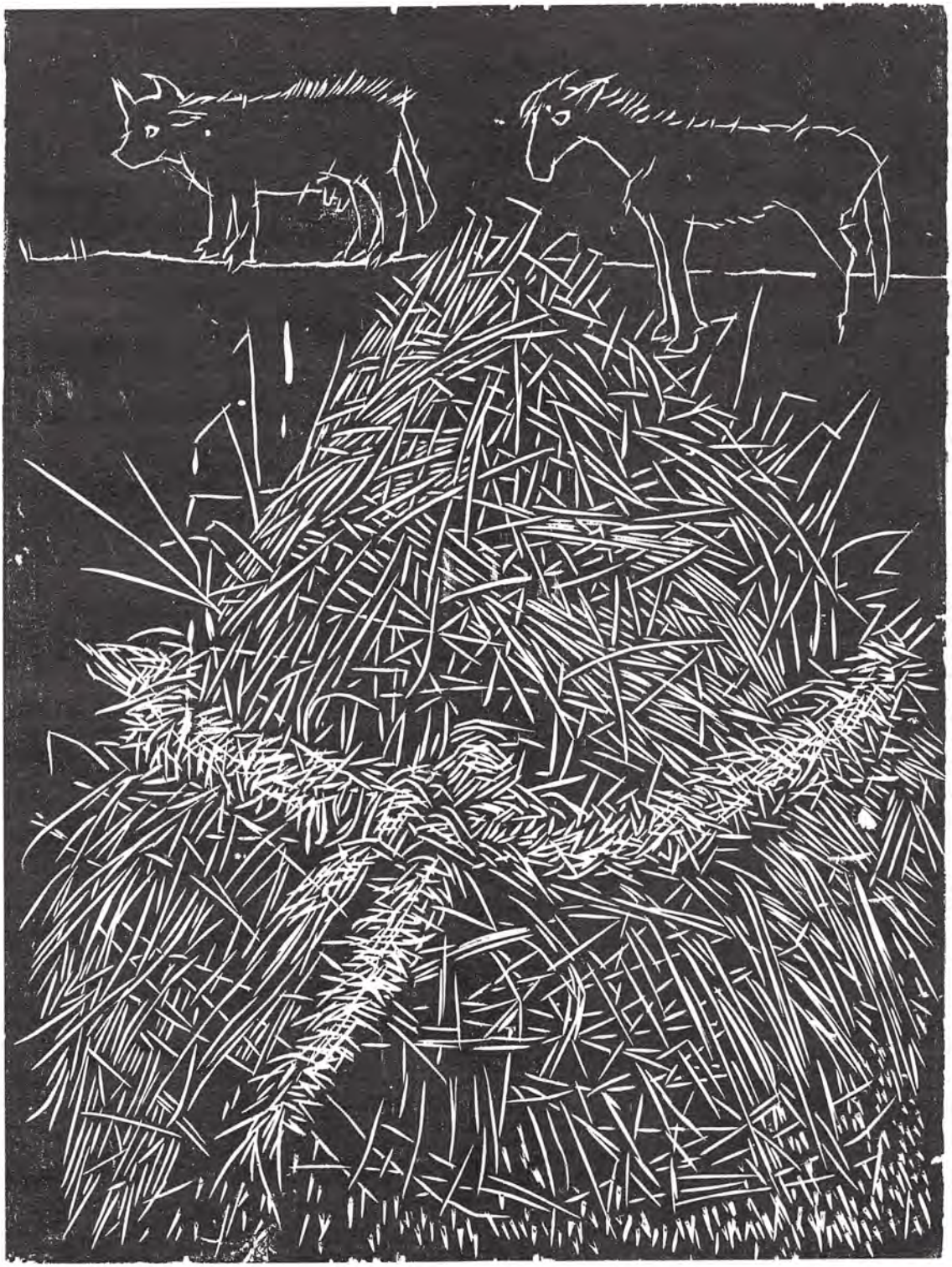

».... at ville gøre op med fædres overleveringer forekommer mig nærmest at måtte henføres under historisk sterilisation.«

Sådan fortsatte debatten med diskussion om de mørklødede, lave kulsviere over for de høje lyse bønder (som det også ses på et stik fra 1815). Om København, der lagde »... mere mærke til Nordsjællands kulsviere for de solgte deres kul i København, og for folkene derinde var de fremmedartede ...«. I 1972 suppleredes debatten med beretninger fra folk, der i 1. halvdel af 1900-tallet havde arbejdet som kulsviere på Karlebo Overdrev.

Et foreløbigt punktum blev sat i maj 1972 af en debattør, som sluttede sit indlæg:

».... Jeg synes, det er udmærket, at man bruger kulsviernavnet, når man blot gør sig klart, hvad der virkelig ligger i det, og at myten nok ikke er 800 år, men måske små 200 år.«

Kultur i udvalg eller ej?

Undersøgelsen af kilder og litteratur samt af, hvad jeg har hørt på mine indsamlingsture i Nordsjælland, har vist, at kulsviermyterne højst er 200 år gamle.

De kan tolkes som en del af det fremvoksende borgerskabs selvforståelse og etablering af dets egen kulturelle profil i forhold til de tidligere toneangivende klasser og bønderne.

Citaterne fra avisdebatten viser tydeligt, at ønskerne om at have egnsspecifikke, folkloristiske ting at vise frem stadig lever videre i Nordsjælland som i resten af Danmark, også selv om andre bevægelser og synspunkter er trængt frem.

Fremhævelsen af en egns særlige elementer er som i tilfældet med kulsvierhistorierne en brik i en periodes samlede kulturelle univers og udtryk.

Udvalgt litteratur

Roland Barthes:
Mytologier, Rhodos 1969.

Herman Bausinger m.fl.:
Heimat und Identität, Neumünster 1980.

L. Both:
Kulsvierne og deres nærmeste omgivelser, København 1968.

Joachim Junge:
Den Nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, København 1915.

Janne Laursen:
Med fortiden lever man dobbelt. Upubliceret speciale. Institut for europæisk folkelivsforskning 1984.

Hans Moser:
Vom Folklorisme in unsere Zeit, Zeitschrift für Volkskunde, 58, Jahrgang, 1962, nr. 2.

L. P. Petersen:
Kulturbilleder fra Nordsjælland, Hillerød 1915.

Valdemar Seeger:
Fra Kulsvierlandet, Hillerød 1929.

Anders Uhrskov:
Handel, Haandværk, Fiskeri. København 1939.
Fra Land og By. København 1940.
Kultur og Folkeminder V, Hillerød 1953.
Kultur og Folkeminder VII, Hillerød 1955.
Kulsvierbogen, anden udgave, Hillerød 1967.

Claus Schjøtt-Olsen:
Kulsviere i Nordsjælland, Skoletjenesten, København 1986.

Kulsvier 1815,
kobberstik af G. L. Lahde.

DORTE JØRGENSEN

Georg Nordkild - Kulsviernes forfatter

Hvis man er interesseret i Nordsjællands historie, i egnene omkring Grib Skov og i kulsvierbefolkningens liv, så vil det være en god idé at læse Georg Nordkilds romaner. Georg Nordkild har skrevet en lang række folkelige fortællinger, som foregår i det, som han kalder kulsvierlandet, og som handler om livet i skoven og egnens befolkning. De indeholder, læst i sammenhæng, en lang beskrivelse af skovens historie helt tilbage til 1600-tallet og frem til det 20. århundrede. Bøgerne viser, hvordan befolkningens liv er knyttet sammen med skovens historie, hvordan skoven helt konkret har dannet livsgrundlaget for egnens befolkning. Og de beskriver, hvordan det at leve midt i skoven har præget menneskene der, og hvilken indflydelse det har haft på deres tanker og forestillinger.

Georg Nordkild kendte selv skoven på første hånd. Dels var han født og opvokset i Nordsjælland og levede stort set hele sit liv her, dels var han uddannet forstmand og arbejdede som sådan i en årrække.

Han blev født i Græsted den 25. december 1879 som søn af en landmand. Som barn gik han i skole i landsbyskolen i Græsted. Som ung var han et år på Frederiksborg Højskole, og en overgang læste han til skuespiller, men til slut uddannede han sig til forstmand, tog skovfogedeksamen og var fra 1912 plantør i Hillerød, hvor han levede næsten lige til sin død.

Han debuterede i 1929, 50 år gammel, med romanen »Kulsvierblod« og levede herefter af at skrive. Inden sin debut havde han skrevet enkelte noveller, den første blev antaget i »Søndagsbladet« allerede i 1909. Georg Nordkild skrev en lang række romaner, noveller og fik også opført et par hørespil. Novellerne blev udgivet i dagblade og julehæfter. Mellem 1929 og 1949 fik han udgivet ialt 12 romaner. Heraf handler én, »Konget og Folket«, om Frederik VII og Grevinde Danner, og to, »Hosekræmmeren og hans Søn« og »Forlovelsen«, om Søren Kierkegaard, som Georg Nordkild var meget interesseret i. De øvrige 9 romaner foregår i kulsvierlandet og har alle mere eller mindre tilknytning til de nordsjællandske kulsviere. En 13. roman er aldrig blevet udgivet, men kom som føljeton i venstrepressen.

Ved siden af sin forfattervirksomhed var han meget benyttet som foredragsholder i Nordsjælland. Ved flere lejligheder var han desuden instruktør på amatørteaterforestillinger i Hillerød. Georg Nordkild kendte selv efterkommerne efter de gamle kulsviere. Nogle boede jo på Græsted Overdrev og var naboer til faderens landejendom. Han var meget interesseret i at komme i forbindelse med folk, som kunne fortælle gamle overleveringer, og han kom tit på besøg for at høre nyt fra »gamle dage«. Han studerede også kildemateriale, bl.a. Christian IV's breve.

Georg Nordkild døde den 12. april 1964.

Kulsvier-romanerne

Georg Nordkilds romaner bygger på et indgående kendskab og en stor kærlighed til egnen og til dens befolkning. De er fortalt »lige ud ad landevejen« og kan således læses af enhver, og de tegner nogle meget varme og humoristiske portrætter af sine personer. I dialogerne er den specielle nord-

sjællandske dialekt oftest bevaret, samt befolkningens meget bramfri sprog med dets eder og forbandelser.

Romanerne indeholder ingen indviklede intriger eller store dramaer, men beskriver hverdagen og livets gang, som den har formet sig for den jævne del af befolkningen i generationer. »Kulsvierblod« indledes ganske vist med et mord, men opklaringen af det viger hurtigt for i stedet at give plads til en beskrivelse af de to kulsviere Anders og Rasmus. Først på de sidste sider opklares mordet, men det er egentlig slet ikke denne dramatiske begivenhed, som er det vigtigste i romanen, det er derimod kulsviernes liv og deres syn på tilværelsen. Mordet på hegnsmanden er her kun en anledning til at fortælle om forholdet mellem kulsvierne og øvrigheden, repræsenteret af skovfoged og præst. Som sådan er »Kulsvierblod« typisk for forfatterskabet. Det er livet i skoven, »hverdagens dramaer«, som er bøgernes emne: Fødsel, død, hverdag og fest, forelskelse, ægteskab, tro og tvivl, forholdet til øvrigheden, - og hele tiden det hårde fysiske arbejde med jorden og milerne for overhovedet at opretholde livet.

Ind imellem beskrivelserne af hverdagslivet og årets gang i skoven foretager Georg Nordkild enkelte »afstikkere«: Det kan være en beskrivelse af, hvordan det var at være soldat på Kronborg i midten af 1800-tallet, eller en beskrivelse af krigen i 1864, af mordet på den svenske Kong Gustav III, eller portrætter af f.eks. Frederik VII og Grevinde Danner.

Selv om Georg Nordkilds romaner foregår i kulsvierlandet, har de ikke allesammen kulsviere som hovedpersoner. Alligevel giver de et godt billede af skoven og af de sagn og myter og den overtro, som den har dannet grundlag for, og som har været med til at præge hele befolkningen, dens tankegang og syn på tilværelsen, og samlet beskriver romanerne som sagt en periode på næsten 300 år.

Romanen *»Sandet fyger om Asserbo«* går længst tilbage i historien, idet den foregår i midten af 1600-tallet. Den handler om sandflugten i Tibirke, og der optræder ingen kulsviere. Alligevel indeholder den nogle meget indgående og fine beskrivelser af befolkningens overtro, her som den kommer til udtryk i kildefesterne og kildemarkedet ved Sct. Helene kilde hvert år til Sct. Hans.

I *»Kulsvierblod«* og *»Truels i Vandmøllen«* befinder vi os i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Truels er oprindelig møller. Han har en grum familiehistorie bag sig, og en del af romanen handler om de overleveringer, som knytter sig til Maarme (Mårum) Vandmølle. Da pengekisten er tom, må han lære kulsvidningens kunst for at kunne opretholde livet. Truels er skildret som en sær og meget skikkelig person: Han er god mod dyrene og kæmper mod krybskytteriet. Dette gør ham til en modsætning til de kulsviere, som han er omgivet af, og som Georg Nordkild har givet sin mest indgående og varme beskrivelse af i »Kulsvierblod«.

I de tre romaner *»Det suser i Skoven«, »Ad trange Veje«* og *»Nybyggeren bag Skoven«* skildres 1800-tallet. I »Det suser i Skoven« følger man en familie gennem fire generationer. De er ikke kulsviere, men vangemand, skovfoged og skovrider. Romanen indeholder smukke naturbeskrivelser og beskrivelser af skovens historie. Af de to øvrige romaner giver især »Ad trange Veje« et glimrende indblik i befolkningens hverdag: Hvordan landsbyerne og husene så ud, hvordan man boede og gik klædt, hvad man spiste, hvilket arbejde mænd, kvinder og børn udførte osv.

Med *»Folket bag Skoven«* nærmer vi os vort eget århundrede og kulsvidningens ophør: Vi møder her »den sidste kulsvier«. Romanen foregår i slutningen af forrige århundrede, men selv om kulsvidningen stort set er ophørt, vises det, hvordan livsvilkårene og traditionerne stort set er de samme som tidligere. Et vigtigt tema er religionen og de missionske strømninger, som kom til egnen, og romanen beskriver,

hvordan befolkningen eller i hvert fald dele af den forvandledes fra svire- og slagsbrødre til hellige.

I *»Hvad gavner det et Menneske«* befinder vi os i det 20. århundrede, og kulsvidningen er nu endelig ophørt og med den det frie liv i skoven. »I skoven ligger den frie mands arbejde«, tænker én af hovedpersonerne. Han må nu sælge sin arbejdskraft til »Skovfanden«, savværksejeren, og blive hans træl.

»Hakons Sale« handler om en historisk eg i Grib Skov og om de overleveringer, som knytter sig til den.

Kulsvierne

Hvordan er kulsvierne så beskrevet i romanerne? Hvilket billede tegner Georg Nordkild af dem som mennesker, af deres livsvilkår, af deres tanker og forestillinger? Og videregiver han nogle myter om dem?

Myten om kulsviernes oprindelse

En sejlivet myte er myten om kulsviernes oprindelse. Den går ud på, at kulsvierne oprindelig indvandrede fra Ardennerne, og at det var Abbed Vilhelm fra Æbelholt kloster, som hentede dem her til Nordsjælland.

Det er ikke en myte, som Georg Nordkild gør meget ud af i sine romaner, faktisk berører han den kun et par gange. Da han imidlertid ikke stiller spørgsmålstegn ved den, må man sige, at hans bøger er med til at holde den i live. Samtidig må det siges, at Georg Nordkild på ingen måde beskriver kulsvierne som fremmedartede, men som almindelige danske husmænd. Heller ikke deres legendariske temperament, deres slagsmål, drikkeri og vilde fester tilskrives fransk blod i årerne, men ses som en følge af de livsvilkår, som kulsvierne var underlagt, og af den mystik, som skoven udøvede.

Skoven

Skoven var kulsviernes hjem og arbejdsplads. Oprindelig lå de små landsbyer inde i skoven. Her dyrkede folk jorden, holdt enkelte husdyr, brændte miler og lagde tørv op.

> »Vognen knirkede gennem Grib Skov, op forbi Kulsvierbyen Kullerup, der laa midt i Skoven. En Kone gik og reparerede Vildthegnet, som løb rundt i Skovranden om Markerne. Tre forfaldne Gaarde laa tæt sammenbyggede, lave, som om de vilde synke i Jorden. Tagrygningen gik op og ned som Kong Volmers Bag paa Hesteryggen. En lille Have med Bikuber hørte til hver Gaard. Højt til Vejrs ringlede Humlerankerne paa Stager. Røde og hvide Roser stod i Flor. Milerøgen laa tæt over det hele.«
> (»Truels i Vandmøllen«).

I alle Georg Nordkilds romaner finder man indgående beskrivelser af skoven. Disse veksler så at sige hele tiden med beskrivelser af kulsviernes dagligdag, og derved træder det klarere frem, hvorledes kulsvierne var afhængige af skoven, og hvordan deres tankegang var præget af livet der.

Beskrivelserne af skoven er oftest stemningsfyldte naturbeskrivelser, som følger årstidernes vekslen. Kulsvierne er beskrevet som mennesker, der er ét med naturen; de kan endog tage varsler i den. De kender skoven og elsker den - samtidig med at de kæmper med den for at få deres udkomme.

En væsentlig bestanddel af livet i naturen er den mystik, som skoven udøver, og som Georg Nordkild vender tilbage til gang på gang.

> »Den store Skov stod blaaligtung med dryppende Træer og Mystikken lurende i hver en Tykning for hvem, der vovede sig ind i dens Tryllerige. Den mærkelige Skov, der ligesom Havet gav og tog med rund Haand, gav Kød i Sulekarret, Ved til Ovn og Mile og Ædelse til Kreaturer og Svin i Oldentiden, dækkede sin Mand, naar han en Aftenstund luskede derind for at negle lidt til Hus-

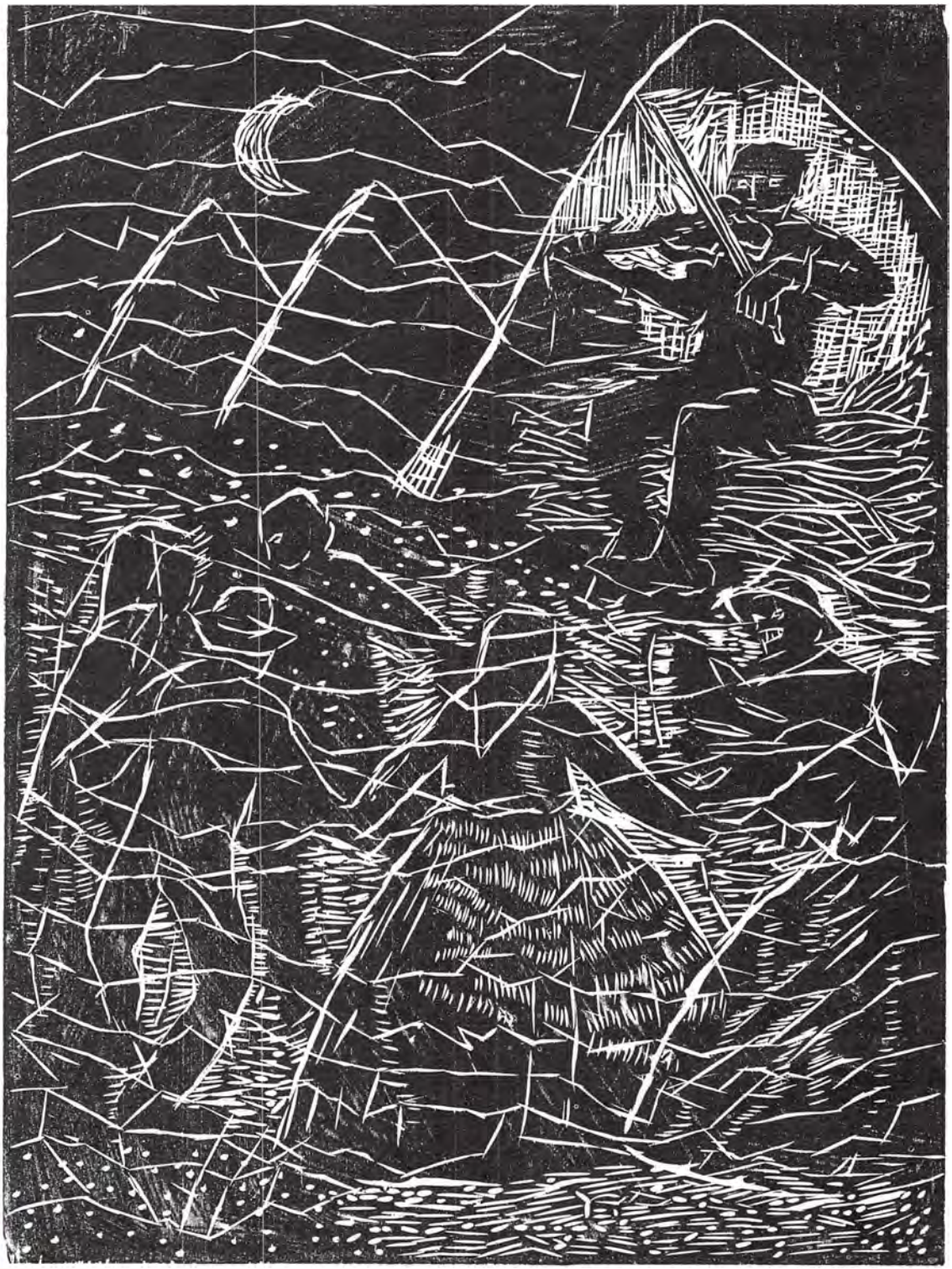

behov af dens rige Overflod, og den husede den hjemløse Stymper, som aldrig blev nægtet Adgang. Men den tog ogsaa sin Mand med aaben Favn, naar han træt af Livets mange Genvordigheder med Reb i Haand søgte i det dunkle Halvmørke efter en Knag til at befordre sig over i en anden og forhaabentlig bedre Verden.«

(»Ad trange Veje»).

Fattigdommen

Kulsvierne er beskrevet som fattige bønder og husmænd; en underklasse, som er underlagt øvrigheden repræsenteret af hegnsmænd, skovfogeder, skovridere og præster. De svider kul som et supplement til landbruget for at kunne overleve. Når de stjæler brænde i skoven eller går på krybskyttejagt i nattens mulm og mørke, er det simpelthen for at få mad på bordet. Samtidig har kulsvierne den opfattelse, at skoven ligesom havet er allemands-eje - en opfattelse, som selvfølgelig hele tiden bringer dem i et modsætningsforhold til loven og myndighederne.

For yderligere at vise forståelse for kulsviernes ulovlige handlinger lader Georg Nordkild kulsvieren Anders i »Kulsvierblod« overraske skovrider og skovfoged på krybskyttejagt, en nat da han selv er ude i samme ærinde!

At kulsvierne var fattige understreges i beskrivelserne af husene og deres indretning, af klædedragten og af den mad, som folk spiste.

»Efteraaret lagde sig med Taage og Regn over Udmarken, over de mange Smaabrug, de mange Hytter, som var skudt frem ved Udskiftningen med Hjælp fra Staten til at faa klinet dem op, men det var nu saa længe siden, at de lerklinede Vægge begyndte at løsne sig fra Bindingsværket. Straataget under Mostæppet smuldrede hen, og Lergulvet i Stuerne og paa Loen hade dybe Hulninger. Bygningsomkostningerne hade været ringe, men Resultatet var ogsaa derefter. De strænge Vintre med haard Frost efter regnfuldt Efteraar sled stærkt paa de modstandsudygtige Bygninger«.

(»Ad trange Veje«).

Kulsvierkulturen

Et vigtigt element i skildringen af kulsvierne er det man kunne kalde kulsviernes kultur. Kulsvierkulturen er knyttet tæt sammen med arbejdet med at brænde miler og sælge kul på Kultorvet i København, og den kommer f.eks. til udtryk i kulsviernes fester.

I næsten alle romaner er der beskrivelser af de fester, som kulsvierne holdt, ofte på milepladsen om natten, samtidig med at milerne blev passet. Festerne er beskrevet som løsslupne, med musik, dans og druk.

»En Gamling sad i Krogen paa et Risknippe og skrattede paa en Violin. En Træflaske gik paa Omgang. Mænd og Kvinder lagde Nakken tilbage og sugede til sig af Indholdet. Ilden lyste i de sorte Ansigter.... Da det havde varet en Tid tog Dansen fat. De brede Skørter hvirvlede Kulstøvet op og gjorde de dansende endnu mørkere i Løden. ...Dansen blev vildere. Violinen kunde knap trænge igennem de høje Skrig og Raab... Træflasken gik immer rundt. Der var flere, som faldt fra. De hængte over Risgærdet eller blev liggende i Kulstøvet. Violinen blev ogsaa mattere i Strøget.«

(»Truels i Vandmøllen«).

Kulsvierkulturen kommer også til udtryk i turene med hestevogn til Kultorvet. Disse ture er beskrevet som endnu voldsommere og mere fulde af druk end festerne - med ophold på kroerne langs ruten, hvor stort set hele fortjenesten drikkes op - »..der flyder intet Guld paa Københavnsvejen«, som det siges et sted. På hjemturen bliver kul-

svieren som regel så beruset, så han bliver kørt hjem af sin hest, der heldigvis kender vejen!

Kulsviertemperamentet

Personerne i Georg Nordkilds romaner er på den ene side skikkelige, ofte lidt enfoldige mennesker. På den anden side lever myten om deres voldsomme temperament og specielle opfattelse af f.eks. lov, ret og moral videre i bøgerne. Kulsvierne drikker, slås, lyver og går ikke af vejen for at snyde en ven i nød. »Kulsvierne var et snedigt Folkefærd, der gjorde sort til hvidt og omvendt, som det passede i deres Kram«, står der et sted. Selv om enkelte hæver sig op åndeligt og moralsk og er optaget af åndelige og religiøse spørgsmål, så er størstedelen ukristelige, underlagt overtro og bander, så guderne må sig forbarme. De sætter sig jævnligt op mod loven og myndighederne, stjæler træ og går på krybskyttejagt.

Alligevel er de beskrevet med stor varme og humor. Georg Nordkild moraliserer ikke, tværtimod har han stor forståelse for disse mennesker.

Kulsviersproget

Et af de steder, hvor humoren især kommer til udtryk, er i gengivelsen af kulsviernes sprog. Den nordsjællandske dialekt er, som tidligere nævnt, bibeholdt i dialogerne, og man vil derfor støde på ord og folkelige talemåder, som er eller var specielle for denne egn af landet.

> »Ved du, jeg er bleven usaates med Tinka? Faen til Ramente! Hun proberte paa at vilde snyde mig for en Mark i Bukkepenge...Hvá, siger du, ded er Løgn, din Eddertaase, og saa stak jeg hende een paa Vingenotten, splitteme saa hun faldt over paa Dejgtruget... Næe, ded var ile'l bedre den Gang din Mor var i live og levendes, sæel om hun var et Skrog paa ded sidste... hun havde ded ligervis som Lokumsdøren med Hjertet paa rette Sted, sagt i al Plasérlighed.«
>
> (»Ad trange Veje«).

Kvinderne

Ligesom mændene er kvinderne præget af det barske liv i skoven. De er godt skåret for tungebåndet og går ikke af vejen for hverken dans, brændevin eller hårdt arbejde. Som unge kan de evt. være blide og smalle om taljen, men så snart de bliver gift og begynder at føde børn, ændrer de både temperament og facon!

> »Det er det jeg siger, Ands, at en gal Kælling og en Mile, de ulmer altid og luer op, hvis man inte klapper dem med Skøvlen.
> -Klappede du Katinka?
> -Er du kulred!«
>
> (»Kulsvierblod«).

Kvinderne er gennemgående skildret som en samling rappenskralder, der har deres mas med at holde mændene fra flasken og til arbejdet. Selv slider de i det og er heller ikke bange for at give en hånd med, når milerne skal passes om natten eller kullene fyldes i sække. På Kultorvet kommer kulsvierkonerne dog aldrig.

Overtroen

Georg Nordkild er fremragende i sine skildringer af befolkningens overtro. Overtroen har naturligt sit udspring i egnens historie, i det at leve og arbejde så tæt på naturen og i den mystik, som er forbundet med skoven, og den har stor indflydelse på kulsviernes liv og tankegang. F.eks. på hvad de frygter, og på deres forestillinger om så forskellige ting som sygdom og helbredelse, galskab, forelskelse og kærlighedssorger, retfærdighed og straf.

> »Der er saa meget mellem Himmel og Jord, som vi Menneskebørn inte kan kloges paa. Men jeg siger, at Vorherre Jesum Kristo staar ved sit Ord, naar han siger, han er en nidkær Gud og hjemsø-

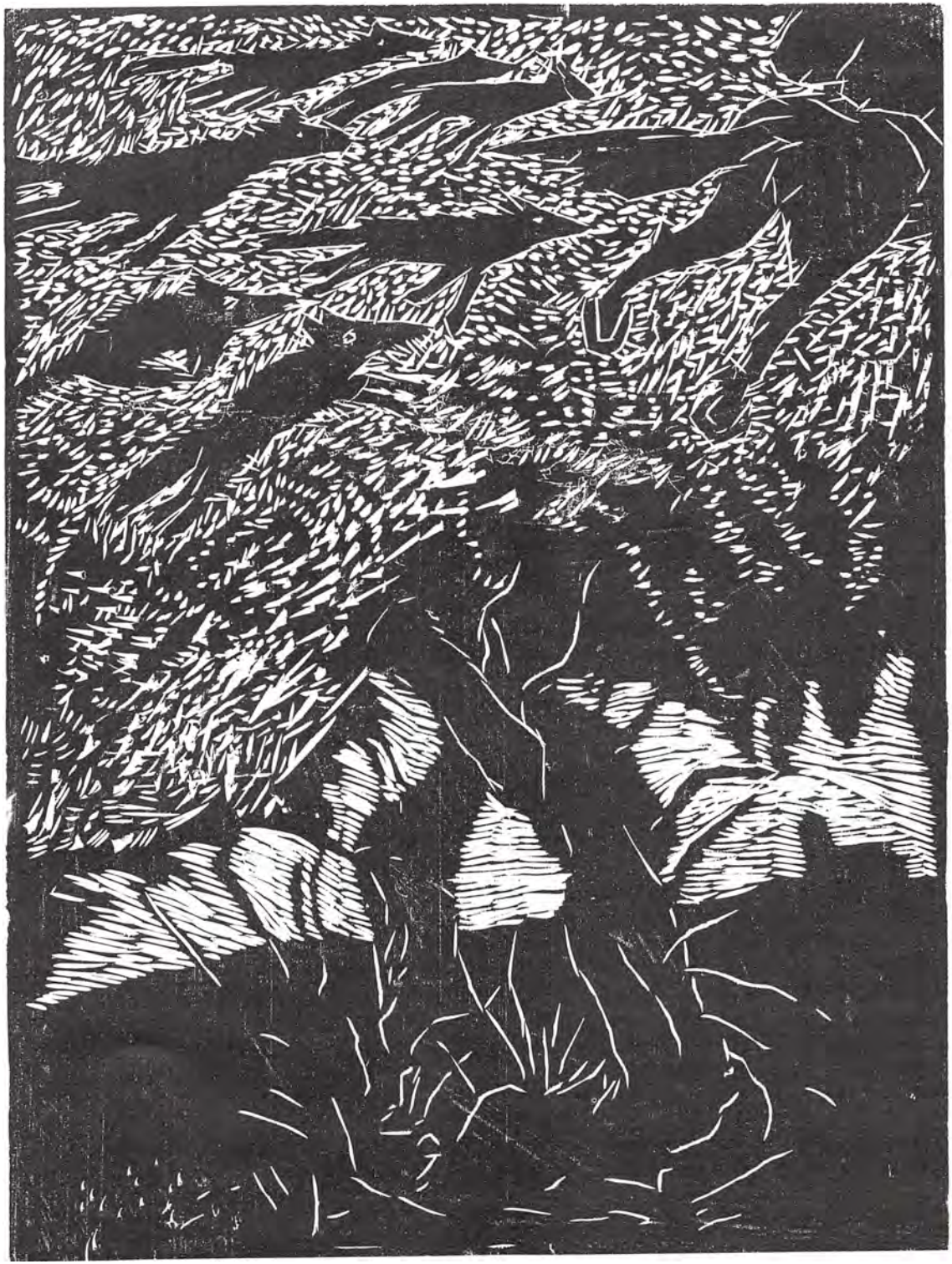

ger Børnene i tredje og fjerde Led. Derfor fik ogsaa Kong Volmer sin Straf, fordi han sagde: Lad Gud beholde sit Himmerig, har jeg kuns Gurre. Mangfoldige Gange har jeg baade set og hørt ham fare gennem Luften med Hundekoblet efter sig. Ogsaa Broder Rus' Smaadjævle har jeg set, og ham selv har jeg mødt en Avten paa Kullerup Holme, jeg var gaaet Ands i Møde. Jeg saa baade Ildtungen og Hornene i Panden. For Mørkets Skyld kunde jeg inte se Hestehoven. Men Daven efter gik jeg ind paa Holmene og saa da tydeligt Aftryk a Hestehoven i Vejgruset.«

(»Kulsvierblod«).

Overtroen hænger også sammen med kulsviernes arbejde ved milerne. Arbejder man i skoven en mørk nat, og har man ovenikøbet fået lidt brændevin for at holde varmen, kan man nemt møde smådjævle fra helvede og små sorte trolde!

Beretningen om Blodregnen i 1600-tallet vender Georg Nordkild tilbage til i flere af sine bøger. Den har sit udspring i den vist nok sandfærdige historie om Line Erlands, møllerkonen fra Maarme Vandmølle, som blev uskyldig dømt for mord på sin mand og hængt i St. Laurentius' eg, under hvis stamme man havde fundet mandens lig. Den skyldige meldte sig senere og hængte sig i den samme gren, som Line var blevet henrettet i. Fra den dag visnede grenen på egen, og kort efter faldt så blodregnen som et tegn fra Gud, først hos Herredesfogeden, derefter hos præsten, som begge var skyldige i Lines død.

Også kildefesterne og kildemarkederne Sct. Hans aften er indgående beskrevet i flere af bøgerne. Ved midnatstid Sct. Hans aften samledes folk ved de hellige kilder, fyldte vand i flasker og kar eller badede syge dele af kroppen i vandet. Skikken var et levn fra katolicismens tid i Danmark, og man finder det den dag i dag i de katolske lande, f.eks. i Lourdes i Frankrig.

Det var ikke kun kilder, som sagdes at have hellig eller magisk kraft. Ville man helbredes for sygdom, kunne man også kravle gennem Skævertræet (skæver = engelsk syge) - et stort bøgetræ som havde delt sig i to stammer ved roden og længere oppe var vokset sammen igen - ved midnatstid Sct. Hans aften i fuldmånetid!

Georg Nordkilds romaner vrimler iøvrigt med gode gamle råd om, hvordan man helbreder alskens sygdomme samt kommer sig over ulykkelige forelskelser og elskovssyge.

Kulsviernes forfatter

Skal man sige noget sammenfattende om Georg Nordkilds romaner, må det være, at de i høj grad levendegør Nordsjællands historie og det liv, som har været levet her. Ikke som det har formet sig for overklassen eller for de mere velbjergede, men som det har været levet af nogle af de fattigste mennesker i samfundet, nemlig kulsvierne.

Der er også andre temaer og elementer i Georg Nordkilds bøger; f.eks. beskrivelser af åndelig og religiøs søgen eller portrætter af kendte, historiske personer. Men det er i sine skildringer af kulsvierlandet og befolkningens hverdag, sprog og traditioner, at Georg Nordkild har sin styrke.

Litteratur

Kulsvierblod. (1929)
Truels i Vandmøllen. (1931)
Folket bag Skoven. (1932)
Sandet fyger om Asserbo. (1936)
Hakons Sale. (1936)
Hosekræmmeren og hans Søn. (1939)
Hvad gavner det et Menneske. (1941)
Forlovelsen. (1941)
Det suser i Skoven. (1946)
Ad trange Veje. 1946)
Kongen og Folket. (1948)
Nybyggeren bag Skoven. (1949)

Kilder

Holger Nordkild fortalte mig sin fars historie.

LONE LETH LARSEN

Poul Bille-Holst

Biografi

Poul Bille-Holst blev født på Frederiksberg i 1894. Allerede som barn viste han interesse for tegning og maling. Interessen blev yderligere stimuleret under besøgene hos maleren Christian Dalsgård, som Bille-Holst var i familie med. Efter realeksamen i 1911 kom Bille-Holst på teknisk skole, hvor hans lærer var maleren H. Grønvold. I 1915-16 gik Bille-Holst på Kunst Akademiet i København under P. Rostrup-Bøyesen.

I 1920 rejste Bille-Holst til Assisi i Italien og studerede Giottos fresker i Frans af Assisi kirken. Året efter rejste han til Paris, hvor han i tre vintre var elev hos den brasilianske maler og lærer Pierro d'Aroujou. Denne har tilsyneladende haft stor indflydelse på Bille-Holst's arbejdsmetode. I løbet af 1920'rne udstillede Bille-Holst en del, bl.a. på Kunstnernes Efterårsudstilling, hvor han havde haft sin debut i 1919, og hvor han var medlem af udstillingscensurkomiteen fra 1924 til 1927. Fra 1926 skiftede han udstillingssted til Charlottenborgs Forårsudstilling.

I årene 1924-25 var Bille-Holst redaktør af kunsttidsskriftet »Buen« sammen med O. V. Borch. Han var selv maler og skrev senere en biografi om Bille-Holst. »Buen« var et af de mange kunsttidsskrifter, der blev udgivet i 1920'rne. Det indeholdt artikler om kunsten i Europa og herhjemme, debatterende indlæg og digte og reproduktioner i form af træsnit og litografi af hjemlige eller udenlandske kunstnere. Picasso, Hans Bendix, Gerhard Henning, Kræsten Iversen, Tom Kristensen, Jais Nielsen, Adam Fischer og Wilhelm Scharff var blot nogle af alle de, der leverede deres bidrag til »Buen«. Bille-Holst's indsats synes primært at have været redaktionel. Han har ikke skrevet artikler, og kun sjældent er hans værker reproduceret i tidsskriftet.

I disse meget aktive år boede Bille-Holst i København. Han fortsatte dog sine halvårlige ophold i Paris og undervisningen hos d'Aroujou. I 1928 og 1931 rejste Bille-Holst til Spanien. Samtidig flyttede han fra København til Esbønderup i Nordsjælland, hvor han siden begyndelsen af 1920'rne havde haft et landsted. Han var derfor godt kendt med egnen og dens beboere, bl.a. kulsvierne, da han flyttede dertil. Efter 1931 blev Bille-Holst boende i Nordsjælland. Han foretog dog stadig rejser til udlandet, især til Spanien og Italien, hvor hans hovedinteresse var Assisi og Firenze.

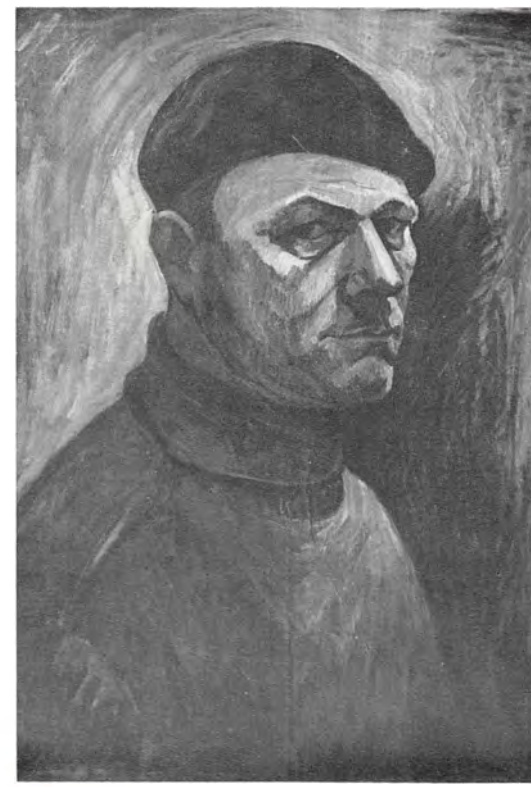

Selvportræt. (Kulsviergården, Alsønderup).

Motiv fra Dyrehavsbakken, 1916. (Søren Frandsen).

Stiludvikling

Komposition

Mens Bille-Holst stadig gik på Kunst Akademiet, arbejdede han traditionelt naturalistisk, dog med påfaldende brede penselstrøg og forenklede former. Allerede i disse tidlige malerier, f.eks. »Motiv fra Dyrehavsbakken« fra 1916, viser han sin interesse for forholdet og spændingen mellem form og farve. I billedet vælger han at afbilde huse med firkantede former, for på denne måde at kunne arbejde med forenklingen af formen. Samtidig lægger han vægt på farven og penselstrøgene: Han bruger kraftige farver som rød, lilla og gul, og penselstrøgene er brede, så de fremstår i deres egen, ekspressive ret og derved kommer til at konkurrere med formen om at være vigtigst i billedet.

Den brasilianske maler Piero d'Aroujou, som var bosat i Paris, blev Bille-Holst's vigtigste læremester. Han var gift med en dansk pige og rejste senere tilbage til Brasilien. I sin tid i Paris havde han mange danske elever, blandt andre Else og Adam Fischer, Wilhelm Scharff og Marie Skibsted.

D'Aroujou lærte ikke sine elever at male, som han selv gjorde, men forsøgte at lære dem arbejdsmetode og disciplin i valg af midler: Ethvert led i billedet - farve, form, format - skulle have lige stor betydning for

billedets endelige udseende. Dertil kunne man bruge de gamle proportionssystemer som bl.a. port-harmoni, det gyldne snit og den ægyptiske trekant. D'Aroujous ønske var at vise, hvordan man kan nå de højeste virkninger ved at abstrahere. Man skal stræbe efter en forenkling, en koncentration, så billedet indeholder essencen af motivet, det vigtigste, uden unødvendige detaljer. Mange af d'Aroujous elever nåede en total abstraktion, mens Bille-Holst vedblev med at arbejde figurativt. På trods af sin figuration knytter Bille-Holst sig - sammen med d'Aroujou - til de såkaldt puristiske tendenser i europæisk kunst i 1920'rne. Purismen er en kunstretning, der er udviklet fra Picassos kubismé. Det væsentlige i den er, at man kan genkende motivet, som dog er blevet forenklet, ligesom illusionen af rum i billedet undgås. Det vil sige, at billedets forenklede motiv er fladt. Udover Picasso selv arbejdede Juan Gris på denne måde. Støttet af erfaringen fra d'Aroujou og kendskabet til Juan Gris' værker begyndte Bille-Holst i 1920'rne at forenkle og ordne sine former. Han udviklede sin egen kubistiske stil, hvor han altid lod figurerne forblive hele og selvstændige i modsætning til Juan Gris, der ofte lader figurernes former glide over i hinanden. Et godt eksempel på dette er »Kubistisk Opstilling« fra 1926, som forestiller en rektangulær skål med to citroner, et græskar og en kande på et bord. Det eneste sted, hvor to former næsten smelter sammen, er ved en overglidning i den fælles kontur i de to citroner. Opstillingen er kompakt og placeret i billedets centrum på samme måde som en lig-

Kubistisk opstilling, 1926.

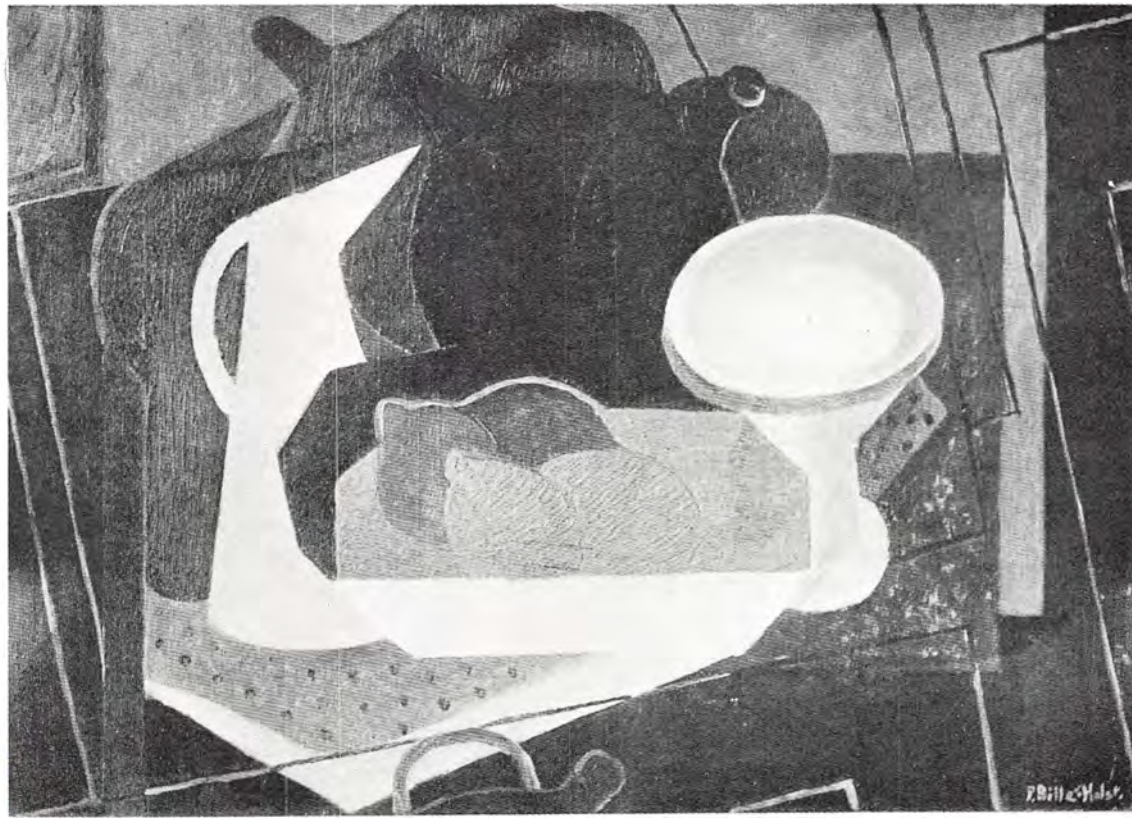

Juan Gris: Guitar og frugtskål, 1921.

nende kubistisk opstilling af Juan Gris, og den holdes på plads ved hjælp af linierne omkring opstillingen. Disse spidse lige linier gentages i kandens form og den rektangulære skål, og de skaber en spænding og en modsætning i billedet i forhold til de runde former i skålen, græskarret, citroner-

Familiegruppe, 1925.

ne og vandkanden. Samme tendenser ses i et lidt tidligere billede »Familiegruppe« fra 1925. Stramt opbygget ved hjælp af det gyldne snit og dets underinddeling starter en spiralbevægelse ved kvindens hals og arbejder sig ud for først at inddrage den løftede hånd og overkroppen, siden skålen og fuglen for til sidst at slutte kvinden ind i en superelipse-form brudt af det kantede bord og lillepigens kantede stilling. Både kvinde, fugl og lillepige forbliver hele og selvstændige former, der dog er meget forenklede. Bille-Holst lod aldrig sine kompositioner blive totalt non-figurative, end ikke i »Op-

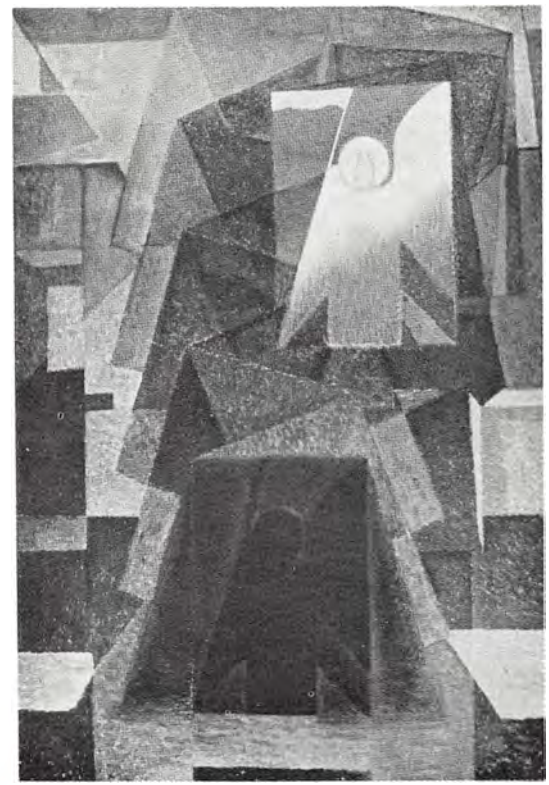

Opstandelse, ca 1924.
(Præstevangskirken, Hillerød).

standelse« fra 1924, hvor Jesus som en engel bevæger sig fra den mørke jord op mod den lyse himmel. Billedet er ellers helt opsplittet i planer, der stramt og rytmisk gen-

tages i en opadgående bevægelse fra mørke mod lys. Med disse billeder knytter Bille-Holst sig som nævnt mere til de europæiske strømninger end de hjemlige. En anden dansk maler, der ligesom Bille-Holst forenkler, men bibeholder figurernes selvstændighed, er Vilhelm Lundstrøm. Deres billeder fremkom samtidigt, i midten af 1920'rne. Dog arbejdede Lundstrøm med plastiske former, mens Bille-Holst gik skridtet videre i f.eks. »Familiegruppe« og arbejdede som franskmændene med planerne på billedfladen. Denne puristiske periode falder sammen med Bille-Holst's aktive liv i København, hvor han samtidig havde kontakt til Paris.

Farven

På trods af Bille-Holst's udenlandske engagement kunne han aldrig fornægte sine nordiske rødder og dermed arbejdet med farven. Der er i grove træk en tendens i kunsten til en opdeling mellem formen og farven. Enten foretrækker en maler formen og arbejder intellektuelt og overvejende, eller han/hun arbejder med farven, hvorved man bedre kan give udtryk for følelser og temperament. Da Picasso f.eks. udviklede kubismen, havde han ikke brug for farven, og dens betydning blev helt skubbet i baggrunden. I Danmark synes der i vort århundrede at være en forkærlighed for farven, selv i de billeder, hvor formen spiller den afgørende rolle. Det er, som om danskerne ikke kan eller vil vælge side. På samme måde med Bille-Holst. Midt i hans meget logisk og matematisk køligt opbyggede billeder viser han en veludviklet koloristisk sans. Hans foretrukne farve er blå, og når han intenst er i gang med et formproblem, f.eks. i »Familiegruppe«, virker det, som om han glemmer farven eller farverne, og da bliver især den blå fremherskende. Når han så behersker formen, kommer farverne tilbage. Han beskriver i et brev til en ven, hvordan den blå farve er den dominerende for ham, og hvor meget han egentlig ønsker at løsrive sig fra dette.

Kulsvierserien

Samtidig med at Bille-Holst flyttede til Nordsjælland begyndte han at arbejde mere naturalistisk. Dette sker i landskabsmaleriet, i stilleben-maleriet og ikke mindst i Kulsvierserien. Denne ændring synes at have været betinget af flere forskellige forhold. På den ene side var Bille-Holst kommet til et punkt i sin abstraktion, hvor han måtte afprøve naturalismen. Det var for at få fornyet inspiration og billedstyrke og for at gennemprøve sine erfaringer fra abstraktionen i naturalismen. Denne tilbagevenden er iøvrigt en almindelig vekselvirkning, som f.eks. Matisse og Picasso brugte for at komme videre. På den anden side var naturalismens genopdukken en almindelig tendens i slutningen af 1920'rne og begyndelsen af 1930'rne. Dertil kommer at det figurative altid havde været vigtigt for Bille-Holst, og som vi har set, slap han aldrig den figurative verden. Endelig har det uden tvivl haft stor betydning for Bille-Holst at flytte til Nordsjælland, hvor han mødte naturen igen.

Skiftet til naturalismen skete efter en Spaniensrejse i slutningen af 1920'rne, hvor han for første gang blev bevidst om den barokke kunst og særlig Riberas billeder. Ribera var en af de første, der afbildede almindelige mennesker, ofte med en overrumplende realisme, samtidig med at han brugte lyset på en meget dramatisk måde, nemlig ved en kraftig lys/skygge-virkning (chiaro-scuro). Lyset blev dramatisk kastet på motivet eller dele af det, så det dannede en skarp kontrast til baggrunden og omgivelserne, og ofte var lyskilden skjult.

Denne kunst gjorde så dybt et indtryk på Bille-Holst, at han måtte bearbejde det. Det gjorde han bl.a. i Kulsvierserien.

Kulsvierserien fra begyndelsen af 1930'rne er Bille-Holst's vigtigste monument over sin tilbagevenden til naturalismen. Han ville forevige »disse ejendommelige Mennesker fra Gribskov, dette sidste

Kulsvierportræt, 1932.
(Kulsviergården, Alsønderup).

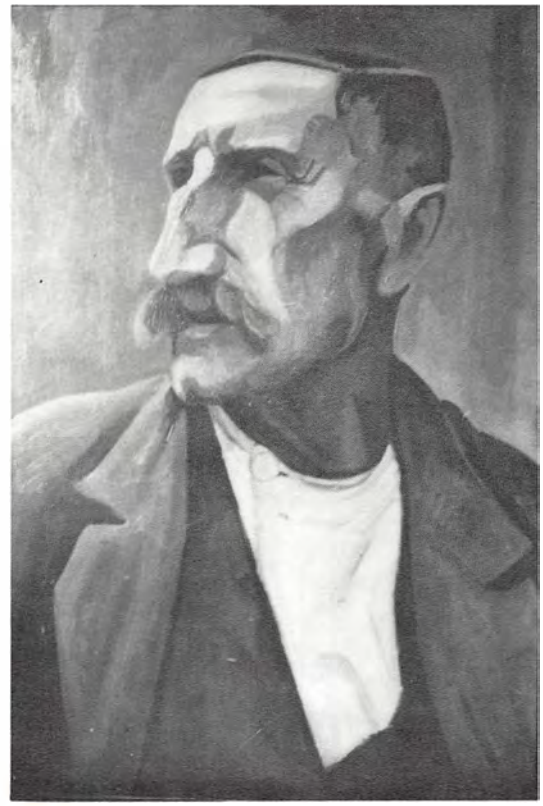

Kulsvierportræt, 1932.
(Kulsviergården, Alsønderup).

Slægtled af en usammensat Menneskety-pe«.

Selv om det billedmæssige - motivets form og farvernes lys/skygge-virkning - op-tog Bille-Holst meget, var han også meget fascineret af kulsvierne som mennesker.

Siden begyndelsen af 1920'rne, da han begyndte at komme i Esbønderup, havde han været i kontakt med kulsvierne. Han interesserede sig for dem, både som sine venner, og fordi han ligesom bl.a. Ribera interesserede sig for hårdtarbejdende men-neskers liv og skæbne.

Interessen for »det sociale drama« har i Danmark sine rødder i forrige århundredes malerkunst, netop omkring Christian Dals-gård, Bille-Holst's onkel, og L. A. Ring. I begyndelsen af vort århundrede og op gen-nem årtierne øgedes interessen for at male samfundets dårligst stillede, selv om det for de fleste malere »blot« var en overgang. I 1930'rne var dansk litteratur præget af so-cial-realismen. Forfatterne skrev om og tog parti for de dårligt stillede i samfundet. Til disse kredse hørte bl.a. Tom Kristensen, som også var med i kredsen omkring »Buen«, og Hans Scherfig, der gennem he-le livet vedblev at være personlig ven til Bil-le-Holst. Samtidig malede P. Rostrup-Bøyesen, Bille-Holst's gamle akademilæ-rer, »sociale« billeder fra den lille mands hverdag, og også Jens Sørensen, en af Bille-Holst's venner fra slutningen af 1920'rne, forsøgte sig i denne genre. Måske har Bille-Holst's interesse for kulsvierne og deres liv forbindelse til disse ændringer, som fandt genklang hos mange i hans omgangskreds. Efter en del besværligheder fik Bille-Holst de nordsjællandske kulsviere til at stå mo-del for sig. Det gik helt godt, da han por-

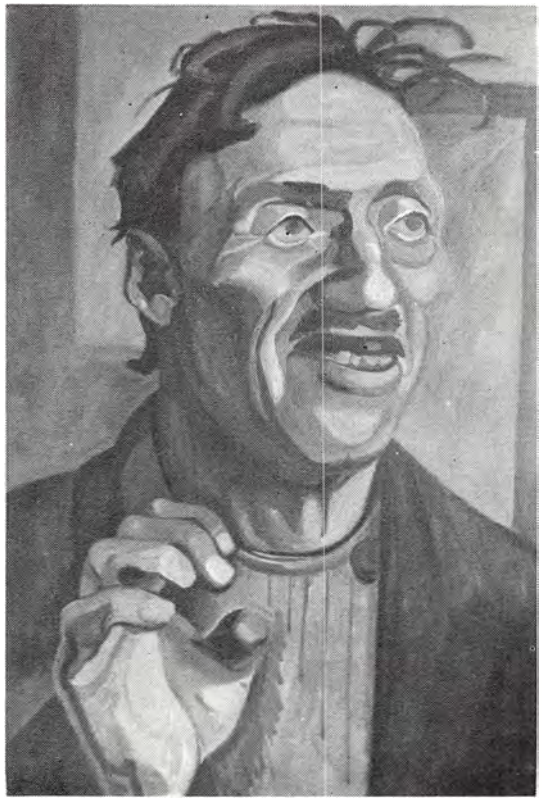

Valdemar fra Esbønderup, 1932.
(Kulsviergården, Alsønderup).

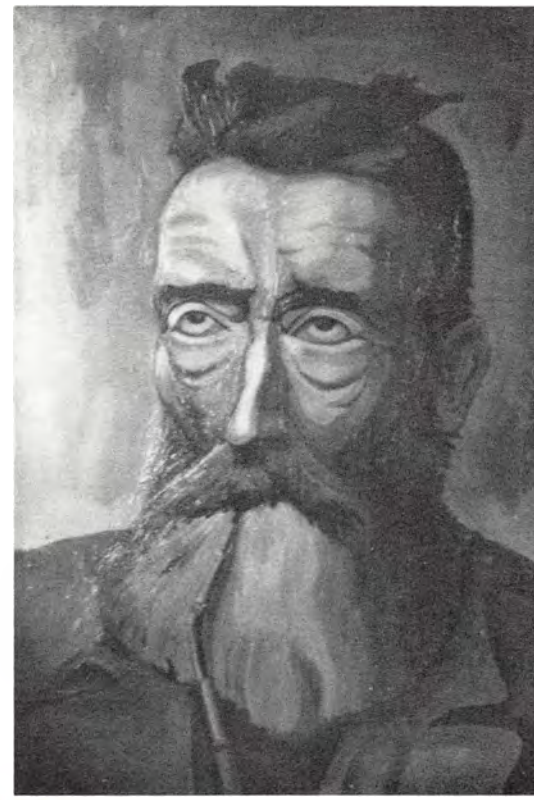

Kulsvierportræt, 1932.
(Kulsviergården, Alsønderup).

trætterede dem enkeltvis. Men da han skulle male en stor farveskitse af dem, forsamlede i en gruppe, var det nær ved at gå galt. Flere af kulsvierne havde ikke set hinanden i årevis og været sammen på nærmere hold, og selv om der ikke ligefrem var mord imellem dem, var der flere gamle mellemværender, der skulle ordnes, før gemytterne faldt til ro. Ved hjælp af sin menneskekundskab, adskillige kasser øl til mændene og utallige kopper kaffe med godt brød til kvinderne, lykkedes det Bille-Holst at få kulsvierne forsamlede i al fordragelighed.

Enkeltportrætterne

På Kulsviergården i Alsønderup hænger Bille-Holst's ni portrætter af kulsvierne.

Portrætterne er i busteformat, og kulsvieren er placeret langt fremme i billedplanet og fylder hele billedet. Baggrunden er næsten ensfarvet for at styrke og fremhæve portrættet, eller som i portrættet af Valdemar fra Esbønderup Skovhuse - diskret og enkelt opbygget af geometriske former, som bruges til at skabe kontrast: En lys flade er placeret bag det mørke hår og en mørk flade bag ansigtets lyse form. Til selve skildringen af ansigtet bruger han dels sin erfaring fra kubismen og bygger ansigtet op af enkeltformer og flader, dels den barokke lys/skygge-oplevelse, hvormed han nærmest modellerer ansigtet. Ansigtets karakteristiske træk fremhæves af lys/skygge-virkningen, som samtidig understreger kulsvierens type.

Portrætterne viser en stilistisk lighed med lignende portrætter fra 1920'rne og begyndelsen af 1930'rne. Bl.a. Jens Sørensens

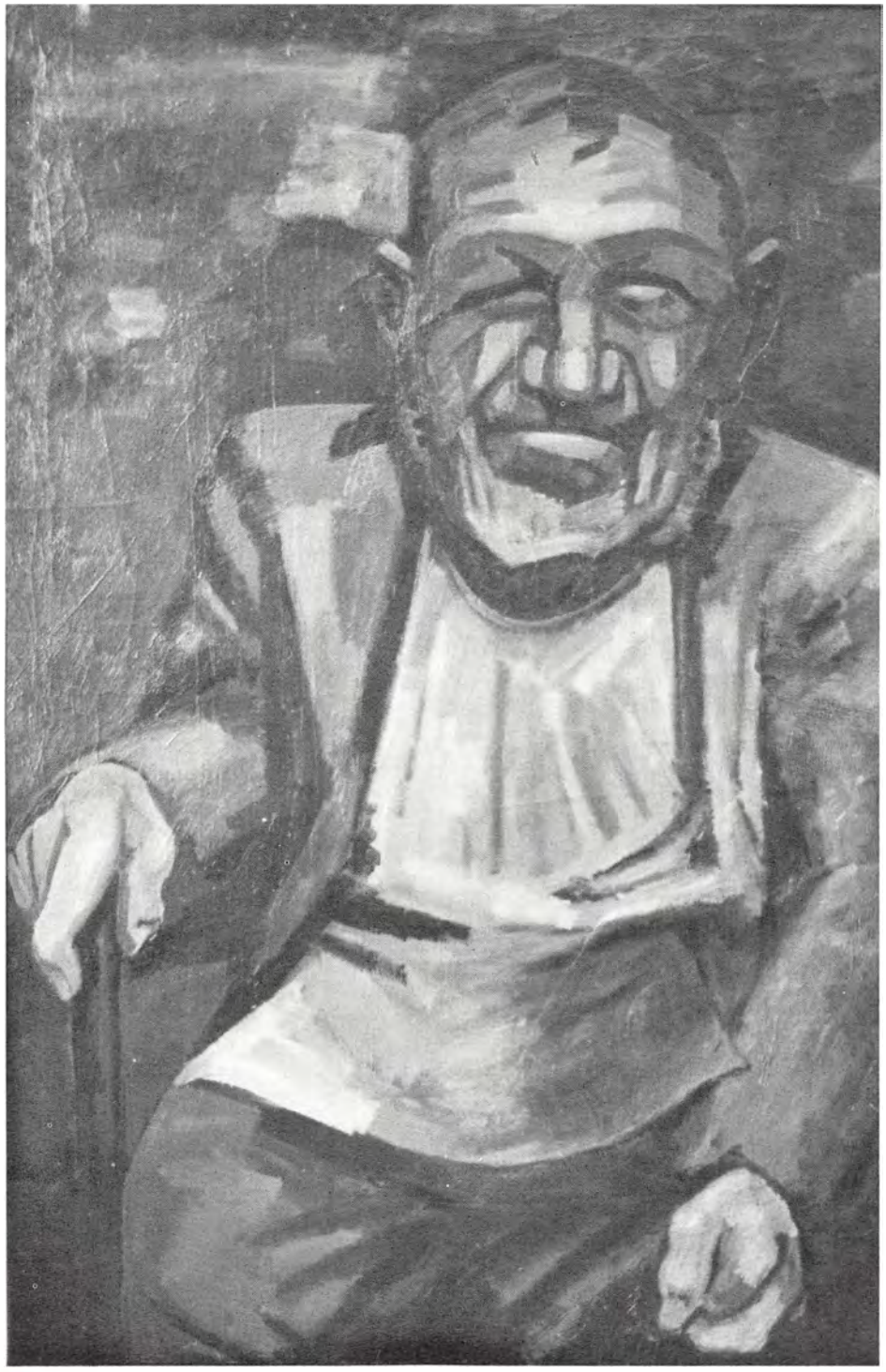

Pløk-Karl, 1932. (Kulsviergården, Alsønderup).

Gruppebillede, 1932. (Kulsvierskolen, Hillerød).

Van Gogh: Kartoffelspiserne, 1885. (Rijksmuseum Van Gogh, Amsterdam).

»Selvportræt« og Vilhelm Lundstrøms »Selvportræt« fra 1920, hvor der i begge bliver eksperimenteret med den kraftige lys/skygge-effekt, der danner ansigtstrækkene. Bille-Holst's portrætter ligger udtryksmæssigt midt mellem disse: uro i lys/skygge-effekten og ro i formerne som ansigterne er bygget op af.

Gruppebilledet

Det store Kulsvierbillede, der i dag hænger på Kulsvierskolen i Hillerød, er nok Bille-Holst's hovedværk og det centrale i Kulsvierserien.

Billedet forestiller en gruppe på 11 kulsviere, som er samlet omkring et bord og en flaske brændevin efter dagens arbejde. På bordet, der er placeret centralt, står brændevinsflasken og endnu en flaske med et stearinlys. Lyset dækkes til dels af en kulsvier, der løfter en flaske foran det. Dette stearinlys er billedets eneste lyskilde, og det giver genskær på bordet og på de omkringsiddendes ansigter og kropsdele, således at disse oplyste dele hver især danner selvstændige, levende former. Fra det meget stramme billedsprog Bille-Holst brugte i slutningen af 1920'rne, synes han i disse billeder at være gået over i den modsatte grøft. Penselstrøgene danner til tider selvstændige former, som f.eks. i hånden på kulsvieren til venstre for bordet. Former der hjulpet af erfaringen fra kubismen og samlet som et puslespil skaber kulsviernes karakteristiske former, skulpturelt mejslet på billedfladen. Bille-Holst er i denne karakterskildring i familie med Van Goghs Kartoffelspisere, både i hans fund af modeller, der som Van Goghs hører til jordens hårdt arbejdende skare, og i hans realistiske og samtidig stemningsfyldte skildring, i brugen af lyset og i måden, hvorpå penselstrøgene skaber deres egne former.

Kompositionen

I tilgift til det ekspressionistiske element, hvor penselstrøgene er det vigtigste, har Bille-Holst fulgt en nøje gennemtænkt og udarbejdet kompositionsplan. Denne nærmer sig proportionssystemet portharmoni, et system, som d'Aroujou belærte sine elever om, og som siden ægypterne er blevet brugt i billedopbygning. Bille-Holst har anvendt systemet i mange af sine billeder, bl.a. »Opstandelsen«.

Bordet og lyskilden er det centrale i billedet, og om dette føjer personerne sig i v-agtige buer. Mødet mellem flaske og lyskilde

Gruppebillede, 1931. (Gilleleje museum).

lidt over billedets midte er dets centrum, og herigennem går billedets hoveddiagonaler, der dog ikke går fra hjørne til hjørne i billedet. Billedets komposition holdes i ave ved hjælp af parallelle diagonallinier og sekundære højre og venstre rettede diagonallinier, vinkelret placerede på de primære.

Denne kompositionsmetode er ofte brugt i den moderne kunst, og dens tradition går tilbage til antikken. Bille-Holst's brug af den stammer dels fra hans egen samtid og arbejdet med kubistiske kompositioner, dels fra påvirkningen fra Ribera, der næsten udelukkende anvendte dette system. Som tidligere nævnt var Ribera en vigtig inspirationskilde til hele serien, og lys/skygge-effekten, den skjulte lyskilde og realismen vidner om dette.

Gruppebillede med tre kulsviere

På Gilleleje Museum hænger endnu et gruppeportræt af kulsvierne, som gentager det store billedes motiv i en lignende, men mindre komposition, hvor kun tre personer sidder rundt om bordet og brændevinsflasken. Billedet er malet samtidig med det store og dateres derfor til ca. 1932.

Helt til venstre i billedet sidder Pløk-Karl, som også forekommer på det store gruppebillede til venstre for bordet. Om ham fortalte Bille-Holst, at han var hans nabo og den sidste, der brændte kul i Skovhusene. Pløk-Karl havde en stor overkrop og meget små ben, han havde kun ét øje ligesom sin hund, der lignede ham som en søn. Pløk-Karl var verdens skikkeligste mand med et meget blidt gemyt, og derfor blev han ofte snydt. Han blev født i yderste fattigdom, måtte som faderløst barn gå om-

kring med en kurv og tigge i landsbyerne på vej til Dronningmølle og Hornbæk. Pløk-Karl har fortalt, at konerne snød ham, fordi de ofte tog noget i kurven, der var bedre end det, de lagde deri. Som ung ville han ikke bruge mejemaskiner, kun le, og han pralede ofte med, hvor mange tønder land, han kunne meje med le. Han havde mange rekorder på dette felt og var blevet helt skæv af det. Han døde på fattighuset, lige så fattig som han var født.

Bille-Holst kunne videre fortælle, at der var mange øgenavne på egnen ligesom Pløk-Karls, f.eks. Kristian Sidelæns, Pavesnåbelen, Boldten, Genikkeren, Kulfanden, Pive-las, Kloster-Karl, Pinden, Snoge-Lars, Karl Danmark osv.

Gruppebilledmotivets tradition

Bille-Holst's gruppebilleder af kulsviere er som før påpeget realistiske i deres personskildring. Her holder det realistiske op, idet det var en højst usædvanlig situation at se kulsviere samlet til et gruppeportræt.

Måske har Bille-Holst haft en speciel tanke med at skildre kulsvierne som gruppe. På den ene side ville han måske forevige de sidste overlevende fra et uddøende erhverv, på den anden side ønskede han måske at knytte billedet til den lange tradition for gruppeportrætter i europæisk kunst.

Portrætter af mennesker samlet om noget fælles, for det meste et bord, ses allerede tidligt i »Nadverfremstillinger« fra middelalderen og renæssancen. De mest markante i nyere tid, som Bille-Holst motivmæssigt, stilistisk og indholdsmæssigt knytter sig til, er Van Goghs »Kartoffelspiserne«, Noldes »Nadver« og Willumsens »Aftensuppe«. I disse tre billeder kommer lyset indefra gruppens kreds og oplyser de omkringsiddende med dramatisk lys/skygge-effekt, ligesom det er almindelige, arbejdende mennesker, der er afbildet.

1930'rne og 1940'rne

Efter Kulsvierserien vedblev Bille-Holst i store træk med at male figurativt. Hans billeder fra 1930'rne og 1940'rne er udover enkelte portrætter og landskabsmalerier præget af opstillinger.

Han fortsatte med at søge billeddramatikken ved hjælp af den stærke lys/skygge-effekt, som han udviklede i Kulsvierserien, baseret på en stram geometrisk billedkomposition, enten portharmonien, det gyldne snit, geometriske trekantkompositioner eller spiralkompositioner. Samtidig fortsatte Bille-Holst sine undersøgelser af den maleriske virkelighed og lod ofte objekternes former eller skygger danne selvstændige og nye motiver på billedplanet.
Bille-Holst levede et aktivt liv med mange rejser. Han døde i 1959.

Litteratur

O. V. Borch:
Poul Bille-Holst, København 1938.

Weilbachs Kunstnerleksikon.

Sigurd Schultz:
Det tjugonda århundradet i dansk konst, i Det Moderne Danmark, Uppsala 1942.

Dansk Kunsthistorie, bd. 5, København 1975.

Tendenzen der zwanziger Jahren,
15. Europäischen Kunstausstellung, Berlin 1977.

Klingen.

Svend Nielsen:
Kulsviernes maler, i Folk og Minder fra Nordsjælland, 1977.

Udvalgte avisartikler

Politiken 5/10 1956.

B.T. 18/10 1956.

Frederiksborg Amtsavis 7/4 1974.

Helsingør Socialdemokrat 1947.

Ekstrabladet 15/2 1936.

Kilder

Sigurd Schultz arkiv på Kunstakademiets bibliotek.

Mange vigtige oplysninger har jeg fået gennem samtaler med Poul Bille-Holst's enke, Fr. Else Bille-Holst.

Kulsvierprojektet -en dokumentation

JØRGEN VALENTIN OG POUL VESTERGAARD

Kulsvierprojektet -en dokumentation

I december 1984 var vi meget få, der insisterede på at tro, at det måtte være muligt at gennemføre et samlet projekt, der kunne omfatte teater, udstillinger, informations- og undervisningsmateriale samt indsamling af oplysninger om de nordsjællandske kulsviere.

På et større møde i Hillerød, hvor det var lykkedes at samle de, der kunne tænkes at ville støtte og eventuelt indgå i et større, fælles projekt om kulsvierne, fremlagde vi et meget løst forslag til en tidsplan med en oversigt over hvilke aktiviteter, vi mente, der skulle indgå. Vort forslag, som altså kun var et forslag, blev gennemgående negativt modtaget. Det blev betegnet som alt for ambitiøst!

På trods af mødets noget nedslående udfald, fortsatte vi arbejdet med at planlægge og sikre økonomien. I det meste af 1985 så udsigterne til, at projektet kunne gennemføres ikke alt for lyse ud, men efterhånden kom der tilsagn om økonomiske tilskud, som betød, at der kom gang i aktiviteterne. I sommeren 1987 kan vi således skue tilbage og se, at det, der blev fremlagt som et løst forslag i december 1984, er gennemført - og endda mere end det!

Kulsvierprojektet har været et stort anlagt lokalhistorisk projekt, der er gennemført i et samarbejde mellem institutioner og foreninger i Frederiksborg amt. Projektet har omfattet to hoveddele: En teaterdel og en museumsdel, der har bestået af forskellige aktiviteter, der samlet har haft til formål at belyse kulsvidningen og dens historie i Nordsjælland. Teaterdelens og museumsdelens aktiviteter har været sideløbende, og de har hele tiden været koordineret i en lille styringsgruppe.

De mange aktiviteter er fortrinsvis løbet af stabelen i løbet af 1986, og nogle aktiviteter er endda fortsat i 1987. Det gælder vandreudstillingerne og ikke mindst arbejdet med den foreliggende bog, »Kulsvierlandet«. Bogen om kulsvierne - som vi iøvrigt ikke i vores vildeste fantasi havde forestillet os i vores oprindelige projektforslag - kan således opfattes som afslutningen på et projekt, hvis gennemførelse kun har kunnet lade sig gøre, fordi mange er gået ind i det med stor iver og interesse på det rigtige tidspunkt.

Den spæde start

Det var Jørgen Valentin, formand for DATS, Frederiksborg Amts Kreds, der fik idéen: I et antikvariat fandt jeg i 1982 en bog af Georg Nordkild, der hedder »Det suser i Skoven«. Heri læste jeg om en håndfuld nordsjællandske kulsvieres meriter, eventyr og historie. En fascinerende beretning. Jeg kom også til at tænke på, at jeg af og til havde mødt mennesker, som med megen patos og stolthed meddelte mig, at de var direkte efterkommere af kulsviere. Jeg fantaserede om opsætning af et stort teaterstykke om disse menneskeskæbner.

I lang tid gik jeg og tyggede på tingene - hvordan skulle jeg gribe sagen an, hvis der skulle komme teater ud af mine tanker? Jeg havde netop set en opsætning af et friluftsegnsteater i Birkerød. Forestillingen og den særlige mystik, der er forbundet med at se teater i det fri, greb mig. Jeg kontaktede forfatteren til stykket i Birkerød og spurgte ham til råds.

I efteråret 1983 læste jeg en rapport om

Teglværksspillene på Broagerland i Sønderjylland. Her havde man haft et snævert samarbejde med historikere, museumsfolk og folkemindesamlere. Jeg talte jævnligt om min idé med forskellige teaterfolk og andre, som godt kunne se et spændende projekt vinke forude.

Gennem min læsning stod det mig også klart, at kulsviernes historie faktisk dækkede hele Nordsjælland. Jeg fik etableret et møde i foråret 1984 med lektor Karsten Biering fra Institut for Folkemindevidenskab, medlem af teaterudvalget i Frederiksborg amt Hans Futtrup samt ikke mindst konsulent i Dansk Amatør Teater Samvirke (DATS) Bent Jacobsen. På mødet var der stor enighed om, at der måtte opstilles et fællesprojekt, hvori indgik teaterfolk, historikere, museumsfolk, økonomi-folk og andre, som kunne hjælpe et sådant projekt i gang. Gennem teater, udstilling og undervisning skulle der oplyses om befolkningens oprindelse og rødder - altså et forsknings- og formidlingsprojekt.

I efteråret 1984 fik vi således kontakt med museumspædagog Poul Vestergaard, Skoletjenesten, der straks viste sig særdeles interesseret i at indgå aktivt i projektet.

Det var nu magtpåliggende at få samlet en række kulturpersonligheder med henblik på at nedsætte en styringsgruppe omkring projektet.

På to møder i efteråret 1984 forsøgte vi at få disse til at indgå i en styringsgruppe, men der var ikke den store interesse på det tidspunkt.

Imidlertid lod vi os ikke slå af banen. Poul Vestergaard, Bent Jacobsen og senere vor dramatiker og instruktør Preben Friis samt jeg selv enedes om at udgøre den

egentlige styringsgruppe i projektet. Vi fordelte ansvaret på den måde, at Poul Vestergaard skulle være ansvarlig for de aktiviteter, vi for nemheds skyld blot kaldte museumsdelen, jeg skulle være projekt- og produktionsleder på teaterdelen, Bent Jacobsen var konsulent og sekretær, mens Preben Friis skulle være den kunstnerisk ansvarlige for teaterdelen. Og sådan blev det da.

Som baggrundsorganisationer fungerede DATS, Frederiksborg Amts Kreds samt Skoletjenesten.

Så går vi for alvor i gang

Vi lagde ud med at udarbejde en plan for projektet, hvorpå vi fremstillede budgetter for de to hoveddele. I budgetterne var der indlagt nogle forudsætninger, som skulle opfyldes, for at vi kunne igangsætte projektet helt konkret. Der skulle skaffes penge fra det offentlige i en sådan størrelsesorden, at vi ikke ville kunne få likviditetsproblemer. Til museumsdelen skulle vi skaffe ansættelse af en historiker i mindst ét år. I teaterdelen skulle dramatiker og instruktør være professionelle, medens de andre skulle være amatører, i hovedsagen fra amtets amatørscener, men også andre interesserede.

Og så gik alle vore forhandlinger i gang. Vi sendte mange ansøgninger om økonomisk tilskud afsted. Der indløb skuffende afslag ind imellem, men der var da også lyspunkter. Af amtet fik vi tilsagn om, at man ville betale for en historikers løn til museumsdelen for et helt år. Der ydedes desuden et kontant tilskud til teaterdelen. Vi opnåede direkte tilskud fra 4 kommuner samt underskudsdækning fra 5 andre. Kulturministeriet ydede et tilskud. Det var stadig ikke nok.

Men så hørte vi om 10-punktsprogrammet. Undervisningsministeriet havde afsat store beløb til forsøgsvirksomhed omkring folkeoplysningen, og vi udarbejdede en ansøgning indeholdende alle tænkelige argumenter.

Stor var vores glæde, da vi fik bevilget et forholdsvis stort beløb, som skulle deles mellem de to delprojekter. Det betød, at projektet havde fået det blå stempel, der i nogen grad gjorde det fremtidige arbejde med at skaffe penge nemmere.

Projektets forsøgsperspektiver

Overordnet så vi, at projektet først og fremmest skulle prøve at være strukturelt grænseoverskridende ved at »få« etablerede institutioner og foreninger til at samarbejde på tværs af økonomi og interesser.

Vi opstillede følgende fælles mål:

- At udvikle og gennemføre et samlet forsknings- og formidlingsprojekt der via kildeindsamling, teaterforestilling, udstillinger, undervisningsmateriale og anden oplysningsvirksomhed behandler et centralt lokalhistorisk emne.
- At der gennem den samlede forsknings- og formidlingsindsats søges skabt en øget erkendelse af og viden om egne rødder hos lokalbefolkningen.
- At etablere et udviklende samarbejde mellem institutioner, foreninger og privatpersoner - på tværs af generationer og etablerede »grænser« - for at give projektet så bred en basis som muligt - både på amatørplan og på professionelt plan.
- At vise at et projekt af denne art kan gennemføres uden at lokale økonomiske hensyn kan bremse.
- At der udover almindelig presseomtale, plakater, foldere og lignende PR-materiale fremstilles følgende produkter: Teaterforestilling, 2 vandreudstillinger, hæfte om kulsvierne, undervisningsmateriale, studiekredse/foredragsrækker samt bog med forskningsresultater.

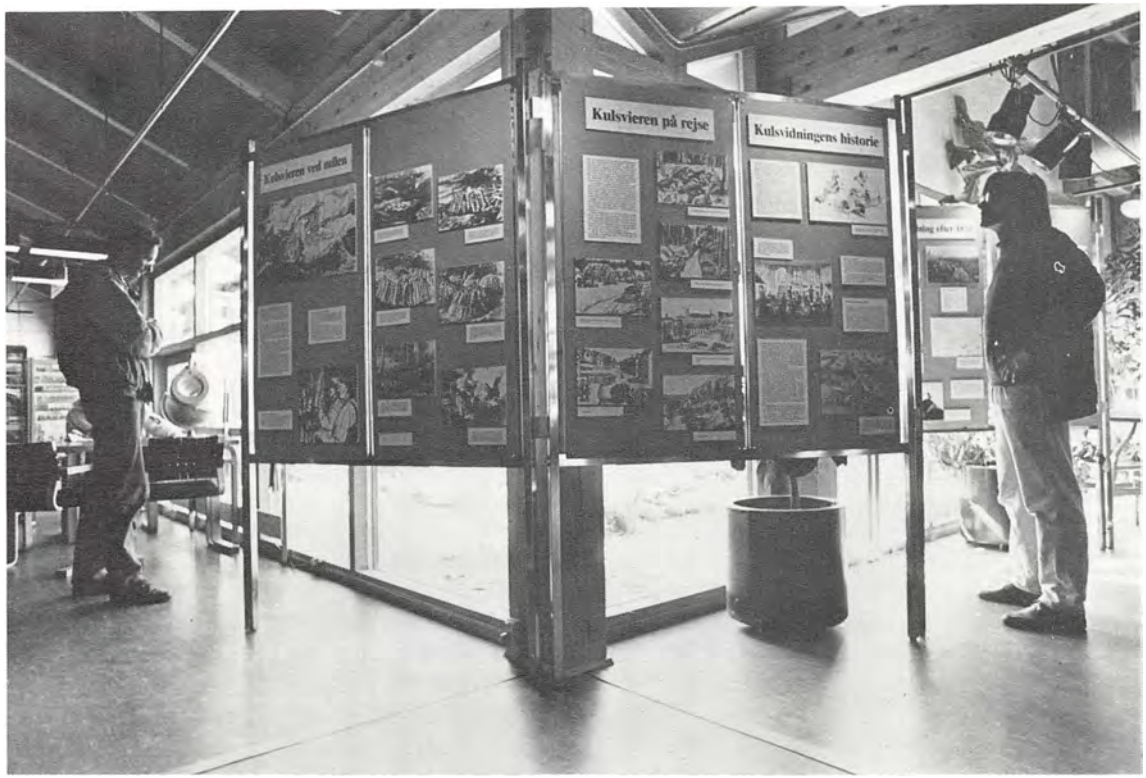

Udover de fælles mål opstilledes følgende delmål for de to hoveddele:

Teaterdelen

- At der produceres et teaterstykke i større stil.
- At der etableres et samarbejde mellem mange former for amatører såsom teaterfolk, folkedansere, musikere, korfolk og andre, ligesom folk, der blot har lyst - uden for foreningslivet - kan være med.
- At udvikle et samarbejde mellem folk med vidt forskellig økonomisk og social baggrund.
- At medvirke til at opbygge et samarbejde mellem amtets 35-40 amatørscener (med udgangspunkt i projektet) med særligt henblik på fremtiden således at grupperne kan få mere glæde af hinanden.
- At den historiske fiktion (synopsis og manuskript) løbende sammenlignes med den historiske dokumentation, idet der tilstræbes en tilfredsstillende »faktion« (en skønlitterær udlægning af de historiske data).
- At alle elementer i proces og produkt virker befordrende for spillets kvalitet.

Museumsdelen

- At gennemføre et formidlingsprojekt, der sammenkæder udstilling/oplysning/undervisning med indsamling og bearbejdning af kendt og ukendt kildemateriale.
- At tage initiativ til og gennemføre en indsamling af kildemateriale af alle slags

om kulsvierne og deres liv i et samarbejde med museer og arkiver.

- At opbygge to vandreudstillinger, der dels fortæller om kulsvierne, dels bruges som PR for indsamlingsarbejde og teaterforestilling.
- At der i særudstillingen arbejdes bevidst med udstillingssproget.
- At der i forlængelse af indsamlings- og udstillingsarbejdet søges en udvidelse af oplysningen ved afholdelse af foredragsrækker og etablering af studiekredse.
- At der - beregnet for skolernes undervisning - etableres værkstedsaktiviteter med tjære- og milebrænding i forbindelse med særudstillingen.
- At der produceres et 24-siders hæfte om kulsvierne og deres liv.
- At der som afslutning på indsamlings- og forskningsarbejdet udarbejdes og udgives (nærværende) bog om kulsvierne.
- At projektet skal medvirke til at udvikle praksis og teori ved udarbejdelsen af tværfaglige projekter inden for museumsformidlingen.

Hvordan forløb så teaterdelen?

Vi fik engageret sceneinstruktør Preben Friis til at udarbejde såvel manuskript som iscenesættelse af teaterstykket. Og dette skulle senere vise sig at være den helt rigtige disposition.

Vi var påbegyndt opsøgningen af en egnet spilleplads på et ret tidligt tidspunkt, men det viste sig at være sværere end som så. Først havde vi kig på et sted i Nødebo ned mod Esrum Sø, men da vi så stedet med løv på træerne, viste det sig aldeles uegnet. Så så vi på en plads oppe bag ved Skovskolen, men dette sted viste sig for småt. Vi anskaffede os et godt kort over Grib Skov og afsøgte alle grus- og/eller lergrave. Efter nogen søgen fandt vi et særdeles velegnet sted midt i Odderdam Vang, men der kunne vi desværre ikke være, og desuden var der alt for langt til nærmeste el-forsyning. Desuden skulle alt bygges op, ikke mindst skuespillerfaciliteter, tilskuerfaciliteter samt toiletter og andre opholdsrum. Skulle dette gennemføres, ville det koste langt mere, end vi ville være i stand til at skaffe.

Ved et tilfælde hørte vi om en tidligere lergrav på spejdercentret på Frydenborg ved Hillerød. Her var der alle de fordele, vi kunne tænke os. Spejderhytter med toiletter og telefon m.m.

Efter nogle lange og ret hårde forhandlinger med spejderne og Sct. Georgsgilderne lykkedes det at få en kontrakt i stand. Så fulgte forhandlinger med Hillerød Kommune om hjælp til visse opgaver. Bl.a. fik vi lavet en aftale med Hillerød Jobpatrulje om, at de kunne udføre selve arbejdet med

opbygningen af tilskuerpladserne. Mange problemer havde vi med at finde sveller til siddepladserne, men på mærkelig vis kom vi i kontakt med et ingeniørforetagende i Hørsholm, som skulle have en hel masse sveller gravet op og have lagt fliser i stedet.

Vi samlede en arbejdsstyrke, som gravede alle de meget tunge - ca. 250 stk - sveller op. Hver svelle vejede vel 125 - 150 kg, så det var virkelig et stort arbejde, som krævede mange øller at udføre.

Heldigvis havde vi blandt vore venner en vognmand, som kørte gratis for os. Iøvrigt fik vi maj 1986 anskaffet en folkevogns pick-up, idet vi købte brugsretten til den af Danmarks Tekniske Museum, og den var os til meget stor hjælp.

I februar 1986 havde vi så det første møde med de mennesker, som havde reageret på vore skriverier og forespørgsler om medvirkende - såvel spillere som praktiske hjælpere. Der var mødt en 50-60 mennesker op. Vi forklarede dem, hvad vi forventede af dem og forelagde skitsen for arbejdet.

Der var ikke nok, så vi måtte til at skrive i aviserne for at få flere til at melde sig. I slutningen af marts var synopsen nogenlunde klar fra Preben Friis' side, og vi indledte de første møder med spillerne. De situationer, som Preben Friis foreløbig havde opstillet,

blev brugt som udgangspunkt for improvisationer. Formålet med dem var dels at få en fornemmelse af, hvad folk kunne, og dels at få en fornemmelse af, hvordan folk ville tale, hvis de skulle agere som de forskellige persontyper i stykket.

Alle improvisationer blev optaget på bånd og blev medinddraget, da selve manuskriptskrivningen begyndte omkring påske.

Omkring begyndelsen af maj begyndte så selve prøverne, som fandt sted hver eneste dag - også weekends. Det var hårdt arbejde, så selv om man prøvede med småscener, betød det for de hovedrollehavende en meget stor indsats. Vi havde mange problemer med at lave en prøveplan, og til at begynde med arbejdede folk ikke særligt seriøst. For eksempel var det utrolig svært at samle alle medvirkende til de store optrin, som vi havde ret mange af. Følgelig var vi nødt til at holde et krisemøde. Det havde en gavnlig virkning - nu kunne vi mærke en væsentligt forbedret indsats og meget større energi. Den 2. juni sendte vi alle spillerne på sommerferie.

I mellemtiden var det blevet klart for os, at vi var tvunget til at engagere en scenograf, og vi var så heldige at få fat i en virkelig dygtig person, som udførte et blændende arbejde.

Den person, som vi havde udset os som kapelmester - og han havde erklæret sig villig - sprang pludselig fra, og så måtte vi ud at finde en anden, hvilket også lykkedes.

Sideløbende med prøvearbejdet begyndte så småt indretningen af spillepladsen. En entreprenør gravede jorden ud på passende vis, og derefter gik selve tilskueropbygningen i gang - udført som nævnt af Hillerød Jobpatrulje.

I sommerferien begyndte vi så opbygningen af scenografien, hvilket var et kæmpearbejde, som faktisk ikke var færdigt før dagen før premieren.

At etablere et orkester var også et hestearbejde. Det var svært at skaffe musikere, og vi havde mange skuffelser undervejs. Orkestret arbejdede med komponistens noder i lang tid. Der var også et væld af sangprøver. Især efter sommerferien. Vi måtte indkalde dyre eksperter undervejs til at hjælpe os med den kreative lyssætning, som faktisk var ret kompliceret på den store spilleplads, hvis dimensioner var på omkring 4-500 m^2.

I slutningen af juli gik prøvearbejdet i gang igen, og det blev utroligt hårde 3 uger. Alle vadede rundt mellem hinanden - somme tider et kæmpekaos med 90-100 mennesker.

Men hvor utroligt det end lyder, fungerede det alligevel.

Kostumeafdelingen knoklede som gale for at blive færdige, for trods det, at vi havde lånt os frem til mange kostumer, skulle der fremstilles i dusinvis. Mange af spillerne havde flere roller frem gennem stykket, og til hver af disse roller hørte der et kostume. Vi har nok haft knapt 250 kostumer at holde styr på.

Og rekvisitterne. En gammel barnevogn lånte vi på Teknisk Museum. Geværer lånte vi på Frederiksværk Museum. Har De nogen sinde prøvet at skulle skaffe en råbuk, som ser ud som om den er nyskudt? Den skulle holde i 3 uger (udover prøverne), men der hjalp Jagt- og Skovbrugsmuseets konservator os, idet han fik fat i et skind med hoved, gevir og hale. Det fyldte han med noget passende materiale og syede det sammen. Og midt i det hele opdagede vi, at vi ikke kunne købe løse patroner til skyderne, uden at vi havde en polititilladelse. Den fik vi to dage før premieren.

Vi skulle også bruge en hare, som hver dag var nyskudt. Det klarede vi ved at købe en hos en vildthandler. Tre timer før hver forestilling blev den taget ud af fryseren, så den kunne nå at tø op!

Vor scenograf havde tegnet og konstrueret tre lystårne, som blev smedet af forskellige jernprofiler - ca. 4,5 m høje. Meningen var, at de skulle graves ned på deres plads, idet det nederste af benene var bøjet om. Før jorden blev kastet til, skulle flangerne

dækkes af et stort antal store sten. Det forsøgte vi også, men tyngdepunktet var desværre forkert placeret, så de gik omkuld. Det kunne vi ikke bruge til at hænge dyre projektører op i. Hvordan skulle vi løse det problem? Jo - vi bestilte simpelthen en betonkanon, som kom og hældte ca. 1 m^3 beton ned omkring benene.

Og sådan gik det løs hele tiden.

Der skulle også udføres et stort PR-arbejde, hvilket var et problem, fordi jeg selv også var impliceret i det scenografiske arbejde. Så en del af dette arbejde blev udført fra telefonboksen på området. Heldigvis havde jeg en telefonsvarer af den type, man kan ringe op og tappe for indtelefonerede beskedder. Hele juli boede jeg selv ude på området, så der måtte jeg sidde og skrive pressemeddelelser ind imellem det praktiske arbejde, som skulle udføres.

Den sidste rekvisit - amors bue - var først færdig to timer før premieren, og før den kunne bruges skulle den males med guldbronze fra en spraydåse. Efter forestillingen havde skuespilleren masser af maling på sine hænder.

Men til slut var vi klar. En pragtfuld scene i det fri - den smukkeste jeg nogen sinde har set. Plads til knap 400 tilskuere.

Der var premiere 17. august 1986. Publikum myldrede ind og nerverne dirrede. Den intense spænding var næsten ikke til at bære. Og så en premiere efterfulgt af 17 forestillinger. Helt personligt mener jeg, at det var en forestilling af utrolig høj kvalitet, noget af det bedste frilufts-egnsspil der nogen sinde er set i Danmark - klaret af omkring 100 menneskers utroligt store indsats.

Da den sidste forestilling var færdig den 6. september, skulle hele sceneriet brydes ned og køres bort, men først efter at vi på betryggende vis havde holdt en afslutnings-

fest af dimensioner. Dette var der god grund til, for alle de medvirkende havde haft en af de helt store oplevelser med et socialt samvær, der var helt unikt.

Hvordan forløb så museumsdelen?

Ansættelsen af en projektmedarbejder var en af de vigtigste forudsætninger for at kunne gennemføre museumsdelens forskellige aktiviteter. De ville simpelthen kræve ekstra arbejdskraft. Og med tilsagnet fra Frederiksborg amts UK-udvalg i juni 1985 om, at vi kunne få en historiker tilknyttet projektet i op til et år, var det første vigtige skridt taget. Cand. mag. Claus Schjøtt-Olsen fik stillingen.

Men inden arbejdet rigtigt kunne komme i gang, måtte flere praktiske ting afklares. Danmarks Tekniske Museum, Helsingør, gav tilsagn om, at vi kunne bruge museet som arbejdssted for Claus Schjøtt-Olsen, og senere fik vi også tilsagn om at kunne benytte museets værksted til opbygningen af udstillingerne.

Udstillingsplanerne begyndte også at tage form. I oktober aftalte vi at tilrettelægge en vandreudstilling med undervisningsaktiviteter, som skulle opstilles på Jagt- og

Skovbrugsmuseet i efteråret 1986. Samtidig fik vi tilsagn om et økonomisk tilskud, og vi kunne nu med sikkerhed lave en mindre, mere traditionel plancheudstilling.

De fleste brikker var således faldet på plads, da Claus Schjøtt-Olsen fra oktober begyndte at undersøge, hvad der lå gemt af

viden om kulsvierne i biblioteker, museer og arkiver. Et mere opsøgende indsamlingsarbejde med interviews af efterkommere af kulsviere osv. besluttede vi at sætte i gang fra midten af januar 1986.

Med bevillingen fra 10-punktsprogrammet fik vi mulighed for at lave mere end en ren plancheudstilling. Vi kunne nu realisere nogle af de oprindelige planer om at eksperimentere med selve udstillingssproget. Maleren og grafikeren Geert Daae Funder blev inddraget i et samarbejde om at indarbejde et kunstnerisk udtryk i det, der ellers først og fremmest var en kulturhistorisk udstilling. Det var noget, vi havde snakket om før og nu besluttede, at vi ville prøve! Jeg har bl.a. været fascineret af nogle af hans små glasmontrer med forskellige opstillinger eller tableauer i. Det blev montrer af den slags, vi besluttede at indarbejde i det, vi fremover har kaldt særudstillingen.

I de oprindelige forslag til projektet har vi hele tiden arbejdet med to mindre, parallelle vandreudstillinger. Efter mange overvejelser fastholdt vi idéen, og vi arbejdede nu mere og mere med planen om også at tilrettelægge en ren plancheudstilling, som kunne tilbydes mindre udstillingssteder. Vi ville gerne prøve at få så megen aktivitet i gang som muligt. Økonomiske tilskud fra Fredningsstyrelsen, Friluftsrådet og Amtsmuseumsrådet i Frederiksborg amt har været med til at sætte yderligere skub i museumsdelens aktiviteter.

Museumsinspektør Jette Baagøe, Jagt-og Skovbrugsmuseet, Hørsholm, museumsinspektør Søren Frandsen, Gilleleje museum og arkiv- og museumsleder Anders Friedrichsen, Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv indgik som faglige konsulenter i museumsdelens aktiviteter.

Efter nytår kom der virkelig gang i arbej-

det. Produktionstiden på udstillingerne blev meget kort, idet vi fastholdt de oprindelige planer om åbning i begyndelsen af marts. Det havde hele tiden været idéen, at udstillingerne skulle være med til at skabe opmærksomhed om andre dele af projektet. Vi satsede således på at bibeholde denne idé om vekselvirkning mellem projektets forskellige dele.

Det hele blev ikke lettere af, at jeg satsede på at få hæftet om kulsvierne færdigt til særudstillingens åbning. Det hele hører sammen og måtte færdiggøres samtidigt! Åbningen fastsattes til 11. marts 1986 på Nordsjællandsk Folkemuseum, Hillerød.

Registreringen af bevaret kildemateriale samt indsamling af genstande, billeder, beretninger og andre oplysninger om kulsvierne og deres liv skulle levere baggrundsstof til teatermanuskript, udstillinger og hæfte. Vi havde nu overblik over, hvad der var af informationer i det kendte materiale. Men, vi vidste også, at det var i 11. time, hvis vi skulle nå at indhente ny viden. En pressemeddelelse blev i slutningen af januar sendt til dagblade og ugeaviser.

Udstillingsarbejdet kørte også på højtryk. Vi ville prøve at billedliggøre kulsviernes arbejde og hverdag så meget som muligt. En landskabsfrise blev malet hen over de ti spånplader, som udgjorde udstillingens basis. Billeder og tekster blev affotograferet, klæbet op og skåret til. Der blev lavet dias af maleren Poul Bille-Holst's kulsvierbilleder, som skulle vises i et specialopbygget dagslyskabinet. Andre dias, der viser arbejdet med milerne, skulle vises i en rekonstrueret mile, som blev lavet af skum udenpå et træskelet. Selve udstillingen skulle bygges op.... Der var trængsel i Nordsjællandsk Folkemuseums små lokaler, da udstillingen blev åbnet.

Dagen efter begyndte vi at gøre plancheudstillingen klar, og endnu engang skulle billeder og tekster limes op, skæres til og fastgøres på de ialt 12 plancher. Den 14. marts satte vi udstillingen op på Helsinge Gymnasium, hvor den skulle stå i to uger. Herefter vandrede udstillingen videre og har været vist i tilsvarende eller længere perioder på ialt 13 biblioteker i Nordsjælland og Københavns nordlige omegn samt på Danmarks Tekniske Museum.

Særudstillingen har efter opstillingen på Nordsjællandsk Folkemuseum været vist i et forretningslokale på gågaden i Helsinge arrangeret i samarbejde med Helsinge Kommune Lokalhistoriske Arkiv (april) samt på Egnsmuseet Færgegården, Frederikssund (maj) - Flynderupgård, Espergærde (juni) - Gilleleje museum (juli) - Jagt- og Skovbrugsmuseet, Hørsholm (august-november) - Søllerød museum (februar-april 1987) - Gilleleje Feriecenter (maj-september).

Der har i forbindelse med særudstillingen været tilrettelagt særlige undervisningstilbud i samarbejde med museumspædagogerne på flere af museerne. Der har først og fremmest været mulighed for at diskutere udstillingen og dens indhold med museumspædagogen, men der har også været mere kreative tilbud, hvor det har været praktisk muligt. På Flynderupgård kunne man stege medbragte pølser og bage snobrød over en stor udendørs grill med trækul. På Jagt- og Skovbrugsmuseet fik eleverne endvidere demonstreret, hvordan man fremstiller tjære, og de kunne selv lave tegnekul efter samme princip som egentlig kulsvidning. De ekstra tilbud til skolerne har sandsynligvis været medvirkende til, at der også har været mange klasser på besøg i udstillingen.

Fra april koncentrerede vi os om indsamlingsarbejdet. Vi havde nu et halvt år til at fuldføre denne del af arbejdet. Den første presseomtale havde givet lidt at arbejde med, og vi intensiverede indsatsen for så vidt muligt at sikre, at vi fik fat i de sidste oplysninger, inden de forsvandt. Samtidig blev tanken om at udgive alle resultaterne i en større publikation mere og mere oplagt. I løbet af sommeren tog planerne form - og nærværende bog er resultatet af mange måneders anstrengelser. Jette Baagøe, Søren Frandsen, Anders Friedrichsen, Claus Schjøtt-Olsen og Kirsten Rykind-Eriksen, Nordsjællandsk Folkemuseum, indgik i den faglige redaktion.

Sideløbende med arbejdet med bogen har vi lavet videooptagelser i samarbejde med Maarum Kulsvierlaug af milebrændingen i juli 1986. De foreligger nu som en videofilm på 17 minutter, som kan lånes eller købes af alle interesserede. Derudover har vi holdt foredrag i mange forskellige sammenhænge. Vi har selv - med hjælp fra Maarum kulsvierne - brændt trækul sammen med en gruppe børn og ældre i forbindelse med projekt »Børne- og Ældreby« i Gilleleje Feriecenter, maj 1987. Og samlet har museumsdelens aktiviteter løbet over en betydelig længere periode og har været betydeligt mere spændende og omfattende, end jeg var i stand til at forestille mig på forhånd!

»Kulsvierblod«

PREBEN FRIIS

Da jeg blev bedt om at lave en teaterforestilling om kulsvierne, vidste jeg meget lidt om emnet. Men hurtigt erfarede jeg, hvor mange nordsjællændere, der mener, at de nedstammer fra kulsvierne - og som siger det med stolthed - og efter at jeg havde fået fortalt de første drabelige skrøner om dette farverige, sigøjneragtige folkefærd, var jeg klar over, at det kunne blive en spændende opgave, så jeg gik med iver i gang med at fordybe mig i emnet.

Det viste sig imidlertid hurtigt, at der eksisterer vældig lidt konkret stof om kulsvierne. Myterne om dem er farverige: Deres mørke hår, kulsvidning, drikkeri og kapløb gennem de nordsjællandske skove sætter hurtigt fantasien i gang. Men de konkrete historier er få. Bedst indtryk får man egentlig ved at læse skønlitterære bøger, f.eks. Georg Nordkilds bøger, som tager deres udgangspunkt i virkeligheden, men først er skrevet efter, at kulsvidningen stort set var ophørt.

Der er andre, der har skrevet om kulsvierne, Anders Uhrskov f.eks., som har lavet en masse interviews med gamle kulsviere, men når man læser alle beretningerne, viser det sig, at mange historier går igen i forskellige udgaver, og tilbage står man med et forholdsvis begrænset antal anekdoter og en del tørre facts så som at jernbanen blev indviet i 1880, at jorden var sandet, befolkningstætheden stor og levefoden derfor lille, at indre-mission stod stærkt i området o.s.v.

Jeg begyndte herefter at sætte mig ind i andre problemstillinger i tiden, at få et historisk overblik. For det er vigtigt i et egnsspil at give tilskuerne et indtryk af livet på den tid, hvor stykket foregår. Et tidsbillede kunne man kalde det. Og slutningen af forrige århundrede er en spændende tid: Den begyndende industrialisering, provisorietiden, vandring fra land til by, udvandring til Amerika, store sociale forskelle o.s.v., o.s.v. Der er meget stof, hvis man skal give et fyldestgørende historisk perspektiv. Men kan man overhovedet nå det i en totimers forestilling? Naturligvis ikke - man må vælge. Og så forsøger man selvfølgelig blandt alle de historiske kendsgerninger og alle skrønerne at finde det stof og de problemstillinger, der giver bedst grundlag for en dramatisk handling.

Jeg valgte at gøre kulsviernes omstilling fra »frie« kulsviere til ansatte skovarbejdere til stykkets grundliggende problematik. Her er jeg ganske vist på løs historisk grund, for »de frie kulsviere« (altså mænd, som levede af at svide kul og sælge det i København), eksisterede ikke i slutningen af 1800-tallet, kulsvieriet var et bierhverv. Men i den kunstneriske friheds navn blev det alligevel grundkonflikten i stykket, og det var der flere årsager til. Når man skal skildre en gruppe mennesker dramatisk, er det nemlig ikke nok at vise, hvordan de levede, arbejdede, boede og opførte sig, man må give dem et problem, de kan forholde sig til. Her blev det altså det ret alvorlige problem, at de ikke længere kunne eksistere ved at udøve deres erhverv, men var tvunget til at søge anden beskæftigelse, i dette tilfælde at blive skovarbejdere. Og hermed mister de deres identitet som kulsviere. Altså en eksistensiel konflikt, som vil være kendt i mange erhverv den dag i dag. Og her ligger naturligvis endnu en årsag til at vælge denne konflikt: Teaterforestillingen får et indhold, som både er historisk og aktuelt.

Til at levendegøre stykkets konflikt skulle der nu bruges to personer, som hver for sig skulle forsøge at påvirke kulsvierne.

Den ene vil have dem til at holde fast ved det frie liv som kulsviere på trods af den usikre økonomi, og den anden vil have dem til at opgive frihedsdrømmene og blive skovarbejdere med fast arbejdstid og løn.

Og de to personer kunne heldigvis hentes direkte ud af historiebøgerne, nemlig Gribskovs to bedst beskrevne personligheder: Krybskytten og kulsvieren over alle kulsviere, Jens Omgang, og savværksejeren Jens Olsen Christensen, bedre kendt som Kulfanden. Godt nok var det sådan, at Jens Omgang døde i 1869, mens Kulfanden først etablerede sit savværk i 1880'erne, og det er naturligvis et alvorligt historisk problem. Men for teaterstykket spiller det efter min mening ingen større rolle. De to mænd optræder ikke primært i stykket som historiske personer, men som symboler på to modsat rettede kræfter i det lille Gribskovsamfund. I forestillingen blev de iøvrigt kaldt for henholdsvis krybskytten Aslak og savværksejeren Erik Strangesen - og de viste sig at være soldaterkammerater fra krigen i 1864, hvor Aslak under tilbagetoget fra Dannevirke havde reddet Strangesens liv. - Det er naturligvis det pureste opspind fra min side, men der er dog det gran af sandhed i det, at det faktisk var kulsviere, som dannede denne bagtrop, der skulle forsinke fjendens fremrykning, så resten af hæren kunne nå i sikkerhed i Dybbøl.

Således er manuskriptet altså bygget op på halve sandheder og delvise forvanskninger. Og man kan derfor med en vis ret spørge, om det overhovedet kan kaldes en historisk forestilling om kulsvierne. Det mener jeg godt, det kan. For selv om handlingen er opdigtet, bygger den på de historiske forhold. Og teaterforestillingen er mere end handlingen. Det er også kostumer, personer, stemninger og billeder. Og her har teaterforestillingen sin styrke som historiefortæller: Mennesker af kød og blod dukker op for tilskuerens øjne. Kulsviere, som bygger miler, som hugger brænde eller sidder i bålets skær og holder nattevagt ved milen. Fandenivoldske mænd, som smider, hvad de har i hænderne og kører på druktur til København - og de samme mænd, som bøjer nakken og indordner sig under savværksejeren og de nye tider. Eller sortklædte indre-missionske folk, som drager på korstog mod kulsviernes frie liv. - Og så naturligvis de obligatoriske kærlighedshistorier, som selvfølgelig er eviggyldige, men alligevel farves af netop denne tids moral og skikke.

Når jeg har valgt at manipulere så meget med de historiske kendsgerninger, er det fordi man i et teaterstykke nødvendigvis må sætte tingene på spidsen. Man må koge hele forløbet ind til benet, hvis man på to timer både vil fortælle om et samfund for 100 år siden og samtidig skabe en spænding, som fastholder tilskueren.

Denne manipulation ses måske allertydeligst i slutningen af forestillingen, hvor savværksejeren skyder sin gamle soldaterkammerat Aslak. Dette sker jo ikke for at

tillægge Kulfanden nogle handlinger, han beviseligt ikke har begået, men det er en logisk konsekvens af, at udviklingen kvæler den lille mand, som ønsker at bibeholde sit frie liv i et erhverv, som er passé.

De andre kulsviere vælger fornuftigvis at indordne sig udviklingen: De ophører med at være kulsviere og bliver lønarbejdere hos savværksejeren.

Men der var altså én kulsvier, som ikke ville indordne sig, og selv om han måtte supplere sine indtægter ved krybskytteri, holdt han fast ved, at han var kulsvier, og at det er noget værdifuldt, som ikke må gå tabt.

Kulsvieriet *gik* tabt, den sidste kulsvier er død. Men at så mange nordsjællændere i dag med stolthed kalder sig efterkommere af kulsvierne viser, at der dybt i os allesammen ligger en drøm om at leve lidt mere farverigt, end vi gør - en drøm om at være en lille smule kulsvier. I forestillingen er der en enkelt kulsvier, som efter Aslaks død tager dette budskab til sig og vælger at bryde ud og bevare sin »frihed« - koste hvad det vil.

Også i dag er der folk, der vælger at leve på egne præmisser og derved sætter sig op imod de herskende normer. De er lige så uglesete som dengang og må betale en høj pris for deres »frihed«. Men de giver livet mangfoldighed og farve - hvis vi vil lade dem leve!

Dette er forestillingens budskab, og det er dette budskab, som gør teaterforestillingen til andet end en visualisering af en historisk periode. Det løfter forestillingen op over det historiske udgangspunkt og gør den til netop det, den skal være - en teaterforestilling.

»Kulsvierblod« - en anmeldelse

BENT JACOBSEN

Midt på scenen bliver den lille pige kommanderet til at skrælle kartofler, mens husbond og madmor skal til indvielse af jernbanen. For at hun ikke skal løbe væk, bliver hun bundet til huset med et stykke tov, men ikke så snart er de voksne gået, før hendes lillebror kommer og løser hende.

Den lille prolog - om at blive bundet og slippe fri - viser i ét billede Kulsvierspillets tema, inden selve handlingen tager fat med det store masseopbud af folk i anledning af, at jernbanen kom til Kagerup.

Her er kulsvierne, der håber på, at jernbanen giver nyt arbejde; de missionske, der benytter lejligheden til at samle ind til missionshuset; og her er borgerskabet, hvis fruer frygter de unævnelige sygdomme, der kan blive ført med banen.

Den unge kulsvier kaster hede blikke til den dejlige missionspige, og vi, der kender vores »Romeo og Julie«, mener at vide, hvad vej dét bærer.

Scenen er fyldt op med en broget menneskeskare, en hestevogn svinger ind på pladsen, musikken sætter i, og mens natten falder på, trækkes publikum i det lille nordsjællandske amfiteater tættere og tættere ind i handlingen.

Det er som om naturen selv spiller med i stykket. Den gamle lergrav, som rummer scenen, er groet til på skråningerne og illuderer fuldstændig en skov, men samtidig er de mange tilskuerpladser bygget op, så alle kan se og er tæt på den store scene. Et fantastisk velfungerende sted til et friluftsspil. I løbet af de godt to timer forestillingen varer, går man fra fuldt dagslys til mørk nat, hvor den tragiske og uundgåelige slutning slår ned i os med stor kraft. Vi har levet med i nogle menneskers drøm om et frit liv og kan næsten ikke bære, at drømmen bliver knust, selv om vi godt ved, at det må den blive - ellers ville Nordsjælland jo se anderledes ud i dag.

Men vi har oplevet en stærk og vedkommende fortælling om vor egen fortid. Ikke om kongers og adelsmænds liv, men om de menneskers liv man sjældent læser om i historiebøgerne. Det er folkets historie, historien set »nedefra«.

Man tænker ikke et øjeblik på, at det er amatører, der er på scenen. Det giver spillet en egen autencitet, hvor det snarere ville være påfaldende, hvis det var kendte skuespillere, der skulle fortælle lokalsamfundets historie i et lokalspil.

Noget af det forunderligste ved de mange lokalspil eller egnsspil, der er dukket op i Danmark gennem den seneste halve snes år, er samhørigheden mellem skuespillere og publikum. Vi kender hinanden som mennesker, og det er *vores* historie, der bliver fortalt på scenen. Det gør publikum meget bredere sammensat end til andre teaterforestillinger. Her kommer mange, der aldrig ville drømme om at sætte sine ben i et almindeligt teater.

Det er en bevægelse inden for amatørteatret, som startede med »Brandspillene« i Viborg i 1976 og »Spillet om Norbergstrejken« i Fagersta 1977 - 81. Siden har der været »Billingespil« om tørvearbejdet i Sparkær, »Teglværksspil« i Broager, »Glasværksspil« i Kastrup, »Landsbyspil« i Gosmer og Vostrup og »Fattiggårdsspil« i Svendborg for at nævne nogle af de mange spil, der bliver beskrevet i »Lokalspil i Danmark«, Rampelyset nr. 163, november 1984.

Og lokalspillene griber om sig. Alene i sommeren 1988 vil der blive spillet over 30 spil, der ud fra en lokal synsvinkel fortæller om Stavnsbåndets ophævelse for 200 år siden.

Lokalspillene samler lokalbefolkningen på tværs af alder og social status. Man løser en opgave sammen og bliver arbejdskammerater, der gennemgår den vanskelige proces, det er at skabe en teaterforestilling. Man knokler, glædes, fortvivler sammen, og man ser et *resultat* af arbejdet til sidst. Det er en proces, der kitter et lokalsamfund sammen og giver det en egen identitet.

Det, der gjorde Kulsvierspillet så fremragende, var at stykket ikke bare genfortalte historien. Den blev løftet ud af de nøgterne facts og blev til et spejl for nutiden.

Da stykket starter, er kulsvidningen blevet et bierhverv og kulsvierne lønarbejdere på savværket. Marie skal på fattiggården med sine to børn, og Poul-Anton financierer sit drikkeri ved at svindle med opmålingen af træ. Den store mand er Strange, selv gammel kulsvier, men nu ejer af Kagerup Savværk. Svend håber på at blive gift med Cecilie, der er i huset hos Strange og til overflod missionsk.

Ind i dette statiske samfund kommer Aslak, krybskytten, der kan snakke sig ud af enhver situation. Han er gammel ven af Strange, de har ligget sammen ved kulsvierregimentet i Sankelmark, og han skaffer Aslak et job på savværket. Men hermed har han sluppet en havkat ind i hyttefadet.

Aslak får sat kulsvierne igang med at producere kul til sig selv, og de drager på den store tur til København som i gamle dage.

Da de kommer tilbage om natten, er kulsvierblodet blevet godt fortyndet på de mange kroer på hjemvejen, og første akt ender i en vidunderlig fest, hvor skovens trylleri og dens feer og trolde bjergtager alle, mens missionsfolkene kæmper en ulige kamp.

I det skarpe dagslys næste morgen stiller

Strange kulsvierne stolen for døren: »Folk der arbejder for sig selv skal Fanden lyneme ikke længere bryde sig om at hæve ugeløn på savværket.«

Men meget andet er også blevet anderledes. Sognefogedens kone kommer hjem efter tre dage og fortæller, at hun har været hos højfolket i Bjergmandshøjen. Cecilie er blevet gravid og bliver forlovet med - Strange, men hun vil alligevel ikke slippe Svend. Poul-Anton holder op med at drikke for at slippe ud af sin afhængighed af Strange. Og skovfogeden er kommet betænkeligt nær på Aslaks krybskytteri.

Nu spiller Strange med musklerne. Han anmelder Aslak for tyveri af noget kul, og han truer Poul-Anton med at afsløre hans svindel gennem årene.

Og så er der lagt op til den store konfrontation under klapjagten i forbindelse med den russiske kejsers besøg på Fredensborg.

Svend og Aslak har planlagt at tage til Amerika, men Cecilie holder Svend hen med halve løfter. Da Aslak kommer ind på scenen ser han, at Poul-Anton har hængt sig i et træ. Han går hen og skærer ham ned, men da han vender sig om, er den første af jægerne kommet: Strange. Aslak går frem mod ham med kniven i hånden. Strange løfter geværet og skyder ham, og scenen fyldes af jagtselskabet og alle klapperne. »Et vådeskud«, deklarerer sognefogeden.

Endelig fatter Svend sin egen beslutning. Med Aslaks kniv skærer han det tørklæde over, som Cecilie har bundet stramt om hans hals. Han smider kniven på jorden og går ud - til Amerika, eller måske bliver det bare København.

Livet på scenen går videre som om intet var hændt, og vi andre sidder dybt rystede tilbage på tilskuerpladserne i den nordsjællandske nat.

Bag glasmontrer

Idéen med at bruge mine glasmontrer i særudstillingen var at inddrage en mere kunstnerisk bearbejdning og tolkning af det historiske emne. Det udtryk jeg arbejder i er naturalistisk som udgangspunkt, så derfor passede mine montrer fint med opgaven. Montrerne måtte gerne bære præg af noget »folkeligt« og »gammeldags«.

Hver af de fem glasmontrer udgør et lille selvstændigt udstillingsrum og indeholder en bestemt del eller fortælling om kulsvidningen i en dialog med indholdet i den øvrige del af udstillingen. De er delt op i to planer: Bronzefigurer, som repræsenterer fortiden, samt bemalede figurer som repræsenterer nutiden.

Til de genstande, der repræsenterer kulsvieren og hans ting, er der så vidt muligt brugt »originale« materialer såsom kul, græsstrå, jord (kulster), træ, lærred etc. Alle disse ting er noget vigtigt for særudstillingen, og de er derfor mest i små udstillingsmontrer inde i glasmontrerne, og de danner det første plan sammen med kulsvierne, deres miler, og sluttelig grill-familien. De bliver alle en slags monumenter, det er naturligt at lave i bronze.

Det andet plan er stadigvæk figurer, men til forskel fra kulsvierne er det nutidsmennesker på museumsbesøg. Disse er ikke i bronze, men i farvestrålende nutidstøj.

Gulvene i hver af de 5 montrer skal være med til at give fornemmelse af et liv omgivet af træ. De er lavet af brunsvedne træplanker - ikke et kunstmuseum, men et kulsviermuseum.

Det indhold, der skulle være i hver montre, lod jeg bestemme af den rækkefølge, hvormed man kan sætte sig ind i en ukendt historie. Det første rum kom til at indeholde en bronzefigur af en kulsvier med en krog i hænderne. Henne i hjørnet er kulsvierens produkt (trækullet) i udstillingsmontre. Udstillingsgæsten ser ned i sin bog og følger linierne tilbage i tiden, - en henvisning til nødvendigheden af at kende sin slægts og sit lands historie.

Hvis man selv læste videre i udstillingsgæstens bog, ville det nok komme til at dreje sig om indholdet i den næste montre. Det er nødvendigt at forstå princippet i kulsvidning, så her er »råstofferne« vist i små montrer: Her starter det med træ, der skal stables op, dækkes med halm eller tørret græs samt kulster og tændes med ild i milens hjerte for sluttelig efter svidningen at blive til trækul. Et ungt par i lædertøj er næsten færdige med at se og læse om kulsvidning, klar til at gå videre til næste rum.

Det rum, der følger efter, er tænkt som »redskabsrummet« på udstillingen. En skolepige er lige kommet ind og ser ned langs rummet. I midten af rummet står et stort billede, og i billedet ser man redskaber; nogle er kendte af enhver, andre er ukendte. Jeg har valgt her at vise dem på »deres plads på væggen«, som de må have hængt engang. En enkelt fasan har også været uheldig og hænger inde i mørket i skjul for skovfogedens blik.

Redskaberne er næsten alle væk. Fasanen er spist og krybskyttens færden bortforklaret. Flasken med brændevin og pengeposen er tømt forlængst, og de træstubbe og vindfælder, der blev brugt til kul, er væk. Derfor er der udover kulsækkene kun afbildninger tilbage i dette rum. Pigen ser sig tilbage, inden hun forlader rummet.

Den fjerde montre viser hele arbejdet i funktion. Rummet er bygget op nogenlunde som en mileplads må have set ud. Milerne er bevidst placeret i forskellig rækkefølge, og de viser opbygningens forskellige trin. Det hele er et sceneri med to kulsvie-

re, der er ved at stable op og gøre klar til tændingen, mens et par skolebørn løber rundt mellem bronzefigurer og miler.

Den sidste montre er rettet mod udstillingsgæsten selv. Vores egen tid kommer også engang på museum, og vi eller vore børn kan som gamle gå hen på en udstilling og se, hvordan tiden formede sig tidligere. Om nogle år har andre ting måske overtaget kullets plads og forandret de hyggelige grillaftener til noget fortidigt. To ældre mennesker - måske os selv - ser engang i fremtiden tilbage på tidligere tiders grillparty.

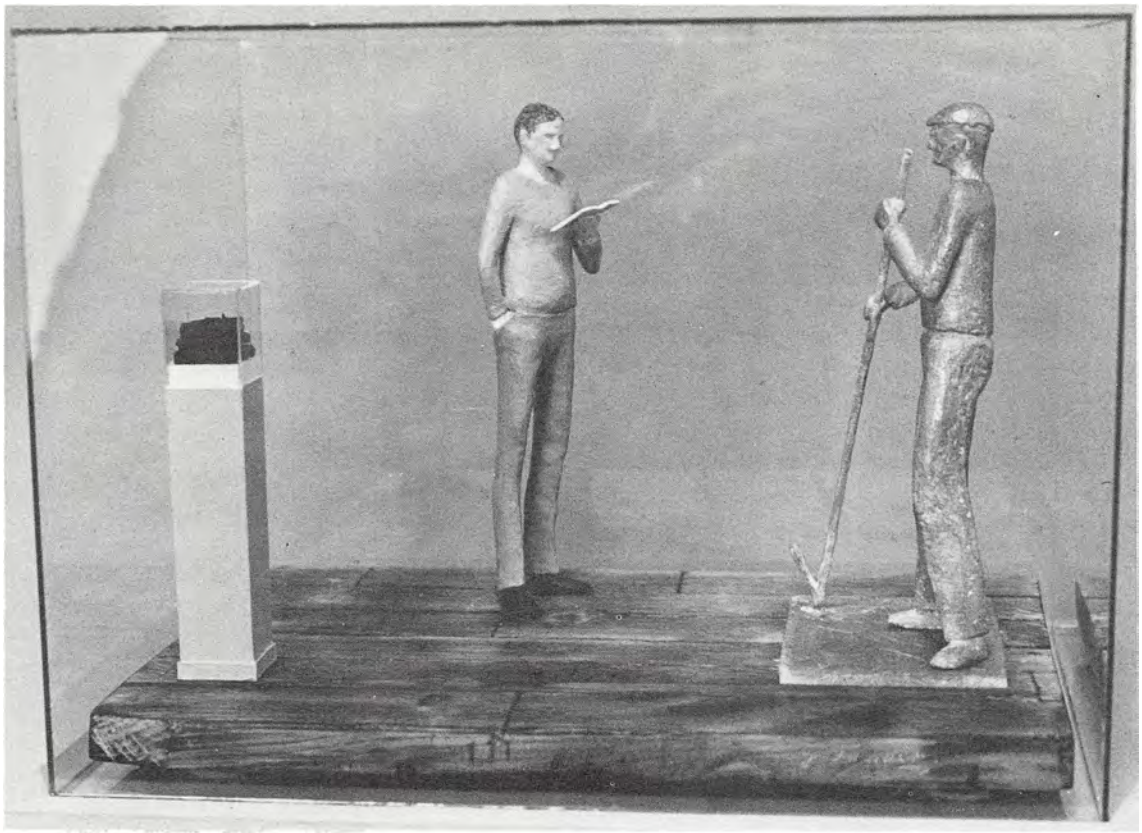

Montre 1.

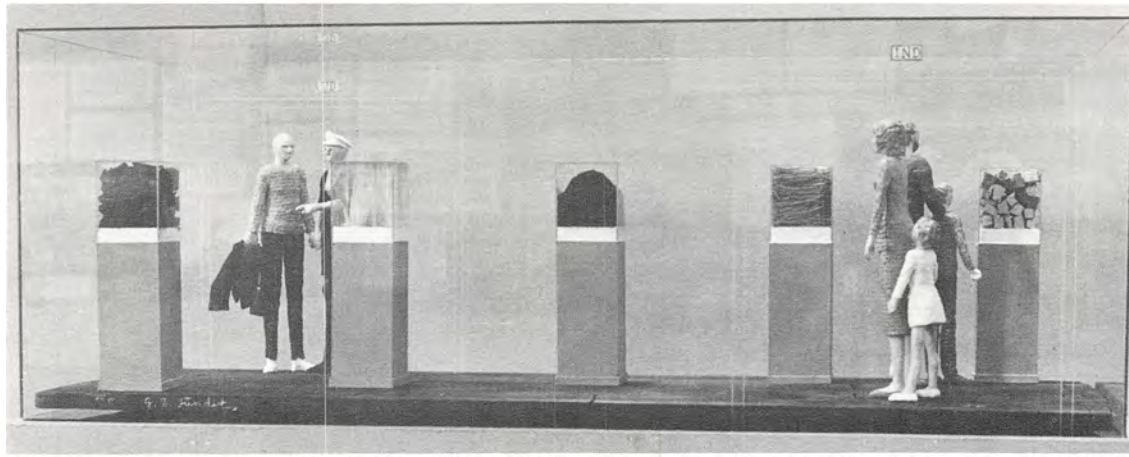

Montre 2.

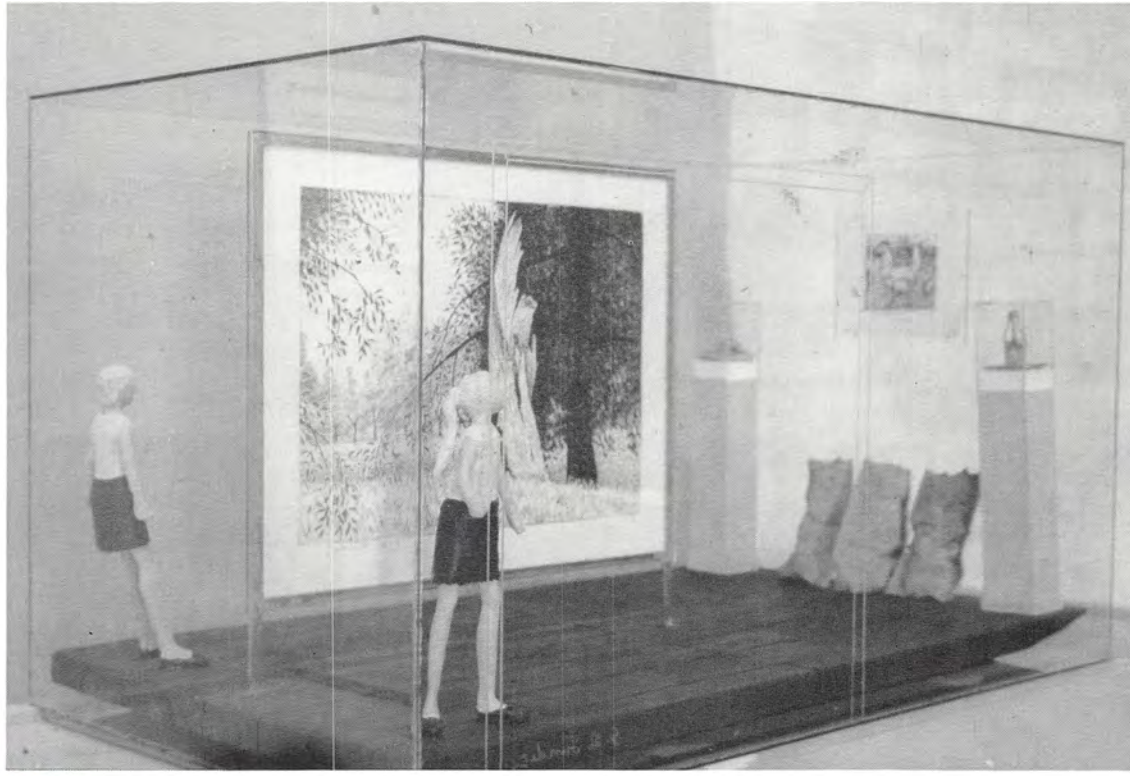

Montre 3.

Montre 4.

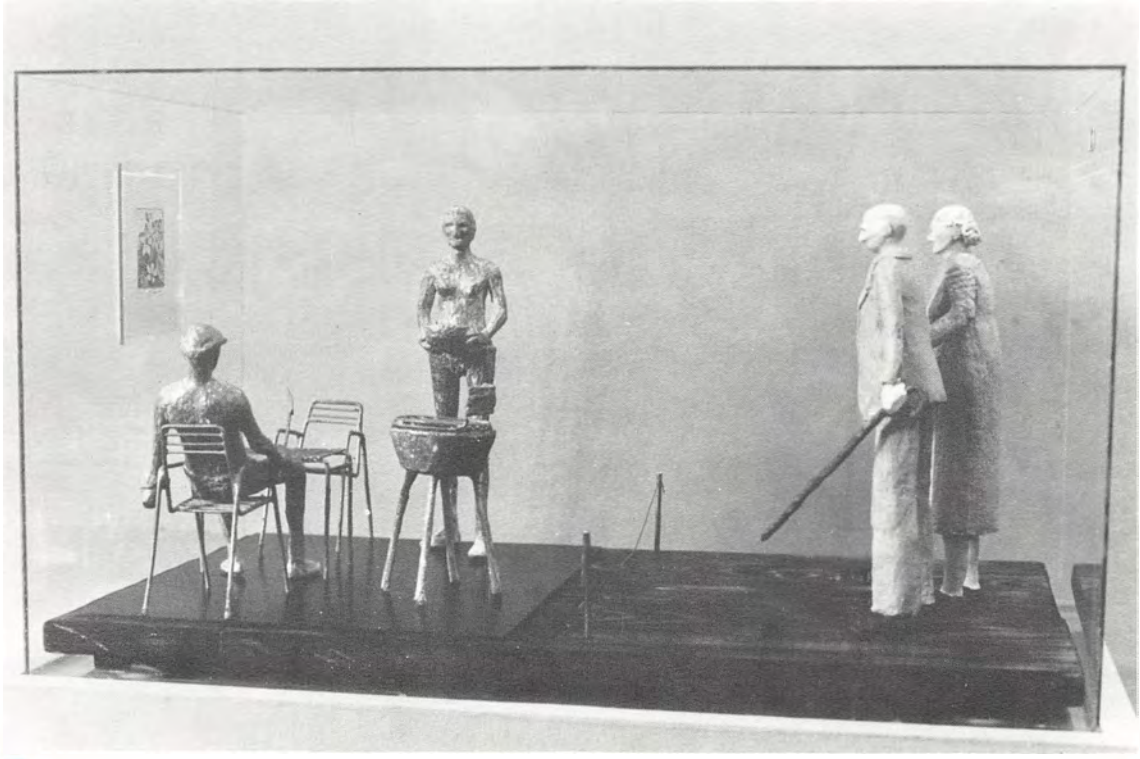

Montre 5.

Frederiksborg Amts Historiske Samfund

Formandsberetningen

Udadtil har tiden siden sidste beretning ikke adskilt sig væsentligt fra de foregående års aktiviteter. Årbogen som blev planlagt udsendt til medlemmerne i november måned. Pressemæssigt blev den pænt modtaget. Såvel i Frederiksborg Amts Avis som i de øvrige lokale aviser fik årbogen en fyldig omtale og mange gode ord med på vejen. Som forventet var det »Fløjte-Niels's« levnedsberetning, der ved dens meget levende og uhøjtidelige fortælleglæde umiddelbart vakte den største begejstring.

Turudvalget har sædvanen tro arbejdet yderst lødigt, men har selvfølgelig i høj grad kunnet mærke savnet af P. Chr. Nielsen, og i lige så høj grad har udvalgsarbejdet kunnet mærke Knud Toftes pludselige død. Som noget nyt er det blevet aftalt, at formanden for turudvalget udarbejder en turrapport, som trykkes i fortsættelse af formandsberetningen. Herigennem vil mange spændende og værdifulde oplysninger blive fastholdt samtidig med, at turbeskrivelserne kan virke som inspiration og incitament for at endnu flere deltager i turene.

Sekretariatsfunktionen har nu virket i mere end et år. Erfaringerne har været meget positive, og det har øjensynligt kun været nødvendigt at foretage mindre justeringer og forbedringer. Økonomisk har sekretariatsfunktionen ikke været særlig belastende for Historisk Samfund.

Oprindelig skulle årbogen 1987 have omhandlet emnet »Trafik i Frederiksborg Amt«, men bestyrelsen har stillet dette projekt i bero indtil videre og har i stedet valgt at få lavet en særbog af den store »Kulsvierbog«, som er under udgivelse ved museumspædagog Poul Vestergaard. Økonomisk bliver dette en åbenlys belastning for Historisk Samfund, idet omkostningerne langtfra vil dækkes ind ved kontingenterne, så dette engagement må nødvendigvis blive et mere enkeltstående tilfælde.

Gennem en årrække har kontingentet været på 65 kroner på trods af prisstigninger, øgede portoudgifter samt en tyngende momsbetaling. Problemet har gentagne gange været drøftet i bestyrelsen med henblik på en forhøjelse, og bestyrelsen mener nu, at tiden må være inde til en kontingentforhøjelse. Med hensyn til et udvidet samarbejde med amtets øvrige historiske institutioner har det eksterne samarbejdsudvalg afholdt et enkelt møde med repræsentanter fra museer, arkiver og foreninger uden nogen konkrete resultater, men der arbejdes selvfølgelig ufortrødent videre på sagen. Interessen for et tættere samarbejde de lokalhistorisk engagerede imellem er helt afgjort til stede i fornødent omfang. Dette vil givetvis bl.a. udmønte sig i et samarbejde om en »Stavnsbåndsbog« i 1988.

Det fald i medlemstallet, som har kunnet konstateres gennem en længere årrække er det fortsat ikke lykkedes at vende til en fremgang om end en vis stagnation kan øjnes. Men skal udviklingen for alvor vendes til en virkelig positiv fremgang i medlemstallet, så må de enkelte medlemmer bevidst og målrettet hjælpe til gennem oplysning om hvad Amtshistorisk Samfund egentlig står for og arbejder med. En oplagt målgruppe er selvfølgelig ungdommen, som må siges at være fremtiden for vor fortid. Alt for få unge mennesker er i dag medlem endsige bekendt med Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Bliv derfor aktiv og agitér for nye medlemmer!

Dette er også budskabet i den lille nye folder, som er under udarbejdelse, og som vil blive distribueret til alle tænkelige potentielle medlemskredse. Heri fortælles det netop kort, hvad Frederiksborg Amts Historiske Samfund er og arbejder for og med. Der arbejdes i denne sammenhæng tillige med tanker om et medlemsblad.

1988 er 200-året for Stavnsbåndsløsningen. Dette bliver næste år fejret over hele landet. Historisk Samfund markerer, som antydet oven for, jubilæumsåret med udsendelsen af en årbog, hvor forskellige historiske forhold og aspekter i artikelform belyser begivenheden. Artiklerne vil samtidig relatere sig til forskellige særudstillinger, som en række museer og arkiver har under forberedelse.

Sluttelig vil jeg gerne rette en varm tak til Historisk Samfunds trofaste støtter - vore medlemmer, Kulturministeriet, kommunerne, Frederiksborg Amt, Sparekassen SDS og antikvarboghandler Carl Julius Petersens fond, som har imødekommet vore ansøgninger om tilskud til årbogen. Endelig vil jeg sige mine kolleger i bestyrelsen hjertelig tak for godt og behageligt samarbejde også i denne periode.

Kenno Pedersen

Nekrolog

Søndag den 10. maj 1987 døde provst Knud Tofte, Skibby. Med ham mistede også Historisk Samfund for Frederiksborg Amt en ven og støtte gennem en lang årrække. Provst Tofte var medlem af bestyrelsen fra 1974 til sin død.

Knud Tofte var født i København, men blev nordsjællænder.

Som præst ved Sct. Olai Kirke i Helsingør og senere som sognepræst i Skibby og provst for Frederikssunds Provsti, indhentede han en grundig viden om hele amtets topografi og historie.

Provst Tofte havde en stor almen historisk viden, som han med sit smittende humør forstod at indarbejde i den lokale sammenhæng.

Som provst gjorde han en stor indsats for at sikre de historiske minder, som knyttede sig til de kirker, han havde ansvaret for, og hans viden netop på dette område kom ofte samfundet til gode.

Som medlem af turudvalget var netop forårsturen gennem det skønne Nordsjælland, som han elskede så højt, blevet til på hans initiativ, men som han ikke selv fik lov til at opleve.

Æret være Knud Toftes minde.

Anna Esbech
Arkivar
Ølstykke

Rapport over Frederiksborg Amts Historiske Samfunds udflugt til Kregme kirke, museumsgården Birkely og Dronningholm ruin den 24. maj 1986

Landsbyen Kregmes navn siges ifølge sagnet at være udledet af, at man sammenbandt 2 kalve, og der hvor man fandt dem den efterfølgende dags morgen, skulle der bygges en kirke. På bakken lå de så og tyggede drøv. Dette skulle give anledning til, at stedet blev kaldt Krægome = Kregme.

Deltagerne besigtigede Kregme kirke, hvis sognepræst Niels Arne Nielsen fortalte om den. Først blev en lille markstenskirke opført i den store kirkebygningsperiode på Absalons og Valdemarernes tid. Senere er kirken blevet både om- og tilbygget i første omgang i slutningen af 1200-tallet eller i begyndelsen af 1300-tallet. Den vestlige forlængelse er fra den senere middelalder. Våbenhusets alder er det svært at bestemme. Tårnet, som i modsætning til mange andre landsbykirketårne ikke vender mod vest, er yngst.

Kregme var hovedsognet i pastoratet Kregme-Vinderød. I generalmajor Johan Frederik Classens tid, da Kregme var en integreret del af det over 15.000 tdr.land store Frederiksværk gods, hørte kirken ikke ind under dette.

Mere indgående oplysninger kan indhentes i en artikel af Jan Steenberg i Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt I, 1943, pag. 27-35, i Årbog for Frederiksborg Amt 1958 pag. 18-50 og i Danmarks kirker, Frederiksborg Amt (Nationalmuseet) pag. 1559-1582.

I Kregme så deltagerne også museumsgården Birkely, en tidligere landbrugsejendom, som nu ejes af Frederiksværk Kommune og er indrettet til sit nuværende formål efter et mønster på linie med Frilandsmuseet i Sorgenfri. Deltagerne fik lejlighed til at se staldbygninger, vogne, maskiner og inventar, som den ældre generation nok kan mindes har været i brug, men som for dens efterkommere vil være en del af vort lands kulturhistorie.

Som et sidste punkt besøgtes borgruinen Dronningholm beliggende på halvøen Arrenæs godt et par km øst for Frederiksværk.

Det var i sin tid en ganske anselig borg, der i sin oprindelse var polygonal af form. Der er nu kun tydelige rester tilbage af øst- og nordfløjen. Opførelsen menes at have fundet sted omkring år 1200. Ifølge sagnet skal kong Valdemar II Sejr (1202-1241) have skænket sin første gemalinde dronning Dagmar, født prinsesse af Bøhmen, borgen som morgengave. Historisk kendes den dog først på kong Valdemar IV Atterdags tid (1340-75). I 1342 blev Albrecht Moltke lensmand her. Blandt andre lensmænd var der Åge Andersen Thott, kansleren Johan Friis og rigsråd Anders Bille. Blandt borgens ejere har der været mænd af slægten Podebusk og slægten Jernskæg.

Senere blev den lagt ind under kronen, og i 1557 gav Chr. III tilladelse til stenbrydning her.

I 1933 begyndte Nationalmuseet at grave ruinen ud, og frem til 1939 fremdroges forskellige partier af tegl og røde munkesten. Borgholmen hæver sig 6 m over Arresøs vandspejl, den omgivende volds top er 4 m over vandspejlet, og voldgravens bund er 1/2 m under søoverfladen.

En del arkæologiske fund, hvoraf de fleste stammer fra den senere del af middelalderen, kan nu ses på bymuseet i Frederiksværk.

Rapport over Frederiksborg Amts Historiske Samfunds forårstur den 23. maj 1987

Turen formede sig som en bustur med udgangspunkt fra Hillerød St. kl. 14.00. Ved udgangspunktet redegjordes for Hillerød som det nordsjællandske jernbaneknudepunkt og den historiske baggrund for den udvikling, som i korte træk er denne:

1) Sjællandske Jernbaneselskabs koncession på anlæggelsen af Nordbanen i 1861.
2) Nordbanen åbnes i 1864.
3) Gribskovbanen åbnes 1880.
4) Frederiksværkbanen åbnes 1897.
5) Gribskovbanens og Frederiksværkbanens fællesadministration i 1961.
6) S-togsdrift København-Hillerød 1968.

Derefter omtales betydningen af Hillerøds navn. Forstavelsen er et mandsnavn Hildirrog, efterstavelsen -rød henviser til ryddet skov. Sådanne -rødder er meget karakteristiske i Frede-

riksborg Amt. De fleste -rødder er fra Valdemarernes tid.

Om Frederiksborg Slot blev det nævnt, at det var Christian IV's fornemste bygningsværk og det hovedinstrument, hvormed han overstrålede sine nabofyrster, svenskekongen og de nordtyske hertuger. Blandt begivenhederne i slottets historie nævntes:

1) Frederik III's og Karl X Gustavs møde i marts 1658.
2) De svenske troppers besættelse af slottet i sommeren 1658.
3) Leonora Christina Ulfeldts fødsel og hendes bog Jammersminde, som endnu kan ses på slottet.
4) Bruddet mellem Christian IV og Kirstine Munk.
5) Fredsslutningen efter den store nordiske krig.
6) Frederik VII's ophold på slottet.
7) Slotsbranden 1859.

Ved Stenholt Vang fortaltes, at her ligger G. W. Brüel begravet. Denne fik til opgave at tilplante de jyske heder efter et regeringsdekret af 1792, der tog sigte på tilplantning af al øde jord. For Frederiksborg Amt blev forordningen det historiske grundlag for anlæggelse af Tisvilde Hegn og Hornbæk Plantage.

Det næste deltagerne i turen mødte, var Egelund, som blev bygget i begyndelsen af dette århundrede af Frederik VIII's dronning Louise, og som tilhører Dansk Arbejdsgiverforening. I Fredensborg omtaltes først det nuværende slots forgænger Østrup, som Frederik II erhvervede i 1560. På Christian V's tid anlagdes jagtveje i området af Ole Rømer. 1718 påbegyndtes opførelsen af Fredensborg Slot efter meldingen om Karl XII's død. Kongelig residens 1733-39. Bolig for enkedronning Juliane Marie 1766-96.
Omtale af Christian IX's og dronning Louises familieliv på Fredensborg i forrige århundrede. Med et areal på 85 ha er Fredensborg slotspark det største parkanlæg i Danmark.

For Esrum Søs vedkommende redegjordes for den geologiske udvikling for søen, som er en morænesø. Søens areal og maksimale vanddybde blev nævnt. Derefter fortaltes om gravningen af Esrum kanal i begyndelsen af forrige århundrede med henblik på brændetransport ud til Hulerød ved Øresund.

Sluttelig nævnedes søen, der ligesom flere andre nordsjællandske søer administreres af statsskovvæsenet som en ålesø og som værende kendt som en sø, der har været genstand for videnskabelige undersøgelser. Det tilføjes også, at Esrum Sø og Arresø, der jo begge er beliggende i Frederiksborg Amt, er Danmarks 2 største indsøer.
Ved Esrum kloster, hvor der gjordes holdt, beså deltagerne den resterende del af det gamle klosterkompleks og Esrum Møllegård, som staten erhvervede i 1982. Af klostrets historie omtaltes:

1) Opført som benediktinerkloster i 1140'rne.
2) Cistercienserkloster i 1153.
3) Omtale af klostrets store jordbesiddelser.
4) Omtale af bror Rus.
5) Udgravninger i forrige århundrede og stedfæstelse af den gamle kirkegård og kirken, en af de betydeligste i Valdemarstiden.

Esrumgård, der opførtes i det 18. århundrede på den gamle klostermark som schæffergård, passeredes, inden man steg af ved klostret.

Fra Gribskov omtaltes vangene langs Esrum Søs vestside. I disse gik kongens heste på græs, mens stutteriet holdt til på Esrum. Skovens navn findes i kong Valdemars jordebog som »Gripschogh«, og navnet henviser til den urebede jord i modsætning til agerjorden, der blev opdelt efter udmåling med et reb. Der blev givet en redegørelse for skovens areal, dens grænser og dens beliggenhed på et højdedrag. Skoven er den næststørste skovstrækning i Danmark, og den yder dermed det væsentligste bidrag til den høje skovprocent, som karakteriserer Frederiksborg Amt, hvor den er 17, mens den på landsplan er 11. Fra skovens historie omtales Kulsvierstenen i nærheden af Smørstenen til minde om en ildkamp mellem frihedskæmpere og tyske politisoldater den 21. april 1945. Endvidere om Søren Kierkegård og hans færden i skoven samt om de pollenanalyser, som Københavns universitets ferskvandslaboratorium foretog i St. Gribsø i 1950'erne til belysning af skovtilstanden i tidligere perioder.

I Maarum fortaltes, at i Kong Valdemars jordebog hed det Matheme, i 1688 Morume, og i 1844 fik det sin nuværende betegnelse. Her blev også fortalt om Maarumvandet ved den tidlige-

re skovridergård, som nu er overgået til andet formål. Endelig nævnedes et mindesmærke for 2 engelske flyvere, som blev skudt ned på denne egn den 30. september 1944.
Fra Maarum kørtes videre forbi Pibemølle, en stubmølle, som opførtes i 1779, og som nu vedligeholdes af Nationalmuseet. Møllen hed oprindelig Pigemølle, fordi en pige, som skulle hente mel her til røverkvinden Moder Grib, fik klippet hul i sækken, og melet dryssede ud og viste vejen til røvernes hule.

Turens sidste punkt var Æbelholt, middelalderens førende Augustinerkloster i Norden. Navnet henviser uden tvivl til dyrkning af æbletræer. Klostrets abbed Vilhelm, der virkede her i det 12. århundrede og blev kaldt Nordsjællands helgen, er kendt som den, der indførte podningen af frugttræer her i landet. Abbed Vilhelm døde i 1203 og helgenkåredes i 1224. Mens han virkede, genoprettede han klostertugten, efter at klostret havde været i vanry.

Der blev fortalt om de undergerninger, man tillagde abbed Vilhelm, om hans rådgivning i kirkens juridiske anliggender samt om hans virksomhed som diplomat. Endelig nævnedes hans brevsamling.

Deltagerne beså klostertomten, som udgravedes fra 1935 til 1955 og nogle bede, hvori der dyrkedes de lægeurter, som munkene benyttede i forsøg på at helbrede de patienter, der var indlagt på et til klostret hørende hospital.

Et tilhørende museum var lukket på grund af strejke.

Turen sluttede ved Hillerød St. kl. 17.10.

P.t.v.
Hans Christian Jarløv

Bestyrelsen

Formand: Museumschef Kenno Pedersen,
Helsingør Kommunes Museer,
Hestemøllestræde 1, 3000 Helsingør,
tlf. 02 21 00 98 og privat 02 21 12 15.
Kasserer: Sparekassedirektør Bent Laurents,
Sparekassen SDS,
Prøvestenen 4, 3000 Helsingør,
tlf. 02 22 44 66.
Cand. mag. Henrik A. Bengtsen,
Kofod Anchersvej 46, 3060 Espergærde,
tlf. 02 23 43 31.
Adjunkt Knud Christoffersen,
Kornvænget 151, Frederikssund,
tlf. 02 31 56 15.
Museumsdirektør, dr.phil. Poul Eller,
Frederiksborg Slot, 3400 Hillerød,
tlf. 02 26 04 39.
Arkivar Anna Esbech,
Ølstykke Bibliotek, 3650 Ølstykke,
tlf 02 17 86 00 eller privat 01 86 56 02.
Forstkandidat H. C. Jarløv,
Fuglsangvej 44, 2830 Virum,
tlf. 02 85 02 01.
Bibliotekar Henrik Larsen,
Kongensgade 14 A, 3000 Helsingør,
tlf. 02 20 32 07, privat 02 10 24 09.
Fhv. lektor Henning Ring,
Toftemosevej 23 A, 3100 Hornbæk,
tlf.02 20 25 28.
Stadsbibliotekar Erik Buch Vestergaard,
Kongevejen 54, 3000 Helsingør,
tlf. 02 21 46 04.
Alle henvendelser vedr. medlemsskab skal rettes til:
Tenna Bülow, Stjernegade 6, 3000 Helsingør,
tlf. 02 10 08 43.
Leder af turudvalget:
Forstkandidat H. C. Jarløv.

SEKRETARIAT
SALG AF SAMFUNDETS BØGER
Tenna Bülow, Stjernegade 6, Helsingør, tlf. 02 10 08 43

Salg af ældre årgange, Frederiksborg antikvariat,
Æblehaven 10, 3400 Hillerød, tlf. 02 26 07 58

Driftsregnskab 1/4 1986 til 31/3 1987

Indtægter:	*1987*	*(1986)*
Medlemskontingent ...	38.950,00	40.505,00
Tilskud		
Kulturministeriet ..	4.900,00	4.800,00
Kommuner	14.120,00	13.825,00
Amtet	6.000,00	0,00
Sparekasser	3.500,00	2.500,00
Carl Jul. Petersens Hjælpefond	5.000,00	5.000,00
Salg af årbøger	8.255,11	11.765,57
Renter	8.421,42	6.860.92
Indtægter ialt	89.146,53	85.256,49
Udgifter:		
Honorarer	0,00	0,00
Trykning	48.332,00	38.388,69
Forsendelse incl. porto	5.601,80	9.025,52
Moms, medlemmer m.v.	8.280,77	5.927,60
Udsendelse af årbog ialt	62.214,57	53.341,81
Honorarer gl. årbog ..	0,00	1.567,63
Møder og foredrag ...	1.920,60	1.935,50
Opkrævning af kontingenter	2.884,14	2.597,58
Kontorartikler, porto, kørsel m.v. ...	5.189,36	6.601,75
Kontingent Lokalhist. Fællesfore. m.v.	1.607,40	1.738,00
Løn	2.616,55	0,00
Gaver	956,75	478,85
Udgifter ialt	77.389,37	68.261,12
Årets overskud	11.757,16	16.995,37

Status pr. 31/3 1987

Aktiver:	*1987*	*(1986)*
Sparekasse-beholdning	130.014,52	119.960,76
Fondsbeholdning ...	7.530,00	7.530,00
Girobeholdning	2.104,91	262,39
Tilgodehavende moms	0,00	84,85
	139,649,43	127.838,00
Passiver:		
Skyldig moms	54,27	0,00
Egenkapital pr. 1/4 1986 127.838,00		
+ årets oversk. 11.757,16	139.595,16	127.838,00
	139.649,43	127.838,00

Det bemærkes, at fondsbeholdningen er optaget til købspris.

Foranstående driftsregnskab og status har vi gennemgået og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring. Beholdningernes tilstedeværelse har vi konstateret.

Helsingør, den 29. juli 1987

Åse Gedde *S. Riis-Vestergaard*

Nordsjælland er kulsvierlandet. Her har kulsvierne brændt trækul siden oldtiden og frem til 1940'rne. Kulsvidningen var oprindelig et bierhverv for egnens bønder og husmænd - og i perioder for ansatte ved forstvæsnet. Det blev efterhånden et selvstændigt erhverv for nogle få.
Kulsvierne fældede og samlede træ, stablede det i miler, der blev dækket med halm og jord. Milerne blev tændt, og efter to døgn var brændingen slut.
Trækul blev tidligere brugt af mange håndværkere, på fabrikker og i Kongehusets og borgerskabets husholdninger. I dag produceres trækul ikke her i landet.

Kulsviernes arbejde var hårdt og beskidt. Tyveri af brænde, krybskytteri og druk, slagsmål og væddeløbskørsel på turene fra København, hvor trækullene blev leveret, har ført til mange historier, som fortsat fortælles - uanset om de er sande eller ej! Med bogen går vi bag om historierne for at komme så tæt på kulsviernes liv og arbejde som muligt.

ISBN 87-87415-25-9